

A BUDAPESTI
ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-INTÉZET
É R T E S I T Ő J E

AZ
1884–85-iki TANÉVRŐL.

MEGELŐZI :

ABULVALÎD MERVÂN IBN ĠANÂH
(R. JÓNÁ)

ÉLETE ÉS MUNKÁI
ÉS
SZENTIRÁSMAGYARÁZATÁNAK FORRÁSAI.

IRTA
Dr. BACHER VILMOS,
TANÁR.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1885.

ELŐSZÓ.

Jelen értekezés első részében leírja életét és tudományos működését egy férfiúnak, ki egész életét a tudománynak szentelte, még pedig — ha nem tekintjük orvosi és orvostani írói működését — kizárólag a különösen akkor csak egy tudományt képező szentírásmagyarázatnak és héber nyelvészetnek. A szellemi tevékenység irányai közül, melyekben korának és hazájának zsidó irodalma oly magas virágzásra emelkedett, egy sem bilincselte le állandóan. Költészet, bölcelet, hagyománytan szintén voltak ugyan fáradozásának tárgya, de jelleme erélyét, az önálló buvárkodásra és alkotásra való kedvét és képességét egyesegyedül a szentírás értelmezésének és a szent nyelv buvárlásának szentelte. Ezen kizárólagosságban, mely részben tehetsége bizonyos korlátain alapult, de mindenekelőtt egy tudományos és — Abulvalid saját fölfogása szerint — vallásos életföladat komoly fölkarolásából eredt, ezen kizárólagosságban rejlik Abulvalid életének erkölcsi jelentősége, de benne rejlik talán egyetlen bája életleírásának is, a melyre csak fölötte csekély mértékben vannak meg a sajátképi életrajzi adatok. Az anyag ezen szűk volta daczára nem tartottam fölöslegesnek, Munk és Derenbourg dolgozatai után sem, azon pár vonást, melyekből Abulvalid életének és irodalmi tevékenységének előadása alakul, újra rövid vázlatban összefoglalni és egyes új vonásokkal és czélzásokkal gyarapítani. — Jelen értekezés második része, Abulvalid szentírásmagyarázatának forrásairól, bizonyos tekintetben az elsőt kiegészíti, a mennyiben munkájának műhelyébe kíván bevezetni és kimutatni, mily segéd-eszközök voltak munkájánál rendelkezésére, mily módon és mily mértékben értékesítette azokat. De ezen második rész súlypontja nem személyes oldalában fekszik, a mely szerint függelékül tekinthető Abulvalid életrajzához, hanem inkább abban a rendeltetésében, hogy adalékul szolgáljon a szentírásmagyarázat történetéhez. Ha Abulvalidról méltán mondható, hogy szakában mint kevesen mestere lett a következő századoknak, a mienket sem kivéve, úgy annál érdekesebb és a szentírásmagyarázat történetére félreismerhetetlen jelentőségű annak kimutatása, mit köszönt ő maga az öt megelőző dolgozatoknak. Minthogy külső körülmények jelen értekezés nagyobb kiterjedését meg nem engedték, a második rész az Abulvalid idézte tekintélyek kronologikus

fölsorolására és hozzájuk való viszonyának megvilágítására szorítkozik. E mellett már az idézett források egyszerű lajstromozása nem érték nélküli, mert Abulvalíd iratainak kiadásában hiányoznak a lajstromok és a szótárban még az idézett helyek kimutatása sincs meg. E második rész mintegy magától fejtegetésévé lett Abulvalíd viszonyának a szentírásmagyarázati hagyományhoz, ezt legtágabb értelmében véve, a mennyiben masszóra és targum egyrészről, a gaónok másrészről ép úgy számítandók hozzá, mint a tulajdonképi halákhai és agádai hagyomány irodalmi emlékei. Ezen fejtegetésben az önálló szentírásmagyarázat legkiválóbb képviselője klasszikus tanu gyanánt tűnik föl a hagyománynak, mint a szentírás nyelvi értelmezése megőrzőjének történeti fontossága mellett; és másrészről bámulattal látjuk, hogy a viszony értelem-szerű szentírásmagyarázat és a vallásos tekintélylyel föllépő talmudi exegézis között még oly kevéssé volt tisztázva, hogy még oly világos és józan elme is, mint Abulvalíd, a szentírás többféle értelmének föltevését választja segéd-eszközü. Az egyszerű szentírásmagyarázat és a hagyományos exegézis között nem létesült még akkor — ezt kell szemmel tartani — azon *modus vivendi*, mely későbbben legvilágosabban Abrahám Ibn Ezránál jut érvényre. Ezen pontnak is a bővebb fejtegetése Abulvalídnak mint szentírásmagyarázónak behatóbb méltatásába való, a melyhez forrásainak kimutatása által, úgy hiszem, mindenesetre okvetetlenül szükséges előmunkát végeztem.

Végül még megjegyzem, hogy Abulvalíd iratainak idézésében a rövidítéseket alkalmaztam. R. jelentése: *Sefer Harikma*, kiadta Goldberg B., Frankfurt am Main, 1856. Sz. (Szótár) jelentése: *Kitab al-uszil*, *The Book of hebrew roots*, kiadta Neubauer Adolf, Oxford, 1875. Op. jelentése: *Opuscles et Traités*, kiadták Derenbourg József és Hartwig, Páris, 1880.

I.

Abulvalíd élete és munkái.

1.

Ifjusága. Tanítói.

Abulvalíd Mervân Ibn Ganâh, kinek héber neve Rabbi Jóná vagy Marinus,¹⁾ a X. század vége felé született Cordovában. Születésének éve ismeretlen; származásáról, családi viszonyairól sem tudunk semmit. Életrajzában az egyetlen szilárd kronologikus adatot azon esemény képezi, mely korán döntőleg hatott életére: politikai zavarok miatt kénytelen volt elköltözni szülővárosából.²⁾ Itt ugyanis azon polgárháborúra kell gondolnunk, mely 1012-ben sok cordovai zsidót, köztük a később oly híressé lett Sámuel Ibn Nagdélát is, Abulvalíd fiatalabb földijét és utóbb ellenfelét, arra kényszerítette, hogy hazájokat elhagyják.³⁾ Úgy látszik, hogy Abulvalíd már akkor is mint bibliamagyarázó bizonyos tekintélyt élvezett vala; mert később egyik munkájában említi, hogy Cordovában valaki, ki azután

¹⁾ Derenbourg szerint, Op. IV. n. 1, מר יונס annyi, mint מר יונה, mely megnevezésben az arab יونس a héber יונה helyett állana; szerinte továbbá a מרואן név a héber מר יונה arab helyettese. De מרינוס már a talmud korban előforduló név (= Marinus) és igen alkalmas az arab Mervân visszaadására. Hogy inkább Marinusnak, mint Jónásnak szerették Abulvalídot nevezni, arról tudósít Kimchi Dávid: מרינוס בפי האנשים ר' מרינוס, l. művemet Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus, 171. l. Ábrahám Ibn Dáud is a Széfer Hakkabbálában így nevezi: מרינוס בן גנאה. Ibn Abî Oszeibí'a szintén csak így adja a nevét: מרואן בן גנאה. Egészen alaptalan a legújabb időben is sokszor található kettős n-nel való írás: Gannâh.

²⁾ R. 185, 10 köv. המלהמות helyén áll az arabs eredetiben: אלפת, zavarok, villongások.

³⁾ Munka kétségtelenül helyes kombinációja nyomán, l. Notice sur Abou'l Walíd, 75 k. l.

társa lett a számkivetésben, kérdést intézett hozzá a szentírás egy nehéz helyének értelme iránt.⁴⁾ Másutt az erre a kérdésre adott feleletet ifjúkori emlék gyanánt idézi.⁵⁾

Azonban kivándorlásáig lefolyt egész ifjúkorát nem töltötte Abulvalíd Cordovában; Lucenában mindenesetre több éven át foglalkozott tanulmányaival. Ezen Cordovához közel fekvő várost akkor többnyire zsidók lakták és tudós férfiak egész sora a tudomány egyik központjává tette.⁶⁾ Ezen tudósok közül két férfit vált ki különösen, és mindakettőt gyakran tanítói gyanánt említi Abulvalíd, nevökben különféle nézeteket közölve a héber nyelvtudományhoz és a szentírásmagyarázathoz. E két férfit Izák b. Sálul és Izák Ibn Ġik a tilla. Izák b. Sálul a saját költeményeit olvasta az ifjú Abulvaliddal,⁷⁾ mint tanítványával, fölvilágosította a bennök talált nehézségekről⁸⁾ és megengedte, hogy Abulvalíd azokat a nyelvtani helyesség szempontjából megbírálja.⁹⁾ Alkalmassint ezen mestere befolyása alatt Abulvalíd maga is tett költői kísérleteket; mint ő maga elbeszéli, ifjúkorában verseket írt, melyek nem csak saját neve alatt lettek híresekké, hanem irigyei által egy akkor nagynevű költőnek, Ibn Chalfón-nak tulajdonítottak.¹⁰⁾ De Abulvalídból hiányzott a költői tehetség, vagy, mint ő maga később, visszatekintve ezen kísérletekre, kifejezte, »a költészet nem volt neki mestersége, a verselés nem kenyerre.«¹¹⁾ Annyira ment, hogy a költészetet általában kisebb rangú tehetségnek mondja, sőt sokkal nagyobbak véli magát, semhogy birtoka után vágyódnék.¹²⁾ A költészet ezen durva lenézését, — noha Abulvalíd saját e téren tett kísérleteiről azért nem minden hiuság nélkül emlékezik meg — később egy híres költő és bíráló feddő szavakkal gáncsolta: Mózes Ibn Ezrá, ki

⁴⁾ R. 185, 7 köv.

⁵⁾ Sz. 75, 20 : **פי זמאן אלהדאחא**

⁶⁾ L. Derenbourg Op. VI—X.

⁷⁾ R. 122, 33 : **בזמן הבהרות** = **פי זמאן אלהדאחא**; épúgy R. 179, 20 : **בזמן הבהרות** = **פי אלהדאחא** L. 5. j.

⁸⁾ V. ö. Zeitschr. der Deutschen Morg. Gesellschaft, XXXVI. köt., 408. l.

⁹⁾ R. 102, 32, a hol **בעלומי גלאם** = **ואנא גלאם**. V. ö. Sz. 136, 29 : **ואנא גלאם**.

¹⁰⁾ R. 186, 2 köv.

¹¹⁾ R. 185, 24—186, 1. **שיר** = ar. **שער**, **פיוט** = **קריין**.

¹²⁾ R. 186, 1 s köv. A héber fordítás itt egy hiba következtében ferde értelmet ad. **ואנינו אצלי** helyett olvasandó : **אצלי** (scil. **השיר**). **ולא הו** = **ואנינו אצלי** **עדי**.

ez alkalommal kitűnő arab tudósokra utal, Aszma'ira, Gâhiṭra és másokra, kik szintén a nyelvnek kiváló módon voltak mesterei és mégis képtelenek verselésre.¹³⁾ Izsák b. Sault nemcsak mint tanító-ját a költészetben nevezi Abulvalíd, hanem egyuttal mint »a nyelv-tudomány egyik első rangu mesterét,¹⁴⁾ és idézi is a szentírás némely kifejezéseinek tőle hallott fejtegetéseit.¹⁵⁾ Milyen benső lehetett viszonyuk, látjuk egy érdekes vallomásból, melyet Izsák b. Sault nem áttallott tenni tanítványa előtt. Mint Abulvalíd ugyanis mondá, neki a 143. zsoltár volt szokásos éjjeli magánkönyörgése, de fölhagyott e szokással, midőn egyszer rajta kapta magát, hogy az említett zsoltár egyik szavát (כִּסִּיתִי, a 9. versben) nem érti.¹⁶⁾

Izsák Ibn Gikatilla, Abulvalíd másik kiváló tanítója¹⁷⁾ Lucenában, Mózes Ibn Ezrá szerint,¹⁸⁾ névtársát, I. b. Sault, fölölmulta az arab nyelv ismeretében, és valószínűleg Abulvalíd e tekintetben buzditást és útmutatást köszönt neki. De azon két véleményben, melyet az ő nevében¹⁹⁾ idéz, nincs vonatkozás az arabra. Mindenesetre

¹³⁾ L. Derembourg Op. XIX, n. 1.

¹⁴⁾ Op. 333, 10: בעין אלשיך אלמתקדמן פי עלם אללנה.

¹⁵⁾ Így Igy szóról (Obadja 11), Op. 333, R. 162, 20, Sz. 276, 5; גִּלְיָה-ról (Jes. 27, 3), Sz. 581, 6 (v. ö. Ibn Ezrá Kommentárját i. h.) Hóséa 11, 9-ről, Sz. 521, 8 (I. Kimchi Dávid Szótárát עֵץ gyök alatt).

¹⁶⁾ Sz. 326, 25 s. köv. és 139, 29 s. köv. — Grätz, Geschichte der Juden VI, 25, Izsák Ibn Száhált mondja Abulvalíd tanítójának a költészetben: hasonlóan mondja Holub a zsidó orvosok héberül írt történetében (1882), 24. 1.: וְיִצְחָק אָבִי סַהְרָאֵל הוֹדִיעַ דְּרֹכֵי הַמְלִיצָה וְהַשִּׁיר. Ibn Száhál ezen összetévesztését Ibn Sállal a Riḳmá kiadója okozta, a ki Abulvalíd azon rövid életrajzában, melyet kiadása elején ad, »Izsák b. Száhál költőt« mondja annak, kitől Abulvalíd ifjkorában tanult volna הַכֶּמֶת הַשִּׁיר וְהַמְלִיצָה: bizonyítékul R. 123, 2-re utal. Itt tényleg neveztetik יִצְחָק בֶּן סַהֵל Telmeszánból (az eredetiben: אָבִי אַבְרָהָם בֶּן סַהֵל אֶתְלֶמְסַנִּי, de csak mint Abulvalíd ismerőse, a ki épen Izsák b. Sault egyik versére nézve érdekes adatot közölt vele. — Izsák b. Sault nem is vette észre Goldberg az általa kiadott műben, mert a Riḳmában idézett tekintélyek lajstromába, mely előszava végén áll, teljesen mellőzi és csak I. Ibn Száhált nevezi; lehet, hogy emezt azonosnak hitte I. Ibn Sállal. Ez utóbbi körülmény tévutra vezette Neubaupert is, a ki (Notice sur la lexicographie hébraïque, p. 183, n. 3) ezt mondja: c'est le même auteur probablement que Djanáh appelle dans sa Grammaire Jichak ben Sahl, — és bizonyítékul épen a Riḳmá előszavának végére utal.

¹⁷⁾ Op. VI, n. 4.

¹⁸⁾ Op. 91, 8 בעלמנא.

¹⁹⁾ נֶחֱמֵה szóról (Péld. 7, 17 és Zsolt. 68, 10), Op. 91, 8, Sz. 417, 30; צִקִּין szóról (Jes. 26, 16), Op. 104, v. ö. R. 36, 3.

figyelemre méltó, hogy Izsák Ibn Gikatilla egyike volt Menáchem b. Szárúk azon tanítványainak, kik mesteröket Dúnas Ibn Labrát támadása ellen védelmezték,²⁰⁾ és hogy ezen tanítványokhoz tartozott Jehúdá b. Dávid Hájjúg is, ki az arab nyelv befolyása alatt teremtette új rendszerét és ki Abulvalíd tulajdonképi tanítójának tekinthető.

A két Izsákon kívül Mózes Ibn Ezrá még négy tudós férfit említ az akkori Lucena diszei gyanánt.²¹⁾ Kettőt közülök Abulvalíd is említ: Omar Ibn Abi Jakvát és Abulvalíd Ibn Chaszdait. Omart »grammatikus«-nak mondja és czáfolja egyik nézetét, mely a hagyományos véleménynyel ellenkezett, hogy t. i. אשרה, Deuteron. 33, 2, nem két szónak olvasandó, hanem אשרה, אשרה szerint magyarázandó.²²⁾ Ezen hagyományellenes magyarázat, mely csak az újabb exegézisben lép föl megint, bizonyos önállóságra utal és akkorában szabadelvűnek nevezhető irányra a szentírásmagyarázatban. Hogy Ibn Abi Jakvát igazán külön állást foglalt el korában, bizonyítja mellékneve, melyet ráruháztak és mely talán eretnekségére czélt, t. i. Almutanabbí, a magát prófétának mondó, hamis próféta.²³⁾ Lehet, hogy szabadelvűsége befolyással volt Ibn Ganáhra is. — Abulvalíd Ibn Chaszdait »a nyelvtudomány egyik fejének« nevezi Ibn Ganáh; vele hosszasan vitatkozott Ibn Chaszdái azon állításáról, hogy לקה gyök mellett a נקה gyök is fölteendő.²⁴⁾ Az ő nevében idézi továbbá azt a nézetet, hogy שים és hasonló igék alakjai a Kálba és nem Hiphilbe valók.²⁵⁾

²⁰⁾ L. Liber Responsionum, ed. S. G. Stern.

²¹⁾ L. Op. VI. — ²²⁾ Sz. 70, 12.

²³⁾ Op. u. o.: אלמתנבי, v. ö. R. 39, 3, hol המתנבא-nek az eredetiben ez felel meg: אלמתנבי. — Neubauer is idézi a Sz. helyét, Notice, 183, n. 1, de azon szókat, melyekkel Abulvalíd bemutatja Ibn Abi Jakvát: בעין אהל, tévesen így fordítja: »quelques grammairiens, et parmi eux Abu 'Amr Ibn-Yakwâ,« mintha בעין alatt többeket lehetne érteni. Vajjon אמר-nak olvasandó-e vagy Omarnak, nehéz eldönteni. Mózes Ibn Ezránál csak ez van: אמר, אמן, minek alapján megállapítottam e nevet.

²⁴⁾ R. 86, 23—29. L. Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus, 56. l.

²⁵⁾ Op. 317, névtelenül R. 159, 14. A harmadik hely, melyen Derembourg, Op. IX, 2 j., szerint Abulvalíd Ibn Chaszdái idéztetik Ibn Ganáh által, t. i. Sz. 404, 15, elesik, mert אנו אליל e helyen magát Ibn Ganáh-ot jelenti. Az egész mondat ugyanis, 404, 13—16, a Kitáb-uluszúl szövegébe fölvett glossza, melyben Hâi gáonnak a fejedelmet jelentő ניד szóról adott etimológiája említ-

Mózes Ibn Ezrá ama korszakban élt lucenai tudósokul még kettőt nevez: Abu Ibrâhim Ibn Bârûnt és Szuleimân Ibn Rásilát.²⁶⁾ Abulvalíd nem említi egyiköket sem, és különben sincs egyéb tudomásunk róluk.

2.

T a n u l m á n y a i.

Ámbár az eddigiek szerint tudjuk, hol tanult Abulvalíd, kik vezették tanulmányait, kik voltak az előképei, tudjuk továbbá, hogy már tanuló korában különösen a héber nyelvvvel és a szentírással foglalkozott és mint dilettáns a költészetet is mivelte: mindazonáltal hiányzik minden adat tudományos képzésének és szellemi fejlődésének menetéről. Hogy rendkívüli szorgalmat fejtett ki zsenge korától kezdve, arról ő maga tanuskodik, előhaladott korában tett nyilatkozatában: »Ti ismeritek buvárkodásomat és törekvésemet, buzgalmamat és kitartásomat a tanulásban ifjukoromtól fogva.«²⁷⁾ A szentírásban való buvárkodásra nézve mondja ezt ugyan, de bizonyára a többi tudományra is vonatkoztathatjuk, melyeket a spanyol zsidók akkori míveltségének követelményei szerint elsajátított. Ebben kiváló helyet elfoglalt az arabok nyelve és irodalma. Mily alaposan tanulta ezeket, különösen héber-arab nyelvösszehasonlítása mutatja, mely biztos módszeren halad és új adatokban bővelkedik,²⁸⁾ de mutatja saját kizárólag arabul irt munkáinak nyelvi jelessége.²⁹⁾

Az orvostant, melyet azután hivatásként gyakorolt, alkalmasint szintén már ifjukorában tanulta meg. Az orvosok ismert

tetvén, az mondatik, hogy Abulvalíd, azaz Ibn Ġanâhí másképen származtatja e szót. E származtatás pedig, hogy t. i. ٧٧٢ visszamegy ٧٧٢, elől, alapszóra, alább a 21. s köv. sorban olvasható a helyes összefüggésben. Sz. 294, 26 magában a szövegben így vezettetik be egy megjegyzés: »Mondta Abulvalíd.« v. ö. Sz. 111, 18: »Mondta a szerző.«

²⁶⁾ L. Op. VI. Az ifjabb Ibn Bârûnról l. alább, a 105. j.

²⁷⁾ R. 142, 19 s köv.

²⁸⁾ L. értekezésemet: Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulvalíd Merwân Ibn Ġanâhí. Bécs, 1884.

²⁹⁾ Ewald, Beiträge I, 126, ezt mondja: »sogar seine arabische Feder ist schön und besser als die Saadja's.« L. még Munk, Notice, 130 s köv.

mód iránti előszeretete jellemző módon mutatkozik azon következtetésben, melylyel Hajjûg nyomán indulva, a logika ezen kategóriáit: nem, faj, egyén, a nyelvi gyökök lexikológiájára alkalmazza.³⁹⁾

Aristotelestől idézi Abulvalîd az állatok könyvét is, még pedig az Abessziniában otthonos szárnyas kigyókról szóló helyet.⁴⁰⁾ A »filozofus,« azaz Aristoteles nevében azon ismert mondást idézi első munkája bevezetésében: »Az igazság és Plátó ellenkezik egymással; kedves előttem mindakettő, de az igazság mégis kedvesebb.«⁴¹⁾ Plátó két mondását idézi: az egyik az aggkort a feledés anyjának mondja;⁴²⁾ a másik, melyet egy szentirási vers (Példab. 15, 28) fejtegetésére analogia gyanánt fölhasznál, ekkép hangzik: »A filozofia nem egyéb, mint a halálra vonatkozó bánkódás, gondolkodás és buzgó törekvés.«⁴³⁾ Hogy a szív a gondolkodás székhelye, Abulvalîd szerint, a »filozofusok legkiválóbbjainak«⁴⁴⁾ tétele, és ezekhez mindenesetre Aristotelest is számítja.⁴⁵⁾ A »legélesebb eszü filozofusok« ugyancsak szerinte egyhangulag vallják a gondolkozó lélek halhatatlanságát.⁴⁶⁾ E bibliai szó: חשבון (Kóh. 7, 25, 9, 10, 7, 29) szerinte bölcséleti vélemények kigondolását⁴⁷⁾ jelöli. A bölcsesség hét oszlopa (Péld. 9, 1) jelképe azon hét módnak, mely, a bölcsészek föltevése szerint, szükséges a tudományos megismerés elérésére.⁴⁸⁾ Különben is bölcséleti ismereteit használja a szentírás

³⁹⁾ L. Op. 2 s köv., 11 s köv.; v. ö. Sz. 8, 3. Jellemző a Sz. 47, 5 olvasható emez, a logika szabályainak megfelelő formulázás: Minden terebintus fa, de nem minden fa terebintus.

⁴⁰⁾ Sz. 751, 2 s köv. V. ö. 750, 28, az »elégető« kigyókról, mint a »filozofusok« nevezik.

⁴¹⁾ Op. 4.

⁴²⁾ R. XI, 27; Munk, Notice 193, mutatja, hogy e mondat a Phädrus vége felé áll, hogy azonban Abulvalîd csak Galenus idézetéből, De pulsuum differentiis, III, 3, ismerte.

⁴³⁾ Sz. 354, 16 s köv.

⁴⁴⁾ Sz. 90, 26: אִזְלֵי אֶלְפִּלְאֶסְפָּה.

⁴⁵⁾ L. Kaufmann, Az érzékek, 60 s köv.

⁴⁶⁾ Sz. 110, 2: הִרְאָה אֶלְפִּלְאֶסְפָּה. A halhatatlanságról l. még Sz. 33, 12 s köv. (a 49. zsoltárra).

⁴⁷⁾ Sz. 253, 20: אֶחָדָה אֶלְפִּלְאֶסְפָּה.

⁴⁸⁾ R. 184, 85—185, 1. E hét módnak vagyis eszköznek (אֶחָדָה) nevei az arab eredetiben: 1. כֹּבֵר, 2. מִתְחַלֵּל, 3. כֹּלֵף, 4. תִּחְלִיף, 5. פִּצֵּל, 6. בִּרְאָהִין, 7. תִּמְאָה. A logikai gondolkodás eljárását jelölik, de nem birom azokat máshol kimutatni. Kimchi József kommentárjában a Péld. id. h. (ס' חקרה)

magyarázatában. Jesája 66, 22-ben czáfolatot lát a dahriták nézete ellen, kik a világnak öröktől fogva létezését állítják, mert e szókkal **הַרְשִׁים, הַרְשִׁים** a próféta ég és föld teremtetett voltát jelöli.⁴⁹⁾ **הָרִיחַ**, I Kir. 22, 21, az általános lelket jelenti.⁵⁰⁾ Midőn **בְּנֵי-נוֹאֵה** szót az arab **נוֹאֵה**-ral fordítja, szükségesnek látja, arra utalni, hogy ezen szó jelentése nem csak »drágakő,« hanem a filozofusok nyelvén »állomány« is.⁵¹⁾ Kóh. 3, 10-re ezt a megjegyzést teszi: A böles az embert járuléknak (*accidentia*) fogja föl, ámbár voltaképen az egyének az első állományok, mivel az ember a fölbomlásnak és mulandóságnak van alávetve.⁵²⁾ A magánhangzót jelölő arab műszó alapján, mely a héberbe is átment és tulajdonképen »mozgást« jelent, párhuzamot állít föl Abulvalíd a természetben észlelhető három alapmozgás és a három alapmagánhangzó között.⁵³⁾

A metafizikának ellensége volt Abulvalíd, vallási okokból, de gondolkozása bizonyos józansága miatt is. Kóhéleth 12, 12 szavaiban intést lát oly könyvekkel való foglalkozás ellen, melyek állítólag a felső és alsó világ teremtésének alapját képező elvek megismeréséhez vezetnek; ez hiábavaló czél, úgymond, és a törekvés utána hasztalan, fárasztja a lelket és a vallás és igazság megrontására vezet. Ellenben nem tiltja Kóh. idézett verse a túlságos buvárkodást vallásos tudományokban, a megismerés oly szakáiban, melyek hasznosak és az igazságra vezetnek.⁵⁴⁾ A vallásos tudományok

hasznlóképen a »hét oszlopban« látja »a hét módot,« mely által az ember megismeri a Teremtőt és a világot, még pedig az 5 érzéket, a hagyományt és a syllogismust.

⁴⁹⁾ R. 188, 2: **לִנְפִי עֵנָה אֶלְקָם אֵלֵי יַעֲקֹב אֱלֹהֵי-הָרִיחַ**. Deut. 29, 18-ban szintén célzást lát a dahriták világnézetére, kik nem hisznek az örök jutalomban, Sz. 489, 31. E helyekre utal talán a Tévelygők útmutatója egyik toldalékos megjegyzése, mely szerint Ibn Ganáh is egyike azoknak, kik a világ örökkévalóságáról való nézetet megczáfolták. L. Munk, Notice sur Saadja, p. 13; Guide des Égarés I, 462. Op. LXXVI.

⁵⁰⁾ Sz. 670, 27: **אֶלְנַפִּס אֶלְכְּלִיָּה**.

⁵¹⁾ Sz. 575, 16—18 (idézi Semtób b. Iszák, l. Steinschneider cikkét, J. Letterbode VIII, 109); hasonlótl mond Abulvalíd, midőn **בְּתָם** szót ugyancsak **נוֹאֵה**-ral fordítja, Sz. 335, 8.

⁵²⁾ Sz. 110, 32 s köv. **מִקְרָה** Abulvalíd szerint bölesészeti terminus (= **עֵרִין**) és **הָאֵם בְּנֵי הָאֵם** hozzá az alany.

⁵³⁾ L. Op. 275 s köv. és LXXXI. V. ö. Ábr. Ibn Ezrá mint gramm. 57 és 184.

⁵⁴⁾ R. 161, 2—34. A 10. sorban **מִשְׁנִים** helyett olv. **מִשְׁנִים**; a 13. s. **הַשֵּׁנ** helyett **הַשֵּׁנ**; a 16. s. **בְּלֵתִי מוֹעִילָה** előtt a következő szavaknak fordítása

alatt Abulvalíd bizonyosan a szentiráshoz és a hagyomány irodalmához való szakokat érti; a hasznos és igazságra vezető tanszakok alatt pedig alkalmasint azok értendők, melyekből a megismerhető dolgokat tanulja az ember, vagyis a reális tudományokat és a bölcséletet is, a mennyiben nem hasztalan és a vallást veszélyeztető elmélkedésekre adja magát. Az eddigiekből könnyen láthatjuk, a tudomány mely szakai foglalkoztatták főleg Abulvalídot tanuló idejében. A t a l m u d i irodalommal, úgy látszik, csak a későbbi években foglalkozott behatóbban.⁵⁵⁾ Ő maga nyíltan kimondja, hogy nem tekintély e téren.⁵⁶⁾ A mi a reális tudományokban nyert ismereteit illeti, a kiválóan nyelvtani alakokat és a szók jelentéseit megvitató megjegyzései és fejtegetései csak ritkán nyújtanak arra alkalmat, hogy amazoknak is hasznát vegye szentirásmagyarázatában; de erre is találunk példákat nála, és a jegyzetben utalok néhány helyre, melyen Abulvalíd csillagászati, földrajzi, régészeti, történeti adatokat fölvesz a szentírás magyarázatába.⁵⁷⁾

3.

Első munkája.

Abulvalíd tanulmányaira és későbbben írói tevékenységére legnagyobb befolyással voltak Jehudá b. Dávid Hájjüg csekély terjedelmű, de az egész héber nyelvtudományt átalakító hatásuknál fogva ritka jelentőségű művei. Hájjügnak Cordovában töltött utolsó évei Abulvalíd ifjúságába estek, és csak a fent említett tényből, hogy emez tanuló korának egy részét Lucenában töltötte, megmagyarázható, mért nem lépett személyes viszonyba a nagy mesterrel.⁵⁸⁾

esett ki: מן אלהכמה או יצאנו ענה או מלב מא לא נהאיה לה, a mi körülbelül így volna héberül: מן החכמה או ידענו ממנו כי בקשת מה ישאין לו קין; a 17. s. מצונו h. olv. מצונו; a 24. s. ואתה ר"ל h. olv. ואתה רוצה לומר; a 28. s. ופרוש h. ופרוש.

⁵⁵⁾ L. alább a hagyomány irodalmáról szóló fejezetet, a második részben.

⁵⁶⁾ Sz. 386, 4: לסת מן זעמא דהא אלפן.

⁵⁷⁾ A földrajzhoz: Sz. 306, 21 s. köv.; 335, 5; 689, 9 s. köv. (»רקע-ből, Jes. 42, 5, nem lehet bebizonyítani, hogy a föld nem gömbalaku, mert hiszen a gömbnek is van felülete.«). Az etnografiához: 547, 25—27. A történelemhez: 49, 18; 450, 6. A régészethez: 126, 30—33; 235, 22. A csillagászatához: 422, 13 s. köv.

⁵⁸⁾ L. Derenbourg Op. VIII.

Annál buzgóbban forgatta könyveit és a foglalkozásból annyi csodáló háladatosságot merített a szerzőjük iránt, hogy a legbensőbb kegyelettől áthatott tanítvány tiszteletét szentelte neki, a melynek saját irataiban újra meg újra szeretett kifejezést adni. És hiszen Abulvalíd iratai mind többé vagy kevésbé vonatkoznak Hajjúg műveire: a kisebb iratokra Hajjúg műveinek megbírálása szolgáltatta az alkalmat és képezte amazok alapját és főtartalmát, és a főmunkában, különösen annak szótári részében mindent elmellőz, miről már elődje értekezett, és így Hajjúg munkájának ezen folytonos kegyeletes tekintetbe vétele által csorbát ejt saját munkája teljességén.

Még Cordovában azon tervvel foglalkozott Abulvalíd, hogy a Hajjúg irataiban észrevett hézagokat pótolja.⁵⁹⁾ De a mély tisztelet azon érzete, melyet a nem sokkal előbb meghalt nagy férfiú iránt táplált, meggátolta abban, hogy bíráló megjegyzéseit nyilvánosságra hozza. Bekövetkezett továbbá azon már említett esemény, mely arra kényszerítette Abulvalídot, hogy szülővárosát elhagyja és egyelőre hosszabb ideig bujdosó vándoréletet viseljen, míg végre letelepedett Saragossában.⁶⁰⁾ A számküszött fájdalmas érzetének, mely még későbbi aggkorának egyik nyilatkozatában belőle ki-kitör,⁶¹⁾ megható kifejezést ad első művében, melyet új hazájában írt, midőn annak netaláni fogyatkozásait a reá kényszerített bolyongó élettel és a hontalanság lesújtó bánatával igazolja. Jeremias 48, 11 szavait magára alkalmazva, azt mondja, hogy állapota épen ellenkezője annak, mit Móábról mond az említett vers: neki nem jutott azon szerencse, hogy nyugodtan élhessen ifjukorától kezdve, a nélkül, hogy »az egyik edényből a másikba« ne töltetnék.⁶²⁾

Abulvalíd ezen első munkájában egy régibb, már Cordovában föltett tervet valósított meg; azon már említett aggodalmait pedig, melyek ott a terv végrehajtását meggátolták, háttérbe szorította a vele hasonló törekvések által összekötött baráti körnek óhaj-tása, különösen egyik barátjának kívánata, a kinek föl is ajánlja a munkát. Ezt Musztalhiķnak, Pótlónak nevezte, mert vele

⁵⁹⁾ Op. 1, a Musztalhiķ elején. Nem tudom honnan vehette Grätz, VI, 26 s köv., állítását, hogy Ibn Ganálh még Cordovából való kivándorlása előtt, tehát még ifjukorában, külön vitairatot írt Hajjúg ellen.

⁶⁰⁾ Op. 3, 5, 243 s köv.

⁶¹⁾ R. 185, 10; 1. Op. XIV (hol a 2. jegyzetben 244 helyett olvasandó 243.)

⁶²⁾ Op. 5.

Hajjúg hét könyvét, a gyönge betüs és a kettőzött betüs igékről, pótolni volt a szándéka. Azon alaposságra és lelkiismeretességre nézve, melylyel dolgozott, jellemző, hogy az egész szentírást nyolc-szor átvette, hogy e munkához gyűjtse az anyagot. ⁶³⁾ A munka végén eredményeinek következő statistikáját adja: ötvenegy oly igegyökről szól benne, melyeket Hajjúg teljesen mellőzött; az utóbbi által idézett gyökökhöz pedig pótlólag ötven nem említett jelentést csatol, míg több mint száz ujonnan följegyzett egyes alakot említ a különböző igékhez. Husznál több esetben Hajjúg nézetével szemben más véleményt mond, vagy negyven esetben megczáfolja Hajjúg nézetét, és azonkívül sok hasznos megjegyzést nyújt. ⁶⁴⁾ E szokatlan statistika azon élénk megelégedés kifejezése, melyet Abulvalíd a munkájában nyújtott eredmények bősége miatt érzett, és mintegy örvendező visz-szapillantás fáradságos szorgalommal és nem akadály nélkül véghez vitt munkájára. Nem hiuság vagy üres dicsvágy szól ezen számsze-rinti összeállításból, sem azon óhajlás talán, hogy az ekképen meg-bírált és kiegészített munkát elhomályosítsa. Hiszen a legóvatosabb pontossággal iparkodott Abulvalíd, hogy a Hajjúg művében talált hézagokat és hiányokat kimentse. Nagy munkára — azt mondja egyebek között — vállalkozott amaz és kiváló jelentőségű az, mit újonnan teremtett; nem lehetetlen, hogy ő maga, ha csak az élet rövidsége nem gátolja benne, kipótolta volna mindazt, a mit kiha-gyott és elmellőzött, és megoldotta volna a művében maradt nehéz-ségeket. ⁶⁵⁾ Különben is szeret Abulvalíd a Hajjúg mentségére szol-gálható enyhítő okokra utalni. ⁶⁶⁾

A mi a Musztalhiķ elrendezését illeti, Abulvalíd e művé-ben hosszabb bevezető szakasz után, cikkről cikkre követi Hajjúg említett két könyvének sorrendjét; csak a végéhez csatol önálló függe-léket azon kettőzött gyökökről, melyekről nem bizonyos, mely egy-szerű gyökre vezetendők vissza. ⁶⁷⁾ De az egyes cikkeken belül is találunk kisebb-nagyobb kitéréseket, melyek közül különösen emlí-tendő a sziszegő mássalhangzóval kezdő igék Hithpaél-képzéséről szóló hosszabb fejtegetés. ⁶⁸⁾ Más mint Hajjúg ellen irányuló pole-miát alig találunk a Musztalhiķban; de elég gyakran idéztetnek

⁶³⁾ Op. 244. — ⁶⁴⁾ U. o. 245. — ⁶⁵⁾ U. o. 4. — ⁶⁶⁾ L. p. o. 212. — ⁶⁷⁾ U. o. 241—243.

⁶⁸⁾ זכרہ cikkkben, 129—141; idézve R. 11, 33; 46, 9; 47, 9. Sz. 139, 19 így jelöli Abulvalíd ezt a kitérést: כללם טויל ברע עניב.

hiányos, mert az utóbbinak oly helyeire utal Abulvalíd a Szótárban, melyeket a kiadásban hiába keresünk.⁸⁰⁾

4.

Három kisebb irat.

Abulvalíd első nyelvtudományi dolgozata, melyben az ítélet határozottsága és érettsége bő szakismerettel párosult, nagy és gyors hatást gyakorolt. Már a legközelebbi művében híresnek és nagy tekintélyben állónak nevezheti szerzője.⁸¹⁾ De voltak Saragossában emberek, kik kicsinyes irigységből — mint Abulvalíd állítja — kiadtak egy elleniratot a »Tökéletesítés könyve« czim alatt, melyben azt igyekeztek bebizonyítani, hogy még sok hézag és hiba van Hájjûg könyveiben, melyek kikerülték Abulvalíd figyelmét. Ezen nyelvre és tartalomra egyaránt silány vitairat szerzői, kiket Abulvalíd sajnálatra méltó és irigy lelkű tudatlanoknak mond, a megtámadott részéről várandó czáfolattól félve, egy együgyűségéről ismert ember neve alá rejtették saját szerzőségüket, a miért a közvelemény munkájokat, czime (Isztifâ) csekély módosítással, ezzel a gúnynévvel illette:

⁸⁰⁾ Sz. 71, 19 אשם cikkre utal, Sz. 670, 15 (v. ö. R. 12, 36) דנה cikkre; egyiket sem találjuk Op.-ban. Sz. 376, 23, 31 és 277, 6 idézeteiről ítélve דע cikkk eredetileg nagyobb volt a Musztalhiķban, mint most Op. 26 olvassuk. Sz. 486, 11-ből kiderül, hogy Op. 35 פין is volt említve példa gyanánt. Sz. 711, 3 s köv. szerint שום cikkk, Op. 116 nincs meg eredeti terjedelmében. A Taszvíja cz. munkájában, Op. 373, azt említi Abulvalíd, hogy a Musztalhiķban utólagosan törölt egy szót, a mely tényleg nincs meg a Saragossában való számos példányban, míg a máshova került másolatokban megmaradt.

⁸¹⁾ L. Op. 248, 8: מה קיין לי מן הרב אלהאליה אלגליל קדרה אלהפע כטרה. »a mi Istentől lett osztályrészem ebből a fényes értékű és magas rangu munkából.« Derenbourg nem pontosan így fordítja e helyet: »du rang élévé et de la haute reputation, que mon ouvrage m'a valus.« קיין itt ugyanazon értelemmel bír, mint a következő mondatban: לי במה כפי ענה בזר ממא קיין לי, במה, melyet Ibn Tibbón (R. 40, 35) így fordít: כאשר נעלם [ממני] הרבה ממא. שומן לנו האלהים הבנתו. Ewald, Beiträge I, 129, az előbbi mondatnál anyagi haszonra gondol és ezt a megjegyzést teszi hozzá: »Man sieht hieraus, dass beliebte Bücher damals ihrem Verfasser Geld einbrachten!« De Abulvalíd, mint a R. idézett helye mutatja, csak az Isten által neki osztályrésztül juttatott megismerést érti. L. még Sz. 585, 11; R. 185, 5, hol מה שמדמן לנו-nak az eredetiben ez felel meg: מה קיין אללה לנו.

Elrejtőzés (Isztichfâ) könyve.⁸²⁾ Mindezen részletekről Abulvalíd maga értesít czáfoló iratában, a melyben könnyű szerrel visszautasítja a támadást, egyszersmind sajnálva, hogy oly emberekkel kell küzdenie, kikre a próféta (Jes. 28, 7) ígéje a gyermekes elméjű hallgatókról, alkalmazható.⁸³⁾ Ezen czáfoló iratát, Tanbíh »Ébresztés« czim alatt, egyik barátjához intézett levél alakjában tette közzé, a kihez, mint hangsúlyozza, nem testi rokonság csatolja, hanem a miveltség, mely egy költő idézett szavai szerint,⁸⁴⁾ a közös atyát helyettesítheti. Ezen barátja ugyanis, alkalmasint Cordovából jöven,⁸⁵⁾ meglátogatta Abulvalídot Saragossában és kapta tőle a Musztalíkot, de hazautazása alatt e könyv egész podgyászával együtt rablók kezébe esett. Erre a saját és irodalmi miveltségű barátjai nevében, kik a feltűnést keltő munkát már türelmetlenül várták, új másolatot kért a szerzőtől. Abulvalíd teljesíti e kérelmet és ez alkalommal írja az »Ébresztés« cz. művecskét, melyben barátjának az ellene megjelent vitairatról ad tudomást, azt egyuttal megczáfolva. Nagy kiméletlenséggel lép föl benne obskurus támadói ellen és kiönti rájuk maró gúnyját.⁸⁶⁾ Az »Ébresztés« kis terjedelme daczára, néhány nyelvtani kérdést behatóbban vitat benne és későbbben többször idézi a Szótárban.⁸⁷⁾ A »megbízható tudományu kortárssal,« kit a Musztalíkban említett, talán azonos a héber alaktan gondolkozó és megbízható ismerője, kit ebben a munkában idéz.⁸⁸⁾

Az Ébresztés könyve után következett a Közelítés és Könnyítés könyve: Takríb wataszhíl.⁸⁹⁾ Ezt egyik barátjának kívánatára írta, ki arra kérte föl Abulvalídot, hogy külön munkában értehnézze a kezdők számára, a mit ezek Hajjúg két könyvében nehéznek és föl-

⁸²⁾ Op. 266 s köv. — ⁸³⁾ Op. 252.

⁸⁴⁾ Op. 248. Ha származásra különbözök vagyunk is, öszeköt bennünket a miveltség, melyet a közös atya helyébe tettünk.

⁸⁵⁾ Igy Derembourg, Op. XXXI. Ewald, Beiträge I, 128, tévesen úgy adja elő a dolgot, mintha Cordovából elutazott volna a barát, holott valóban Saragossából utaztában elvesztette podgyászát.

⁸⁶⁾ L. Op. 254, 258, 267.

⁸⁷⁾ Sz. 179, 23, v. ö. Op. 261 s köv.; Sz. 442, 18, v. ö. Op. 258. Talán Sz. 512, 18 is כתאב אלחנביה olvasandó e helyett: כתאב אלחסייה, mert a Taszvija cz. műben nem találjuk az ott idézett exkurzust נער ígéről.

⁸⁸⁾ Op. 263: מן אתק בפדמה מן אהל אלקיאם פי תצאיקה אללגה.

⁸⁹⁾ A munka fölrata, Op. 268, így hangzik: רסאלה אלחקריב ואלחסייה, de a Sz. idézeteiben כתאב-nak is czimeztetik.

fogásuktól távol esőnek találhatnának. Ezen rövid idő alatt megírt munka alakjára nézve kommentár, melyben Abulvalíd Hajjúgnak szószerint idézett tételeit magyarázza és, a hol kell, igazolja. A magyarázandó szöveget e szavakkal vezeti be: »Mondta Abu Zakarija,« magyarázatát pedig így: »Mondja a magyarázó.« Különösen Hajjúg két könyvének általános bevezetéseihez csatolja értelmezését, ez alkalommal a nyelvtan több kérdését önálló kitérésekben is fejtegetve.⁹⁰⁾ Megcáfolja Hajjúg egyes tételeinek hamis fölfogását⁹¹⁾ és megvédelmezi alaptalan bírálatok ellenében.⁹²⁾ Olykor Hajjúg nézetével szemben saját eltérő nézetét mondja,⁹³⁾ és egyszer tüzetesen pótlékot ad a Musztalhikhoz.⁹⁴⁾ A könyv végén függeléket olvasunk, וְאִתְּחִיבָהּ, II Sám. 1, 10, szóról és más ily esetekről, melyekben a hasonló módon van összekötve a jövő alakjával.⁹⁵⁾ Az erről előadott nézetét megelőzőleg különösen beható kutatás eredményének mondja.⁹⁶⁾ Főmunkájában elég gyakran utal Abulvalíd ezen könyvére.⁹⁷⁾

Mig Abulvalíd Musztalhikját az utóbbi két kisebb dolgozata által pótolta, amaz első műve tágabb körökben lett tanulmány és bírálat tárgya.⁹⁸⁾ A bírálatot főleg tudományos képzettségű férfiak

⁹⁰⁾ A magánhangzóról, 275—277; a magánhangzók egymásra következéséről a szóban, 278—290; a הֶלֶל igékről, 295 s köv.

⁹¹⁾ L. Op. 283 s köv., 304 s k., 318 s k., 320 s köv., 330 s köv.

⁹²⁾ L. Op. 291, 292 s köv., 303, 314 s köv., 327. Egyszer, 311 s köv., Hajjúg nézetét védi Abulvalíd oly nézet ellenében, melyet a nyelvtani irodalomban, későbbi ellenfele, S á m u e l H a n n á g í d nevében találunk említve, a ki ugyanis azt állította, hogy a gyök hárombetűsségének törvénye az וָיִג igékre nem alkalmazható (l. Op. XXVI. s köv., Abr. Ibn Ezrá mint grammatikus, 84. l.). Nem tudni, vajjon már akkor közzé tette-e Sámuel ezt a nézetét, úgy hogy Abulvalíd már itt is ellene polemizálna.

⁹³⁾ Op. 316 s köv., 318, 323, 325, 327 s köv.

⁹⁴⁾ Op. 332. — ⁹⁵⁾ Op. 338—342. — ⁹⁶⁾ Op. 278.

⁹⁷⁾ R. 24, 22, v. ö. Op. 339; R. 40, 20, v. ö. 336 s köv.; R. 47, 1, v. ö. 304 s köv.; R. 51, 28, v. ö. 340; R. 56, 40, v. ö. 283 s köv.; R. 101, 36, v. ö. 310; R. 119, 11, v. ö. 338 s köv. — Sz. 29, 11, v. ö. 324; 78, 8, v. ö. 328 s köv.; 98, 13, v. ö. 327; 177, 17, v. ö. 328 s köv.; 217, 3, v. ö. 320; 217, 19, v. ö. 324; 247, 13, v. ö. 332; 282, 31, v. ö. 336 s köv.; 287, 22, v. ö. 311; 436, 18, 31, v. ö. 336 s köv.; 533, 3, v. ö. 309 s köv.; 565, 11, v. ö. 324; 661, 13, v. ö. 304 s köv.; 706, 37, v. ö. 332 s köv. — Sz. 234, 4 talán Op. 319-re utal.

⁹⁸⁾ Az itt következő elbeszélés a Taszviájából van véve. Hogy Sámuel Hannágidről és barátjairól van itt szó, mutatja a vita folytatása az irodalmi harezban. L. Op. XXXII s köv.

köre gyakorolta, mely Granádában Sámuel Hann'gíd, Abulvalídnak magas állásra jutott földije köré csoportosult. Ezen kör ítéletéről Abulvalíd egyelőre csak közvetett, még pedig elég hiányos módon nyert tudomást. Saragossába ugyanis az említett körnek egy tagja jött, kivel Abulvalíd egy kedves barátja, A b u S z u l e i m â n I b n T a r â k a házában találkozott. Nagyobb társaság volt az, irodalmi társalgó körfele, melyben a házi ur elnökölt. Itt tehát elbeszélte az említett idegen, hogy ama bírálók a Musztallihik különböző állításait megtámadták és Abulvalíd csak »Isten kegyelmének« köszönheti, hogy czáfolataikat még nem tették közzé külön iratban. Az elbeszélő maga ezen ellenvetések közül csak néhányat idézhetett emlékezetből. Azoknak egy részére (4-re) rögtön felelt Abulvalíd. Nagyon élénk vita folyt és egyik igealak megállapításánál a krétát is vették segítségül. Más, vagy tíz ellenvetésre nem tudott Abulvalíd azonnal felelni, s be is vallotta azt a társaságban. De utóbb az egész vita lefolyásáról pontos jelentést írt és ezt, gyarapítva az általa válasz nélkül hagyott ellenvetések czáfolatával, ellenfele kezéhez juttatta. Ez tartózkodólag és kitérőleg viselkedett. Abulvalídnak írt válaszában egyebek közt azt is mondta, hogy jobb volna czáfolatát arra az időre halasztani, midőn a Musztallihiknak kilátásba helyezett bírálata megjelenik. Külömben azt állította, fennhéjázva és ellenmondással előbbi állításával, hogy csak lényegteleneket hozott föl a bírálók ellenvetéseiből. Azonban Abulvalíd szükségesnek találta, hogy ne várja be a bíráló irat megjelenését, hanem az egész, ellenfelének átküldött jelentést, bevezetéssel ellátva, nyilvánosságra hozta. Ezen művének T a s z v í j a, Megtorlás, nevét adta, mert kiadásának egyik oka az is volt, hogy bírálóinak »megtorolja rút cselekvéseket, mert oly tudományszakkal foglalkoznak, melyhez nem értenek.⁹⁹⁾ Ezen

⁹⁹⁾ Op. 345, 3 s köv. : לֹא סִי' עֲלֵיהֶם פְּעֻלָּהּ וְאִקְבָּה צַנְעָהּ א' תַּעֲמֹדָה פָּנָה : לֹא יִחַסְמוּהָ. Ezt Derenbourg így fordítja : Je devais leur rendre l'équivalent de ce qu'ils m'avaient fait et flétrir leur agissements ; car ils touchaient à une science où ils ne pouvaient rien faire de bon... E helyből magyarázandó mindenesetre a könyv czíme : תְּסוּיָהּ. Ennek pontos fordítása héberül הַשְׂוִיָּה, a mely szó azonban nem ismerteti föl az eredeti értelmet. E w a l d, Beiträge I, 135, így fordít : »Ausgleichung« ; M u n k, Notice 84 : »Livre de conciliation ou d'accomodement« ; N e u b a u e r, Notice 174 : »Livre d'accomodement« ; D e r e n b o u r g, Op. 343, XXXIII : »Livre du redressement«.

polemikus, némely tárgyat behatóan fejtegető iratot gyakran idézi Abulvalíd főmunkájában. ¹⁰⁰⁾

5.

Irodalmi harc Számuel Hannâgiddal.

A Taszvija könyvében leirt vita mintegy az első tusakodást képezte a nagy irodalmi harcban, mely alkalmasint nem sokkal utána — erről is hiányzik kronologiai adat — kitört Hajjûg védői és Abulvalíd között. A vitairatok, melyekben e harc vivotott, elvesztek, kivéve egy legujabban feltalált apró maradékot. ¹⁰¹⁾ Csak nem sokkal későbbben, a XII. század második feléig élt írók jelentései sejtetik velünk azon élénk benyomást és szokatlan feltűnést, melyet e harc Spanyolországban keltett. Jehúdâ Ibn Balaâm beszél »a társak leveleiről, kiknek szerzője azt vélte megczáfolni, ki a nyelvtan küzdő terén mindenkit legyőz,« t. i. Abulvalídot. ¹⁰²⁾ Ugyanazon író a »Bizonyítás könyvét« is említi, melyben Abulvalídnak ugyanazon ellenfele egyik régebbi nézetét visszavette. ¹⁰³⁾ Abu Ibrâhîm Ibn Bârûn, talán a fentt ¹⁰⁴⁾ említett lucenai tudós utódja, elbeszéli, hogy a nevezett (Pual) alakról »a nâgîd és a tudós Abulvalíd között« vita folyt, melyben a nâgîd maradt a győztes. ¹⁰⁵⁾ Salamon Ibn Parchôn e harc színhelyétől és

¹⁰⁰⁾ R. 226, 33, v. ö. Op. 371; Sz. 23, 14, v. ö. Op. 359 s köv.; 84, 17, v. ö. 369 s köv.; 262, 17, v. ö. 349 s köv.; 278, 9, v. ö. 357 s köv.; 281, 24, v. ö. 355 s köv.; 287, 5, v. ö. 369; 402, 4, v. ö. 365 s köv.; 512, 24, v. ö. 376 s köv.; 549, 23, v. ö.; 377 609, 16, v. ö. 377 s köv.; 624, 23, v. ö. 371. A Sz. 512, 18 álló idézetéről l. fentt a 87. jegyz.

¹⁰¹⁾ L. Op. V, XLIX—LXXIII.

¹⁰²⁾ Zsoltárkommentárjában, idézve Op. XLIV s köv.

¹⁰³⁾ U o. XLV. — ¹⁰⁴⁾ L. fentt, 5. l.

¹⁰⁵⁾ L. Op. XLVI, a Kitâb al-muvâzanából való idézetet. Ezen Abu Ibrâhîm Ibn Bârûn nem lehet azonos azon hasonló nevű tudóssal, kit Mózes Ibn Ezrá az Abulvalíd lucenai tanítóinak kortársa gyanánt említ. Mert ő, mint Mózes Ibn Ezrá Rhetorikájának egy másik helyén mondja (l. Op. XLVIII alul), tanítványa volt Abul Fâhâm Ibn Al-Tabbânnak, tehát egy évszázaddal élt a lucenai Ibn Bârûn után. Ezzel összhangzik azon tény, hogy az említett idézetben Abulvalídot és Sámuel Hannâgídot elhunytak gyanánt említi, és a Muvâzana két helyén, melyet szintén Derenbourg közöl (Op. XLVI s köv., jegyz.), Jehúdâ Ibn Balaámot és Mózes Ibn Gikatillát idézi, kik a 11. század második felében virágoztak. Ezen ifjabb Ibn Bârûnról, ki különösen a grammatikára

idejétől távolesó olvasóit ekképen tudósítja róla: ¹⁰⁶⁾ Abulvalíd korában egy nagy férfi élt Izraélben, neve R. Sámuel Hannágíd; annak rosszúl esett, hogy amaz tanítóját, Hajjúgot megtámadta és tévedéseket s hiányokat mutatott ki műveiben. Azért sietett, hogy megczáfolja, a miáltal Abulvalíd is kényszerült külön munkában igazolni birálatát. — Végre Jehúdá Ibn Tibbôn, az Abulvalíd nyelvtana héber fordításához irt előszóban ¹⁰⁷⁾ Hajjúg hivatott tanítványának és utódjának mutatván be mind a kettőt, Sámuel és Abulvalídot, ezt mondja: »Ezek hatalmasan fegyverkeztek a harcra, hogy elrejtetteket hozzanak napfényre; versenyeztek tudományukban és csapatot sereglettek csapat ellen. Küzdelmeik tartalma és nézeteik föl vannak jegyezve könyveikben.« Abulvalíd maga később irt főmunkájában sem ellenfelét, sem munkáját nem nevezi, ámbár saját elleniratára sokszor utal. Csak egyszer, szellemi tulajdonjoga megsértésének néhány esetéről beszélvén, említi azon irigykedőt, a ki Musztalíhikja ellen küzdött és Abulvalídnak néhány különösen nevezetes tételét keleti embereknek tulajdonítja, kik soha sem léteztek. ¹⁰⁸⁾

A mi Sámuel vitairatát illeti, melynek leendő megjelenését már a Taszvija cz. művében érintette Abulvalíd, ily czímet visel ugyan: A társak levelei (Raszâil al-rafâik), de nem volt — mint a czímből gyaníthatná az ember — több szerzője, hanem csakis Sámuel maga irta azt. A czímből is következik, hogy az értekezések egész sorából állott, melyekben a nâgíd Hajjúg birálóját megtámadta. Ezt megerősíti azon adat, melyet Ábrahám Ibn Ezrának köszönünk, hogy 22 grammatikai iratot szerzett Sámuel, ¹⁰⁹⁾ a melyek legalább részben azonosak a »Társak levelei«-vel. Elutasíthatatlan továbbá azon föltevés is, hogy a »Megelégedés könyve,« melyet másutt ugyan-

is terjedő héber-arab nyelvösszehasonlítás által kivált, mint szintén Mózes Ibn Ezrá által értesülünk, l. még Munk, Notice, 58, Steinschneider, Catal. Bodl. Col. 1335. — Jewish Literature, cz. művében, 326 l., 37 j., azt állítja Steinschneider, hogy Munk Abu Ibráhímot Dúnás b. Tamímmal azonosította; de ezen állítás téves, mert Munk csak azt gyanítja, — szintén tévesen, és mert nem ismerte Mózes Ibn Ezrá nyilatkozatát összefüggésében, — hogy Abu Ibráhím talán mellékneve (kunje) Jehúdá Ibn Koreisnak (Notice 57, n. 2).

¹⁰⁶⁾ A Machbéreth bevezetésében, ed. S. G. Stern, p. XXII.

¹⁰⁷⁾ R. II, 2—7.

¹⁰⁸⁾ R. 185, 22 s. köv. Talán Sz. 408, 1—5 is a nâgídra czéloz.

¹⁰⁹⁾ Jeszód Móra, I feje. L. Grätz, Geschichte der Juden, VI, 25, Op.

csak Ibn Ezrá a nâgîdnek egyedüli, még pedig igen jelentékeny nyelvtudományi munkája gyanánt említ, ¹¹⁰⁾ csak összefoglaló fő-címe összes nyelvtani iratainak, vitairatait bezárólag. ¹¹¹⁾ Ezen iratok közül egy, még pedig talán épen a vitairatok egyike a »Bizonyítás könyve« külön czímét viselte. ¹¹²⁾ Külön iratként említi még Ibn Ezrá Sámuelnek egy értekezését, mely tartalmánál fogva minden-esetre egyike volt az Abulvalîd elleni vitairatoknak. ¹¹³⁾

Azonban ezen vitairatoknak legalább elsejéből tetemes töredék maradt reánk, ¹¹⁴⁾ és ennek alapján fogalmat nyerhetünk a bírálathat beható, de korántsem jóakaratu, sőt helyenként gúnyos módjáról, melylyel Sámuel illeti Abulvalîd Musztalhikját. Az utóbbi munkának megczáfolandó helyeit alkalmasint nem sorban beszéljük meg a »Társak levelei,« mert az első levél megmaradt töredéke היה cikkre vonatkozik; de volt benne a Musztalhik bevezetésében talált egy nézetnek is a megczáfolása, a mint Abulvalîdnek szintén még ránk maradt válaszából ezen czáfolatra kiderül. ¹¹⁵⁾ Sámuel vitairatának töredékéből megtudjuk, hogy bírálatában a Musztalhik több másolatát használta, melyek a szerző hitelesítő aláírásával voltak ellátva. ¹¹⁶⁾ Azon érdekes adatot is találjuk benne, hogy Hájjûg műveinek maga a szerző által irt példányával birt. ¹¹⁷⁾ Egyszer megemlékezik Sámuel e töredékben Abulvalîd barátjainak (»testvéreinek«) magasztaló nyilatkozatáról, ennek egyik nézetét illetőleg; ¹¹⁸⁾ a miből azt szabad következtetnünk, hogy a barátok már előbb is, talán a Taszvîja megjelenése után, vagy vele egyidejűleg, nyilvánosan szót emeltek Abulvalîd mellett.

Sámuel Hannâgîd különb ellenfél volt, mint a Tanbîhban megczáfolt röpirat szerzői. Nem csak már akkor híressé vált neve és elismert magas állása a spanyol zsidóságban, hanem más okok is veszélynek tüntették fel ellenséges támadását, komoly védelemre szólították Abulvalîd összes erejét. Sámuel az új nyelvtani iskola tanainak szintén avatott ismerője volt, sőt annak alapítójához személyes tanítványi viszonyban állott; polemiája pedig minden rosszakarat mellett komoly argumentumokat is tartalmazott s új szempontok

¹¹⁰⁾ Móznájim, bevezetés.

¹¹¹⁾ L. Op. u. o. — ¹¹²⁾ L. fennt, 17. 1.

¹¹³⁾ Móznájim, הםמכרים szakasz végén (29 b).

¹¹⁴⁾ Op. LIX—LXVI. — ¹¹⁵⁾ U. o. LI, 7. — ¹¹⁶⁾ U. o. LXIII, 9. — ¹¹⁷⁾ U. o. 12 sor. — ¹¹⁸⁾ U. o. LIX, 5. sor alulról. LXVI, u. 4.

sem hiányoztak belőle, mint a Sámuel nevében hagyományozott nyelvtani nézetek mutatják. Azonkívül pedig a »Társak levelei«-ben foglalt néhány vádnak és ráfogásnak alytalansága és jogtalansága könnyen érthető fölizgatást szült Abulvalid lelkében. Így megvolt az impulzus egy a közönséges mértéket túlhaladó ellenvitairathoz, a melynek megírásánál sem a kegyelet nem korlátolta, melylyel Haggi emlékének adózott első munkájában, se nem hatott rá lehangolólag annak a tudata, hogy a czáfolatra méltatlan ellenféllel kell küzdenie. Abulvalid akkor már nagy főmunkájához való előmunkálatokkal volt elfoglalva, ¹¹⁹⁾ melynek befejezését épen a kitört vita miatt kellett elhalasztania. Így gazdag anyagnak sem volt híjával, a mely képessé tette arra, hogy Haggi-nak őt lenéző tanítványával szemben tanusítsa saját felsőségét. Így keletkezett azon műve, mely egyedül veszett el Abulvalid nyelvtudományi dolgozatai közül, de a melyre annyi czélzás van az utána irt főmunkájában, hogy már ezek alapján lehetséges a Kitáb at-Tasvîr, a Megszégyenítés vagy Megzavarás könyvéről, ¹²⁰⁾ — így nevezte Abulvalid elég jellemzőn e munkáját — annak fölosztásáról és tartalmáról képet nyerni. Tényleg ezen czélzásokból, pótolva néhány csekély számú, másoknál talált idézettel, áttekintést állított össze Derembourg, ¹²¹⁾ a mely az

¹¹⁹⁾ A Taszvîjában, kétszer, Op. 371 és 376, utal azon »könyvre, melyet a nyelvről írni szándékozik« (אלכתאב אלדרי אסתאנק תאלפה פי אללה) és (אלכתאב אלמסתאנק אלתאלפה אן קצי אללה).

¹²⁰⁾ תשור-t Ibn Tibbôn הכלמה szóval fordítja, de tájáljuk ezt a fordítást is תוכחת (Sz. 23, 6. jegyz., l. Op. CXXII, 3. j.), a melynek megfelelőleg Derembourg így fordítja: remontrance. Munk, Notice 83: »Livre pour confondre (liber pudefactionis).«

¹²¹⁾ Op. XXXVI—XLIX. Derembourg összeállítása a következő általa mellőzött idézetekkel pótolható: R. 88, 20 (hol az eredeti szerint ווולתו után még ez teendő: והארנתי בזה בספר הכלמה) a Hofálról; R. 100, 23 (בוולת) után következik még az eredetiben ez: והו כתאב אלתשור, a Hebr.-arab. Sprachvergleichung című munkám 16. lapján említett tárgyról; R. 143, 11, Op. XXXVII, 21-hez; R. 144, 2, XLI, 11-hez; R. 188, 8, XLII, utolsó sorhoz; R. 194, 13, XLI, 6-hoz. R. 198, 80 után az eredetiben még hosszabb mondat következik, melyben הרדיפורו szót (Birák 20, 43) illetőleg a Tasvîrra utal; ez talán XLI, 13-hoz való. — Sz. 294, 3, XLI, 17-hez; Sz. 512, 18, XXXVII, 22-hez; Sz. 512, 25, XLII, utolsó sorhoz; Sz. 549, 23 (הערל-ról, Habak. 2, 16), talán a Tasvîr 2. részének első pontjához; Sz. 593, 35, XXXVII, 9-hez.

általa egyidejűleg közzétett töredékekkel ¹²²⁾ együtt, betekintést nyújt az elveszett könyv minőségébe.

A Tasvîr könyve négy részből állott, mely minden valószínűség szerint nem egyszerre, hanem egymásután jelent meg. Ezzel megmagyarázható azon körülmény, hogy Abulvalíd néha egy későbbi részben oly tárgyról szól, a melyről már a megelőzőben értekezett. ¹²³⁾ Az egyes részek tartalma alkalmasint az egyes »levelek« tartalmához csatlakozott; legalább azt látjuk a töredékből, hogy Abulvalíd az első részben a »Társak levelei« elseje ellen fordul. Az első részt általános bevezetés előzte meg, melyet a kezdő mondatok kivételével szintén még olvashatunk az említett töredékben. Abulvalíd kiemeli abban, hogy ellenfele oly győzelmében biztos dölyffel beszél vitairatában, melyre ezen a téren semmiképen sincsen jogosúlva; arra is utal, hogy Sámuel oly hibákat követett el benne, hogy alkalmazhatni rája a költő e szavát: Nem üt a balgán oly súlyos sebeket az ellenség, mint a milyeneket ő maga önmagán. Jobb lett volna, így folytatja, ilyen támadásokra nem is felelni, de azon érdemetlenül magas tekintélynél fogva, melyben amaz a nagy tömegnél áll, kötelesség feltárni hibáit és tévedéseit, akár hogy őt magát azok bevallására bírja, akár hogy másokat megóvjon azok utánamondásától. Abulvalíd szándéka első sorban Sámuel vitairatának csak azon helyeit megczáfolni, hol ő maga tévedéssel van vádolva, és csak másodsorban a vitairat egyéb botlásait. Saját méltóságára való tekintetből, ugymond Abulvalíd, valamint jelleme és vallása sugalta okokból, nem fog érdem szerint ellenfelének rágalmozásaira felelni. Őt azon remény vezérli, hogy ez talán mégis elismeri majd az igazságot és ócsárlását átváltoztatja dicséretté. A bevezetés végén nyíltan kimondja Abulvalíd, hogy czáfoló iratára különösen ellenfelének nyilvánvaló gyűlölködése birta, a ki kaján szemmel látja dicsőségét és vele egyrangunak szeretné feltüntetni magát. Érzi, hogy ezen féltékeny irigység szülte ellenségeskedés gyógyíthatatlan, a költő e szavai szerint: Mindenkinnek ellenségeskedését próbáld megengesztelni, csak azét nem, ki irigységből ellenséged. ¹²⁴⁾ A töredék másik

¹²²⁾ Op. XLIX—LIII.

¹²³⁾ L. Sz. 357, 18, hol azt látjuk, hogy a 3. és 4. részben értekezett a szenvedő igealakok jövőjéről, és Sz. 442, 20, hol נָעוּר szóra nézve, Zakh. 2, 17, a 2. és a 3. rész idéztetik.

¹²⁴⁾ A R. fennt, 108. j., idézett helyén Abulvalíd egyszerűen »az irigyke-

részből, mely a »Társak levelei« elseje ellen polemizál, kiemelem itt azon körülményt, hogy Abulvalíd bizonyítgatásait refrainszerűleg háromszor így zárja be: És ez rejtve maradt a »tudós« (חבר) előtt.¹²⁵⁾ Továbbá, hogy Sámuel ellenében, ki Abulvalíd ellenében tanítóinak tekintélyére hivatkozott, kimutatja, hogy ezen hivatkozás nem lehet őszinte, mert Sámuel maga a vitás kérdésben abban hagyja tanítói véleményét.¹²⁶⁾ Végre, hogy Abulvalíd, ellenfelének arab nyelvezetében stilistikus hibákat is kimutat.¹²⁷⁾ Ezen egy töredék elegendő módon sejteti velünk, mily éles dialektikát, mily kérlelhetlen polemiát fejtett ki Abulvalíd e munkájában, hogy ellenfelének gyöngéit és hibáit feltakarja és e mellett alapos szakismeretével és biztos módszerével minden oldalról megvilágítsa a szóban forgó tárgyat. Kiváló, hatalmas könyv volt, ezt bizton állíthatjuk, a Tasvîr könyve: és hogy szerzője különösen e művét nagyra becsülte, több mint egy helyen láthatjuk, hol fontossága hangsúlyozásával reá utal.¹²⁸⁾ Ezt főleg a főmunkájához irt bevezetésében teszi, hol Hajjûg iratai után saját addig irt munkáit a nyelvtani tudomány segédkönyvei gyanánt ajánlja, első sorban pedig a Tasvîrt, erről így nyilatkozva:¹²⁹⁾ »Ebben a könyvben sokszor volt alkalmam Abu Zakarija (Hajjûg) két könyvét valamint a Musztalhiķban érintett tárgyakat fejtegetni; arra is volt alkalmam, hogy számos nyelvtörvényt és a héber nyelvtan oly tételeit magyarázzam, melyek a nyelvtudománynyal foglalkozónak okvetetlen szükségesek. Vannak továbbá a könyvben számos bizonyítások, meggyőző erejű fejtegetések a nyelv gyökeire és okaira nézve, a melyekből e tudomány méltósága és magas értéke kiderül . . .«

dőnek« (אֵלֶּה־הַחֲסֵדִים = הַמִּקְנֵא) nevezi ellenfelét. Láttuk, hogy a Musztalhiķ ellen Saragossában megjelent első vitairat főokának szintén az irigykedést mondja.

¹²⁵⁾ Op. LII, 11; LIII, 1 és 4. LIII, 17 szintén mondja: A חבר ennelfogva tévedett. Derenbourg e szót a héber חֲבֵר-rel tartja azonosnak és azért nem írja át arab betűre. De az nem egyéb, mint habr, a zsidó tudósok, különösen törvénytudósok, rabbik ismert arab megnevezése. Abulvalíd e cím ismételtetésével alkalmasint arra kíván czélozni, hogy lehet valaki a vallástörvény tudományának mestere és mégis szégyenletesen hibázhat. Talán megelőzőleg Sámuel az ő vitairatában czélzást tett Abulvalíd hiányos képességére a talmud téren, a mire aztán ez a חבר szarkasztikus hangsúlyozásával válaszolt.

¹²⁶⁾ Op. LIII, 4—12.

¹²⁷⁾ Op. LII, alul.

¹²⁸⁾ L. Sz. 23, 18; 183, 6; 282, 24; 283, 27; 356, 32; 407, 31; 591, 2; 618, 18.

¹²⁹⁾ R. XIII, 17—22.

6.

Életviszonyai és életfeladata.

Abulvalíd életrajza még nagyobb mértékben, mint ezt a zsidó irodalom legtöbb alakjánál tapasztaljuk, azon kevés adatra van szorítva, melyek véletlenül fordulnak elő munkáiban. De mily csekély azon felvilágosítás, melyet ezekből szerzőjük életkörülményeiről nyerünk! Mielőtt főművét, életének tulajdonképi munkáját ¹³⁰⁾ szemügyre vennők, szeretnők ezen életet magát megjeleníteni, valamint azon viszonyokat, melyek között munkáját végezte. De valamint az eddig tárgyalt kisebb iratoknál, úgy Abulvalíd főmunkájánál is vajmi csekély az, mit életrajzára belőle meríthetünk. E komoly férfiú majdnem sohasem hagyja el a tudományos előadás kerékvágását, és a hol mégis személyes viszonyaira tesz célzást, csak épen annyit tudat velünk, a mennyit a megemlékezés tisztán tárgyi alkalma megkíván. Ifjuságáról Abulvalíd csak azért emlékezik, mert néhány annak idejében mondott vagy hallott nézetet közöl; ¹³¹⁾ és vénségét csak azért említi főmunkája bevezetésében, hogy ezen munkát óvó eszköznek mondja a közelgő aggkor feledékenységé ellen. ¹³²⁾ Orvosi hivatásáról nem beszél egyszer sem. Vajjon családot alapított-e, vagy kizárólag a tudomány töltötte-e ki életét, erre nézve nem maradt semmiféle célzás irataiban. Csak mellékes megjegyzésekből következtethetjük, hogy saragossai ifjak tanítvány viszonyában voltak hozzá. Egyikök kíváratára új mnemonikont talált ki a héber gyök- és szolgáló betűkre. ¹³³⁾ Más alkalommal arról értesít, hogy sok tanuló bizonyos kérdést intézett hozzá Hajjúg egy tételére vonatkozólag. ¹³⁴⁾ Tanulók számára irta a Közelítés és könnyítés könyvét. ¹³⁵⁾ Irodalmi kör tagja gyanánt láttuk fent a Meg-

¹³⁰⁾ Derembourg, Op. LXXIII, n. 2, joggal figyelmeztet arra, hogy Abulvalíd már első munkája bevezetésében érinti terjedelmes szótár megírásának a tervét.

¹³¹⁾ L. fent 2. l. — ¹³²⁾ R. XI, 27, 1. fent 42. j.

¹³³⁾ R. 11, 37; קצת הבחורים = בעין אלהאחרות, a mely kifejezés nem többet jelöl, mint a héber fordításból látszanék.

¹³⁴⁾ R. 131, 11: וקר סאלני ענהא כחד מן אלטלבה.

¹³⁵⁾ L. fent, 14. s köv. l.

részből, mely a »Társak levelei« elseje ellen polemizál, kiemelem itt azon körülményt, hogy Abulvalid bizonyítgatásait refrainszerűleg háromszor így zárja be: És ez rejtve maradt a »tudós« (חֲבֵר) előtt.¹²⁵⁾ Továbbá, hogy Sámuel ellenében, ki Abulvalid ellenében tanítóinak tekintélyére hivatkozott, kimutatja, hogy ezen hivatkozás nem lehet őszinte, mert Sámuel maga a vitás kérdésben abban hagyja tanítói véleményét.¹²⁶⁾ Végre, hogy Abulvalid, ellenfelének arab nyelvezetében stilistikus hibákat is kimutat.¹²⁷⁾ Ezen egy töredék elegendő módon sejteti velünk, mily éles dialektikát, mily kérlelhetlen polemiát fejtett ki Abulvalid e munkájában, hogy ellenfelének gyöngéit és hibáit feltakarja és e mellett alapos szakismeretével és biztos módszerével minden oldalról megvilágítsa a szóban forgó tárgyat. Kiváló, hatalmas könyv volt, ezt bizton állíthatjuk, a Tasvîr könyve: és hogy szerzője különösen e művét nagyra becsülte, több mint egy helyen láthatjuk, hol fontossága hangsúlyozásával reá utal.¹²⁸⁾ Ezt főleg a főmunkájához irt bevezetésében teszi, hol Hıjjûğ iratai után saját addig irt munkáit a nyelvtani tudomány segédkönyvei gyanánt ajánlja, első sorban pedig a Tasvîrt, erről így nyilatkozva:¹²⁹⁾ »Ebben a könyvben sokszor volt alkalmam Abu Zakarîja (Hıjjûğ) két könyvét valamint a Musztalhikban érintett tárgyakat fejtegetni; arra is volt alkalmam, hogy számos nyelvtörvényt és a héber nyelvtan oly teteleit magyarázzam, melyek a nyelvtudománynyal foglalkozónak okvetetlen szükségeseek. Vannak továbbá a könyvben számos bizonyítások, meggyőző erejű fejtegetések a nyelv gyökeire és okaira nézve, a melyekből e tudomány méltósága és magas értéke kiderül...«

dőnek« (אֵלֶּה הַמִּקְנָא = אֵלֶּה הַמִּשְׁנָא) nevezi ellenfelét. Láttuk, hogy a Musztalhik ellen Saragossában megjelent első vitairat főokának szintén az irigykedést mondja.

¹²⁵⁾ Op. LII, 11, LIII, 1 és 4. LIII, 17 szintén mondja: A חֲבֵר ennélfogva tévedett. Derenbourg e szót a héber חֲבֵר-rel tartja azonosnak és azért nem írja át arab betűre. De az nem egyéb, mint ḥabr, a zsidó tudósok, különösen törvénytudósok, rabbik ismert arab megnevezése. Abulvalid e czím ismételtetésével alkalmasint arra kíván czélozni, hogy lehet valaki a vallástörvény tudományának mestere és mégis szégyenletesen hibázhat. Talán megelőzőleg Sámuel az ő vitairatában czélzást tett Abulvalid hiányos képességére a talmud téren, a mire aztán ez a חֲבֵר szarkasztikus hangsúlyozásával válaszolt.

¹²⁶⁾ Op. LIII, 4—12.

¹²⁷⁾ Op. LII, alul.

¹²⁸⁾ L. Sz. 23, 18 ; 183, 6 ; 282, 24 ; 283, 27 ; 356, 32 ; 407, 31 ; 591, 2 ; 618, 18.

¹²⁹⁾ R. XIII, 17—22.

6.

Életviszonyai és életfeladata.

Abulvalíd életrajza még nagyobb mértékben, mint ezt a zsidó irodalom legtöbb alakjánál tapasztaljuk, azon kevés adatra van szorítva, melyek véletlenül fordulnak elő munkáiban. De mily csekély azon felvilágosítás, melyet ezekből szerzőjük életkörülményeiről nyerünk! Mielőtt főművét, életének tulajdonképi munkáját ¹³⁰⁾ szemügyre vennők, szeretnők ezen életet magát megjeleníteni, valamint azon viszonyokat, melyek között munkáját végezte. De valamint az eddig tárgyalt kisebb iratoknál, úgy Abulvalíd főmunkájánál is vajmi csekély az, mit életrajzára belőle meríthetünk. E komoly férfiú majdnem sohasem hagyja el a tudományos előadás kerékvágását, és a hol mégis személyes viszonyaira tesz célzást, csak épen annyit tudat velünk, a mennyit a megemlékezés tisztán tárgyi alkalma megkíván. Ifjuságáról Abulvalíd csak azért emlékezik, mert néhány annak idejében mondott vagy hallott nézetet közöl; ¹³¹⁾ és vénségét csak azért említi főmunkája bevezetésében, hogy ezen munkát óvó eszköznek mondja a közelgő aggkor feledékenységére ellen. ¹³²⁾ Orvosi hivatásáról nem beszél egyszer sem. Vajjon családot alapított-e, vagy kizárólag a tudomány töltötte-e ki életét, erre nézve nem maradt semmiféle célzás irataiban. Csak mellékes megjegyzésekből következtethetjük, hogy saragossai ifjak tanítvány viszonyában voltak hozzá. Egyikök kíváratára új mnemonikont talált ki a héber gyök- és szolgáló betűkre. ¹³³⁾ Más alkalommal arról értesít, hogy sok tanuló bizonyos kérdést intézett hozzá Hajjúg egy tételére vonatkozólag. ¹³⁴⁾ Tanulók számára irta a Közelítés és könnyítés könyvét. ¹³⁵⁾ Irodalmi kör tagja gyanánt láttuk fent a Meg-

¹³⁰⁾ Derembourg, Op. LXXIII, n. 2, joggal figyelmeztet arra, hogy Abulvalíd már első munkája bevezetésében érinti terjedelmes szótár megírásának a tervét.

¹³¹⁾ L. fent 2. l. — ¹³²⁾ R. XI, 27, l. fent 42. j.

¹³³⁾ R. 11, 37; קצת הבהורים = בעין אלהאחרת, a mely kifejezés nem többet jelöl, mint a héber fordításból látszanék.

¹³⁴⁾ R. 131, 11: וקר סאלני ענהא כתר מן אלטלבה.

¹³⁵⁾ L. fent, 14. s köv. l.

torlás könyvét megelőző vita elbeszélésében; ¹³⁶⁾ és az irodalmi harcban, mely ezután közte és a nágíd között folyt, első sorban Saragossában akadt barátokra és párhívekre. ¹³⁷⁾ Ezekhez fordul, midőn nyelvtanában kétszer élénk hangon megszólítja olvasóit. ¹³⁸⁾ A saragossai zsidókról nem mond sehol oly sújtó ítéletet, mint kortársa, a nagy költő és pessimista, Salamon Ibn Gabiról. ¹³⁹⁾ Azonban, ha kortársainak és földieinek bizonyos bűneit ostromozza, ¹⁴⁰⁾ első sorban alkalmasint saragossai hitsorsosaira czéloz; hiszen saragossai emberek voltak, kik az első vitairatot adták ki ellene. ¹⁴¹⁾ Figyelemre méltó Abulvalíd panasza a fölött, hogy Spanyolországban hiányzik a jó hagyomány a szentirási szöveg helyes olvasását illetőleg, a miben saját kutatásainak nagy akadályát találja. ¹⁴²⁾ De másrésről nem tagadja el a spanyol zsidó büszkeségét hazájára. A szótáríró száraz munkájában is alkalmat tud találni hazafiasságának tanusítására, midőn t. i. Spanyolország nevének, mely csak egyszer fordul elő a szentírásban, külön cikket szentel, ámbár különben, mint ott megjegyzi, földrajzi és más tulajdonneveket nem vett föl szótárába. ספרד névvel, »melyet a targum ארם-ספרד-vel fordít, a mit tudvalevőleg annyi, mint Andalûsz,« azért tesz kivételt, »mert a bibliai országnév

¹³⁶⁾ L. fennt, 16. l. — ¹³⁷⁾ L. fennt, 19. l.

¹³⁸⁾ R. 142, 19: »Ismeritek buvárkodásomat és törekvésemet, buzgalmamat és kitartásomat a tanulásban;« R. 185, 24: »Tudjátok, hogy a költészet nem az én mesterségem. . . .«

¹³⁹⁾ L. Op. XVI—XXII.

¹⁴⁰⁾ A Takrib wa-taszhîl című művében, Op. 313, beszél Hajjûg ellenfeleiről, kiken csak szánakozni kell, ámbár ezen ország emberei — פי אהל הדא — szokták a tudósokat, kiknek műveit nem is ismerik, jogtalan támadásokkal illetni. R. XIV, 22—24, a bevezetés végén, miután munkájában netán előforduló hibák elnézését kérte, azt mondja, hogy e kérelemnél bővebben kellett időznie, mert ismeri kortársai miveletlenségét, — סו אדב אהל ומאנא — csekély ismereteiket az irodalmi munkásság nehézségeiről és elhamarkodott támadásaitak tudományos művek írói ellen; v. ö. u. o. 9—11. sor. R. 202, 12—14: Korunk emberei nem gyakorolják gondolkozásukat és nem erőltetik szellemöket, hogy e könyv (érti Hajjûg könyvét a pontozásról) titkait megértsék, hanem futólag átsietnek rajta, restségök és hanyagságuk miatt. R. 211, 8 kortársainak konokságáról — תעסך אהל ומאנא — beszél, kik nem oly könnyen tudnak egyszer bennök megrögzött helytelen véleményt abban hagyni; épügy R. VIII, 10. V. ö. még Sz. 234, 23: ולולא תעסך אלמתעספין.

¹⁴¹⁾ L. fennt, 13. l.

¹⁴²⁾ L. alább, a második rész elején.

ezen jelentssét ismerni hasznos, főleg maguknak az andalûsziaknak. «¹⁴³⁾ Más alkalommal hangsúlyozza, hogy »ezen ország emberei«, azaz Spanyolország zsidói¹⁴⁴⁾ a júdeabeliektől származnak és azért kiválóan kötelesek, ősök példáját követni azon buzgalomban, melylyel azok a talmud szerint a nyelv tisztaságát megőrizték.¹⁴⁵⁾ Elszigetelve van Abulvalid egy megjegyzése a Spanyolország fazekasmesterségében általa tett tapasztalatról.¹⁴⁶⁾

Hogy polemikus érintkezései voltak Abulvalidnak keresztényekkel, világosan említi. Az מלחמה szó jelentéséről hosszabb fejtegetését ugyanis e szókkal zárja be: »Tovább időztem e fejtegetésnél, mert a keresztények Jes. 7, 14-ből hosszantó bizonyítékot merítenek, ama szót »szűz« jelentésében fordítva; én mindenkit közülök, a ki velem erről vitatkozott, az én bizonyításaimmal legyőztem.«¹⁴⁷⁾ Abulvalid idézi a keresztények bibliafordítását a Zsoltárok és Jesája könyveihez.¹⁴⁸⁾ Egyszer muhammedán polemiára is czélloz, melynek tárgya a szentírás elbeszélése Izsák áldozásáról. Az illető szentírási szakaszt megmagyarázván, ezt teszi hozzá: ezen feltevésem által erőtlenné lesz amazoknak hosszantó bizonyítéka, kik ezen elbeszélésből a tóra érvénytelenítésének tanát szeretnék ránk

¹⁴³⁾ Sz. 496, 7—11.

¹⁴⁴⁾ צקע (צקע) — אנשי הארצות האלה = נהן מעשר אהל הדא אלצקע) alatt, a mely szónak jelentése tulajdonképen part vagy vidék (Sz. 37, 19 א, Jes. 21, 6, fordíttatik így), itten egész Spanyolország értendő és nem csak Saragossa, mint Derenbourg, Op. XV. n. 3, a fennt, 140. jegyz., idézett helyre nézve, Op. 313, fölteszi. V. ö. ezt a kifejezést: נהן מעשר אהל אלאלם, Sz. 760, 6.

¹⁴⁵⁾ R. IV, 25.

¹⁴⁶⁾ Sz. 18, 4—12, האבנים szót, Jerem. 18, 3, magyarázván ezt mondja: »E kifejezés alatt azon két eszköz értendő, melylyel a fazekas az agyagból alkotja az edényt. Két forgó fakorong az; az egyik, t. i. az alsó, nagyobb, a másik, felső kisebb. אבנים a nevök, ámbár nem kőből valók, mert a kőből készült malomkövekkel hasonlíttatnak össze. Azonban nem ezen országnak fazekasainak ez a szerszáma, hanem a keleti fazekasoké; de láttam ezen országban is, azon keletről származott mesterek egyikénél, kik nálunk élnek. Arra azon törekvés indított, hogy e szó igazi értelmét tudjam meg és a buzgó kívánság a megértésére.« Gesenius, Thesaurus 16 b, kivonatossan közli e helyet, de rosszul áll nála יתבר helyett יתר, אלמתכרה helyett אלמתכרה, צנאע helyett צנאע.

¹⁴⁷⁾ Sz. 530, 1—3.

¹⁴⁸⁾ Sz. 135, 24—27, e szóról גלגל, Zsolt. 83, 14, és Sz. 155, 15. L. Revue des Études Juives, IV, 273.

demonstrálni.¹⁴⁹⁾ A karaiták elleni polemiáról csak egy nyilatkozata maradt ránk Abulvalidnak.¹⁵⁰⁾

Határozottan ellenséges viszonyban állott Abulvalid kora talmudtudósaihoz, és itt első sorban azokra kell gondolnunk, kik Saragossában éltek. A főmunkájához irt bevezetése nagy részében velök foglalkozik. Valakitől közülök, a ki a híresebbekhez tartozott, azt a mondást közli Abulvalid, hogy »a nyelvtudomány bolondság, és a vele foglalkozásnak nincs se haszna, se eredménye, és a ki tanulásának szenteli magát, csak kinlódik és bajlódik, a nélkül, hogy gyümölcsöt szedhetne.«¹⁵¹⁾ Hogy a talmudisták annyira megvetik a nyelvtudományt, annak okát abban találja Abulvalid, hogy a talmudot magát, tanulmányaik tárgyát, helyes hagyomány hiánya miatt hibásan olvassák és ennek következtében a szentírás helyes olvasását is elhanyagolják s nem is gondolnak arra, hogy a hosszú és rövid magánhangzókat megkülönböztessék egymástól, vagy a hangsúlyozás szabályait megtartsák. Nyelvtan előttük a veszedelmesség és majdnem eretnokség hírében áll.¹⁵²⁾ A nyelv és tudományának ezen megvetése a köznépnél is a héber nyelvnek rendkívüli elhanyagolását okozta, mely oly elszomorító ellentétben áll azon gondossághoz, melylyel az arabok művelik az ő nyelvöket.¹⁵³⁾ Beható szavakkal ráuntalja Abulvalid a nyelv ezen megvetőit a talmudnak általuk bizonyosan nagyra tartott tanítóinak, valamint a hagyomány későbbi tudósainak, a gáonimnak és a masszóra szerzőinek példájára, kik

¹⁴⁹⁾ R. 18, 22 s. köv. : ידעין בה ענין השגיג מן ילומא בה אלסך . . . L. Sz. 530, 1, hol ישגבין szóval jelöli a keresztény argumentációt Jes. 7, 14-ből. — A muhammedán polemikusok bizonyítgatása, melyre Abulvalid céloz, abban állott alkalmasint, hogy valamint Isten Ábrahámnak adott parancsát, hogy Izsákot áldozza, visszavette, épügy érvénytelennek kijelenthette a törát is. Abulvalid magyarázata által, melyet Abrahánél is Kommentárjában idéz, elesik ezen bizonyíték. A נסך-ról a mohammedán polemiában l. Steinschneider, Polemische und apologetische Litteratur, 322 és köv. II.

¹⁵⁰⁾ Egy valószínűleg az elveszett Tasvírból származó és marginális jegyzet gyanánt megmaradt fejtegetésben Ezek. 18, 6-ra Ánán és hívei ellen polemizál, Ben Zitát is idézve. L. Neubauer, Notice, 184, Derembourg, Op. CV.

¹⁵¹⁾ R. V, 13—15. אחד מגדוליהם = בעין משאחיהם.

¹⁵²⁾ R. V, 15—20 : אפיקורסות = גורקה.

¹⁵³⁾ R. V, 2—11. V. ö. VI, 11, hol a »legtöbb kortársról« azt mondja, hogy a nyelv szabályai ismeretlenek előttük. Hasonlóképen Ibn Gabiról az Ánák elején.

mind a helyes beszédet ajánlották és a nyelvtani megismerést nagyra becsülték. ¹⁵⁴⁾

De még más irányban is kénytelen Abulvalîd kutatását és törekvését az épen jellemzett kegyeskedő ellenségektől megvédeni. A hébernek az arabbal való összehasonlítása érdekében emlékeztetni kell Száadja példájára és a talmud nyelvösszehasonlításaira. ¹⁵⁵⁾ És önálló, értelemszerű szentírásmagyarázat védelme céljából a hagyomány szentelt mondataira utal és a gáóni bibliamagyarázók irataira: »mert sokat a tudomány embereinek szűklelkű ellenségei közül korunkban és különösen országunkban szűklelkűségük, a melyhez még tudatlanság is járul, arra indítja, hogy amazokat valamely jeles és új fejtegetés miatt, ha nem is a vallástörvényre vonatkozik, megtámadják, mihelyt a fejtegetés ellenkezik a midrással és az agádával, mert, azt mondják, ellentétben áll régi bölcseink szavaival; és ez alkalommal becsmérlik amazokat, és nagyítják és hamis színben mutatják a dolgot a tudatlanok szemében, mi által ezek megfosztanak a helyes felfogástól és az igazság megvetőivé lesznek.« ¹⁵⁶⁾ Sőt annyira mentek ezek a fanatikusok, hogy azt is bűnül rójják fel a bibliafejtegetőknek, midőn a misna nyelvét fölhasználják a szentírás nyelvének értelmezésére. Szerintök a misna nyelve telve van helytelenségekkel, míg mélyebb megismerés látszólagos anomáliáknak is tudja az analogiáját megtalálni. Ezt behatóbban mutatja Abulvalîd a példák egész során és a diadal nyilvánvaló örömeivel tanúsítja hogy védelmezi az elkárhozott nyelvtudomány a hagyomány irodalmának ügyét, azok rágalmainak ellenében, kik leginkább volnának hivatva védelmére. ¹⁵⁷⁾

Nem ok nélkül szenteli Abulvalîd főmunkája bevezetésének nagyobb részét az eddig körvonalozott polemiának. Midőn komoly életmunkája érett gyümölcsét készül a nyilvánosságra hozni, kénytelennek érzi magát, hogy ezen életmunka jogosultságát kimutassa, és hogy a balutra vezetett közvéleménnyel szemben bebizonyítsa a nyelvbuvárok és szentírásmagyarázók ellen fordult gyűlöletes vádak hamisságát, valamint a tudomány eredményei elől elzárkózó és a mellett magát jámbornak vélő tudatlanság alaptalan és tarthatatlan

¹⁵⁴⁾ R. IV—VII.

¹⁵⁵⁾ R. VII, 15—VIII, 11, 1. művet : Die hebr.-arab. Sprachvergleichung Abulvalîd's, 5 l.

¹⁵⁶⁾ R. VIII, 11—24. — ¹⁵⁷⁾ R. VIII, 24—XI, 22.

voltát. És valamint nemes és igazságos felháborodás hangján vissza-utasítja ellenfeleinek bosszus támadásait, épúgy igazi lelkesedés szól belőle, midőn munkája fontosságát és a neki szentelt odaadás és fáradság nagyságát leírja. »Senki előtt — azt mondja — ki a tudomány embere, rejtve nem maradhat a nagy fáradság és szertelen munka, melyet nekem a könyv megírása okozott. De azt is tudni kell mindenkinek, a ki ily belátásra képes, hogy nem hiú becsvágyból vállaltam e munkát, se nem szándékom vele dicsőséget aratni; sőt inkább az a célom, hogy Istenhez közeledjem és jutalmára méltóbbnak bizonyuljak, megértetve Isten gondolatait (a szentírásban) azokkal, kik még nem ismerik, és megismertetve Isten szándékait azokkal, kiknek nincsen róluk tudomásuk Ebből a mi tudományunkból teljes hasznót csak az vehet, ki kivetette elméjéből a tanulástól való undorodást, és elmozdította belőle a tudomány iránti kedvetlenséget, a ki jó erkölcsű és értelmes, ügyes, éleseszü, belátó és természeti tehetségénél, valamint első nevelésénél fogva kiemelkedik a nagy tömeg fölött; mert én magam ezen tudományt csak úgy tudtam elsajátítani, hogy folytonosan kutattam és elmélkedtem, hogy szorgalmasan dolgoztam éjjel-nappal, hogy valóságos szeretettel viselkedtem iránta, sőt néha úgy látszott előttem, mintha isteni kinyilatkoztatás útján közöltetett volna velem.« ¹⁵⁸⁾

A tudatlansággal párosult vakhitűséggel szembe állította az igazi és fölvilágosodott vallásosságot, és midőn élethivatásul a szent nyelv tudományát választja és szellemi munkájának eredményeit leteszi főművében, mindenek előtt a szentírás és a benne nyilvánult isteni akarat megismerését tartja szem előtt. »Minthogy a kinyilatkoztatás könyvei csak a nyelvtudomány segítségével érthetők meg, az ezen tudomány körüli fáradozás és teljes megértésére, tökéletesítésére és kimélyítésére irányuló törekvés annál sürgetőbb kötelesség, minél magasztosabb az általa elérendő cél és minél szilárdab-

¹⁵⁸⁾ XI, 22—32. A mondat vége így hangzik az eredetiben: כִּכְאֵל כֵּן יוֹדֵי מִנְחָה. M u n k, Notice sur Abulwalid, 65 s köv. l., idézi Mózes Ibn Ezrának egy nyilatkozatát, melyben isteni ihletésnek mondja a héber nyelv törvényeinek és finomságainak Hajjúg iskolája által történt föltalálását: הָתִי כִשְׁתָּה אֱלֹהֵי אֱלֵיבְרָאנִה. אֱלֹהֵי עֲלֵיהֶם מִן פֶּה אֱלֹהֵי אֱלֵיבְרָאנִה. Hasonlóképen mondja Parchón bevezetése végén, Hajjúgra nézve: שְׁנִיחָה לֹא הִבְרִיא דָּבָר שְׁלֹא נִתְּנָה לְרִמְעָדִיהָ. L. még fentt, a 81. jegyzetet.

ban állapotodott meg lelkünkben és igaznak elismertetik elménktől annak nagysága és dicsősége, ki ama könyveket kinyilatkoztatta.« ¹⁵⁹⁾

Oly komoly és igazságot szerető férfinak, mint Abulvalíd, szavára hihetjük, hogy tudományos törekvésében és munkája megírásában nem hiuság és dicsvágy vezérelte. Azért nem szabad hiú tetszelgéssel vádolnunk őt, midőn olykor egy különösen sikerültnek vélt fejtegetésnél vagy megjegyzésnél nyomatékkal hangsúlyozza saját szerzőségét. ¹⁶⁰⁾ Ily alkalommal egyszer nevezetes módon utal saját nélkülözésekhez szokott életmódjára, ellentétben mások világi kedvtöltéseihez. »Ezen magyarázat által — azt mondja — tülemelkedtem a sors végzése fölött, mert azon szokatlan gondolatok és kiváló nézetek összegéhez tartozik, melyeket önállóan létrehoztam, melyeket rajtam kívül senki sem talált és senki más nem jegyzett meg. Jutott pedig ez nekem Isten irántam való kegyelme és nekem tanúsított jósága által, de nagy kitartásom és buzgalmam által is, melyet a tanulásban és kutatásban éjjel és nappal tanúsítottam, úgy hogy olajra kétszer annyit költöttem, mint mások borra. ¹⁶¹⁾ A »bölcseiség hét oszlopának« (Péld. 9, 1) új magyarázata alkalmából így nyilatkozik: Nem hallottam, hogy valaki a héberek között ezt már mondta vagy észrevette volna, valamint nem hallottam, hogy már valaki mondta volna mind azokat a nevezetes dolgokat, melyeket ebben a könyvben vagy más könyveimben előadtam, és a melyek miatt annyi irigységet és ellenségeskedést kell szenvednem; s mig az egyik új nézetemet megtámadják, egy másikat meg valamely soha nem létezett vagy ismeretlen szerzőnek tulajdonítanak, mert irigylik tőlem az új megismerést, a melyre Isten kegyelme méltatott.« ¹⁶²⁾ Abulvalídnak

¹⁵⁹⁾ R. IV, 13—18.

¹⁶⁰⁾ L. Sz. 585, 9—11, hol Nehemiás e szavait עֲלֵי כִיד אֱלֹהֵי הַטּוֹבָה alkalmaszva, Isten kegyelmének tulajdonítja, valahány új magyarázat sikerült neki; R. 41, 23—25; u. o. 185, 8—20; Sz. 283, 1; 417, 8.

¹⁶¹⁾ Sz. 93, 21—27 (הַבֵּל, Lev. 22, 12, fejtegetése alkalmából). Op. LXXV, n. 2 szerint ez oldalpillantás Sámuel Hannâgídra vonatkozik, a granádai király gazdag kamarására. Abulvalíd egy adomára czéloz, melyet Ibn Abi Oszeibí'nál is (I, 52) olvashatunk: Egy balga kérdezte Plátótól, hogy tudott annyit tanulni. »Olajra — ez volt a válasz — annyit költöttem, mint mások borra.« L. még I m m á n u e l Dívânját, az 1. makámában.

¹⁶²⁾ R. 185, 1—5, hol a 2. sorban שמעת helyett olvasandó: שמעתי. E szerint igazítandó Margulies megjegyzése: Sáadja Alfajûmî's arabische Psalmübersetzung I, 32, 1. j. Nem a kerek számokról szóló szabályt szellemi

élénk tudata annak értékéről, mit szüntelen gondolkozás és kutatás által feltalált, valamint jogosult haragja azon kicsinyes és gyűlöletes ócsárlások és jogtalanságok miatt, melyeket szenvednie kellett, azt okozták, hogy itt-ott büszkén ráutal művére és ezzel hallgatag bizonyítja, mily magasan áll kicsinylőinek támadásai fölött. E mellett kihallatszik az ily nyilatkozatokból a tudomány emberének a fölött való öröme is, hogy nem hiába fáradozott, nem eredmény nélkül kutatott.

Ez itt idézett nyilatkozatai nem nyújtanak ugyan jelentős mozzanatokat Abulvalíd külső sorsáról, de annál fontosabb tanubizonyságot tesznek belső életének mivoltáról. Élénken képzelhetjük az egészen tanulmányaiba merült tudóst, a ki a szentírás értelmezésében találja élete hivatását és ennek nélkülözhetetlen eszközeként a szent nyelv megismerését tekinti legfőbb, majdnem kizárólagos feladatának. E feladat szentségétől át van hatva,¹⁶³⁾ kortársait is szóval és írásban iránta törekszik lelkesíteni. Szűklelkűség és ellenségeskedés, korlátoltság és vakbuzgalom, melyekkel találkozik, nem bírják elrettentetni; folyton dolgozik rendíthetetlen komolysággal, fáradhatatlan szorgalommal, meg nem szünő lelkesedéssel, mint oly férfiú, kit feladatának szentsége és méltósága áthat és ki egész erejét és tehetségét arra fordítja, hogy a kitűzött czélt elérje és véghez vigye a munkát, melyre hivatva érzi magát.

7.

Főmunkája. Első rész: A nyelvtan.

Azon munka, melybe Abulvalíd a szentírás nyelvi értelmezésének szentelt kutatásai eredményeit letette, a héber nyelv épügy grammatikus jelenségeinek, mint szókincsének első teljes ismertetése volt. Ezen teljességen csak azon körülmény ejtett csorbát, hogy Abulvalíd a bevezetésében közelebb jelzett okokból,¹⁶⁴⁾ mindent kizárt munkájából, mit Hajjûg könyvei és saját korábbi iratai tar-

tulajdonának állítja Abulvalíd, hanem magyarázatát a Péld. 9, 1. előforduló hetes számra, melyben épen ezen szabályt nem alkalmazza. I. erről fentt, 7. l. 48. j.

¹⁶³⁾ I. különösen még a Sz. bevezetését, 3, 11—16.

¹⁶⁴⁾ R. XIII, 1—14.

talmaznak, úgy hogy nyelvtani és szótári része egyaránt nagy hézagokat mutat, az utóbbi különösen a gyöngé betűs igékről való czikkeiben. S valóban tüzetesen azt tanácsolja Abulvalîd a műve olvasójának, hogy előbb az említett iratokkal ismerkedjék meg; csak akkor lehet tökéletes az ismerete a szentírás nyelvének tudományáról.¹⁶⁵⁾

Abulvalîd oly nevet adott e munkájának, mely, mint ő maga mondja, a nyelvtani tudomány akkor régóta dívó héber nevének, a *Diķ d űķ* szónak, felel meg, t. i. »Kitāb-al-Tanķîh,« a kritikai vizsgálódás, kutatás könyve.¹⁶⁶⁾ Két részre osztotta a könyvet. Az első rész tartalmát teszik »tudományos szakaszok, melyekben meg fog-nak magyaráztatni a nyelvnek hajlításai, szokásai, szabályai, alakjai és más részletek.« Anyagának ezen sokfélesége miatt nevezte ezen részt *K. al-Luma^c*, a tarka virágágyak könyvének, mert ily ágyak-hoz hasonlítanak szakaszai. A második megmagyarázza »a szent-írásban talált legtöbb nyelvgyököt, azért van e külön neve: *K. al-uszûl*, a gyökök könyve.«¹⁶⁷⁾

A fejezetek tartalmát, melyek Abulvalîd főmunkájának első, grammatikai részét teszik, *Ewald* az arab eredeti szerint,¹⁶⁸⁾ *Munk* behatóbban *Ibn Tibbôn* héber fordítása szerint¹⁶⁹⁾ adták elő. Nem akarom e helyütt e grammatikai remekműnek sem tartalmát pontosabban előadni, sem jelentősége méltatását megkísérteni. Csak nagy vonásokban adok általános áttekintetet róla; Abulvalîd

¹⁶⁵⁾ R. XIII, 14—24.

¹⁶⁶⁾ R. XIV, 8: וּסְמֵינָא כְּתָאבָא דְּרָא אֶלְתַּנְקִיָּה אִי אֶלְדֶּקְרוֹן אֶלְדִּי מַעֲנָאָה פִּי אֶלְלֶסָן אֶלְעִבְרָאִי אֶלְבַּחַת וְאֶלְתַּפְתִּישׁ כִּמָּא אֵן תִּקִּיָּה אֶלְכֻלָּאָם פִּי וְלִדְלֶךְ וּסְמֵנָא אֶלְכְּתָאב כְּתָאב: Épügy Sz. 13, 8: אֶלְלֶסָן אֶלְעִרְבִי הוּא תַּפְתִּישָׁה וְלִדְלֶךְ וּסְמֵנָא אֶלְכְּתָאב דְּקֶדְרוֹן. — אֶלְתַּנְקִיָּה אִי אֶלְדֶּקְרוֹן דְּקֶדְרוֹן p. 327. Menáchém b. Szárûk nyelvhasználatát illetőleg l. Machb. 3b דְּקֶדְרוֹן דְּהַמְלִים 18b עֵינִי, opp. דְּהַמְלָה 28b; דְּקֶדְרוֹן נְקֻדָּתוֹ 5b; וְעֵינִי דְּקֶדְרוֹהִי 4a עֵינִים. L. továbbá értekezésemet Grammatiche Terminologie, 12. l. 1. j.; Ábrahám *Ibn Ezrá* mint grammatikus, 37. l. 4. j. *Ewald*, Beiträge I, 140, nem helyesen mondja, hogy Abulvalîd könyvét héberül is így nevezte: דְּקֶדְרוֹן De e szavakkal: אֶלְדֶּקְרוֹן אִי Abulvalîd csak a תִּנְקִיָּה név választását okolja meg. Talán אִי helyett] אוֹ-ot olvasta *Ewald*. *Ibn Tibbôn* az egész munkát így nevezi: מַחְבֶּרֶת הַדֶּקְרוֹן, l. *Munk*, Notice, 213, v. ö. *Zunz*, Zur Geschichte und Litteratur, 203.

¹⁶⁷⁾ R. XIV, 24—30. *Ibn Tibbôn* az arab לָמַע szót, mely többes szám, az egyes számú דְּקָמָה-val adja vissza, melynek értelme: tarka himzés.

¹⁶⁸⁾ Beiträge I, 144—146.

¹⁶⁹⁾ Notice sur Abou'l Wafid, 109—128. L. még *Derenbourg*, Op. LXXXVII—CIV.

nyelvtani munkáját minden oldalról megvilágítani, különösen viszonyát az elődjeihez, de pozitív eredményeit és a későbbiekre gyakorolt befolyását is bővebben kimutatni: az külön monografia dolga volna, a melyhez talán az arab eredetinek már nem sokára biztosan várandó megjelenése fog serkentő alkalmul szolgálni. Abulvalíd nyelvtanának ezen eredetijét szerencsés sors óvta meg az enyészettől. Midőn Ewald (1844) égyedüli oxfordi kézírata szerint rövid jelentést adott a könyv tartalmáról, többnyire csak a fejezetek főiratait lefordítva, akkor nem sejtette, hogy a kézirat csonka. Munk oxfordi tartózkodása alatt nem bírta az egész kéziratot megvizsgálni és csak a bevezetést másolta le magának és azt ki is adta (1850). Midőn Abulvalíd nyelvtanának tartalmával a héber fordításból közelebbről megismerkedett, észrevette ugyan, hogy Ewald áttekintetében van hézag is, zavar is; de ez utóbbi a legkisebb célzással sem utalván az általa használt kézirat csonka voltára, épen mert észre nem vette, Munk csak »valami félreértésre« tudott gondolni.¹⁷⁰⁾ Nem sokára (1850) megjelent Ibn Tibbôn teljes fordítása és ez gyöngítette az eredeti iránti érdeket. Derembourg ugyan Abulvalíd kisebb iratai kiadásában (1880) több fontos kivonatot adott a Kitáb-al-Luma'-ból, de ennek kéziratával nem ismerkedett meg közelebbről. Az 1882. évi nyáron az oxfordi könyvtár igazgatóságának szivességből magam több hónapon át mind az Ewald által teljesnek képzelt kéziratot,¹⁷¹⁾ mind egy másik, a K. al-Luma' csak egy részét tartalmazó kódexet¹⁷²⁾ egyetemi könyvtárunk helyiségeiben használhattam. Pontos másolatot készítettem és az egyik kéziratban három nagy hézagot találtam, mely a nyomtatott héber fordítás 59 oldalának felel meg, míg a másik kézirat összesen a fordításnak csak 56 oldalához tartalmazza az eredetit, és pedig csak 10 ily oldalhoz, mely az első kéziratban nincs meg.¹⁷³⁾ Így a Kitáb al-Luma' körülbelül

¹⁷⁰⁾ L. Notice, 109, 3. j.

¹⁷¹⁾ Ez az új Katalógus szerint a 1459. számú (Pococke 136, Uri 456), a K. al-Luma' sajtó alatt levő kiadásában A. betűvel jelölve. L. e kézitről Munk, Notice, 129 köv.

¹⁷²⁾ A 1462. sz. (Marsh. 659, Uri 469); a kiadásban B. L. Munk, 129, 1. j. Ezen kódex a Kitáb-al-uszûlból is tartalmaz töredékeket, l. Sz. VIII.

¹⁷³⁾ A-ban hiányzik a fordítás következő részeinek eredetije: R. 55, 16—71, 24; 81, 38—107; 116, 33—131. — B. kéziratban megvan az eredeti R. következő részeihez: 121, 12—176, 30. — Az A. kézirat hézagaiba esnek a 15, 16, és 18. fejj. főiratai, azért hiányoznak e fejezetek Ewald áttekintetében, épúgy a 19.

ötöd részének hiányát konstatáltam, a mi annál sajnosabbnak látszott, minthogy egyéb kéziratról nem volt tudva semmi. De szerencsére még ugyanazon nyáron D e r e n b o u r g a londoni British Museum-ban tudomást nyert a Luma' imént megszerzett töredékeiről, melyek segítségével az említett hézagok teljesen pótolhatók. ¹⁷⁴⁾ Így tehát nem kellett már félni, hogy nem teljesen maradt reánk a Rikmâ eredetije, és nem sokára — hála az épen nevezett, különösen a zsidó-arab irodalom emlékeit fáradszommal buzgalommal és ifjúi munkaerővel fölkaroló tudósnak — egy szépen kiállított kiadás meg fogja a Kitâb al-Luma'-t szabadítani az említett pár kézirat nyugvó létezésének eddigi veszélyeitől.

A kiadott héber fordítás szerint a Kitâb-al Luma' 46 fejezetből áll. Azonban az eredetiben nincsenek számozva a fejezetek; Abulvalíd maga a Szótárban munkája nyelvtani részét vagy a fejezet közelebbi meghatározása nélkül, ¹⁷⁵⁾ vagy pedig úgy idézi, hogy az illető fejezet feliratát pontosan vagy módosítva említi. ¹⁷⁶⁾ A pétervári kézirat végén van a fejezetek számozott lajsroma, de eltépve, összeragasztva és csak részben s nehezen olvashatóan. De az kiderül

fej. felirata (a melyet tehát Ewald nem foglalt össze a 20.-kal, mint Munk hiszi). Az Ewald számítása szerint a 24. fej. nem egyéb, mint azon, csak az arab eredetiben álló kis fejezet, melyet D e r e n b o u r g, Op. p. 383, adott ki.

¹⁷⁴⁾ A kiadásban M. betűvel lesz e kézirat jelölve. Ugyancsak D e r e n b o u r g figyelmeztetett a Luma' azon töredékeire, melyek a pétervári császári könyvtár Firkowitsch-féle gyűjteményében vannak. Ezen töredékek, melyek szintén rendelkezésemre bocsáttattak, a fordítás következő helyeinek felelnek meg: R. IV, 18—XIV, 28; 4, 4—17, 14; 22, 26—34, 14; 216, 41—230, 8; 232, 6—239, 22 (vége). A kézirat, melyből e töredékek származnak, alig száz évvel Abulvalíd halála után Damaskusban készült; az utóiratban ugyanis azt olvassuk, hogy a teremtés utáni 4922. évben, a seleukidák aerája 1472. évében, tehát Kr. után 1161/62-ben íratott, még pedig a »főtanító (המלמד הראש) R. Ábrahám tiszteletére,« kinek atyját R. Abu Jákobnak, nagyatyját R. Amránnak nevezi az utóirat, mindkettőt e jelzővel: הוקן היקר.

¹⁷⁵⁾ Egyszerűen כתאב אללמע czimen, vagy pedig czélzással arra, hogy az egész munkának első része, így: כתאב אללמע מן הרא אלדיואן, nehányszor (371, 18; 473, 26; 483, 15; 549, 18) csak imígy: בי אללמע.

¹⁷⁶⁾ Bevezetés, צר, 278, 16. VI. fej.: 205, 21; 396, 21; 731, 32; 761, 12. VII. fej.: 137, 20; 590, 5 (באב חרף אלברל). X. fej.: 5, 21; 34, 21; 78, 14, 16; 119, 6; 165, 33; 340, 22; 430, 26; 758, 14 (באב אלמחלה). XIV. fej.: 167, 13; 205, 10; 272, 8; 297, 11; 411, 16; 425, 20; 459, 14; 466, 5; 521, 23; 600, 19; 760, 22. XIX. fej.: 17, 8; 56, 8; 115, 31; 166, 32. XXI. fej.: 732, 4. XXII. fej.: 103, 6; XXV. fej.: 31, 31; 121, 12; 205, 20; 707, 9; 734, 21; 738, 23. XXVI. fej.: 236, 14;

belőle, hogy e lajstromban a fejezetek összege kettővel kevesebb, úgy hogy benne a mi 38. fejezetünk a 36., 45. fejezetünk a 43. A kéziratban magában, az egyes fejezetek felirataiban, a mennyiben a benne meglevő töredékek tartalmazzák, későbbi kéz által hozzá van írva a lajstrom számozásának megfelelő számbetű.¹⁷⁷⁾ A nagyobb oxfordi kézirat nem számlálja a fejezeteket, míg a kisebbikben a benne foglalt fejezeteknek sajátságos, de egészen értéktelen számozását találjuk. A héber fordítás 46 fejezete közül a harmadiknak nincs külön felirata, az tehát csak függelék a megelőzőhöz; ¹⁷⁸⁾ és hasonlóképen viszonylik a 9. fejezet a 8.-hoz, vagy a 29. a 28.-hoz. Ez megérteti velünk a pétervári kézirat számlálását. A most következő áttekintetben a kiadott Rikmâ fejezeteinek számát használom.

Az első fejezet szól a beszédrészekről, a melyekkel Szíbaveihi is, az Abulvalíd által egyszer névleg idézett arab grammatikus, kezdi könyvét (Kitáb). ¹⁷⁹⁾ De ez az egyetlen analogia a két munka felosztásában. Abulvalíd ezen bevezető fejezet után ad 8 fejezetet a hangtanhoz, vagy, Abulvalíd és az egész régi nyelvtan értelmében, a betűk tanához, mert itt a nyelvről való elmélkedés nem annyira a kimondott hangot, hanem annak jelét, az írott betűt veszi kiindulásul. Es így értekezik a héber betűkről, phonetikus osz-

372, 13; 520, 18; 730, 19; 763, 16. XXVIII. fej.: 764, 10. XXX. fej.: 167, 9; 416, 7 (באב אלאלפאט אלשארה); 566, 27. XXXII. fej.: 566, 13; 736, 14. XXXIII. fej.: 483, 1. XXXV. fej.: 365, 3. XLIV. fej.: 662, 17.

¹⁷⁷⁾ A 35. fejezethez: נל, a 36. fej.: ל stb., mindig az egyesek előretevésével egészen a 46. fejezetig: דל. A 2. fejezetnél áll א a szélén, a 3. fej. ב, a 6. fej. ה. Ugy látszik tehát, hogy a kéziratban az 1. fejezet még a bevezetéshez számíttatott.

¹⁷⁸⁾ Hasonló csak באב (= שער) fölirattal jelölt függeléke van a 27. fejezetnek, t. i. a fent, 173. j. említett és a héber fordításban hiányzó szakasz. באב fölirattal jelölt külön szakaszt találunk a Sz. bevezetésében is: 5, 31.

¹⁷⁹⁾ A Kitáb al-Luma' első mondata, úgy látszik, Szíbaveihi Kitábjának első mondata ellen fordúl. Emez így hangzik: »Ezen fejezet ismerteti, melyek a beszédrészek (szószertint: szók) az arab nyelvben. Ezen beszédrészek ime a következők: névszó, ige és partikula...« Ellenben Abulvalíd első mondata ekképen hangzik: »Tudd meg, hogy az összes nyelvnek elemei, legyen az a héber vagy az arab, vagy bár milyen nyelv e kettőn kívül, három: névszók, igék, partikulák; egy nyelvben sem hiányoznak és egyben sincs e háromnál több.« Ez nyilván megigazítása Szíbaveihi ezen hozzátételének: מן אלעריבה. Valóban a főkéziratban, melyen Derembourg H. kiadása alapszik, hiányzik a két szó, talán megigazítás következtében.

tályaik (2),¹⁸⁰⁾ szókká való kombinálhatóságuk (3), a három beszéd-részben előfordulható számuk (4), gyökbeli és szolgáló betűkre való fölosztásuk (5) szerint; azután szól egy fejezetben magukról a szolgáló betűkről, különböző alkalmazásuk és jelentéseik szerint (6): ez az egész munka egyik leggazdagabb és legfontosabb fejezete, melynek tartalma azonban a legtarkább színben tűnik fel, a mennyiben igen sok oly nyelvi jelenséget érint és fejteget, melyeket korunk tudománya a szóképzésben és mondattanban különböző rovataiba, valamint a szótárba sorol.¹⁸¹⁾ A betűk és magánhangzók¹⁸²⁾ egymással való fölcseréléséről két fejezet szól (7, 8) és utánuk következik egy harmadik (9), mely tisztán mondattani vagy retorikai nyelvi sajátságokat érint, de az arab nyelvtan terminológiája szerint a fölcserélés (permutatio, פֶּרְמוּטַצְיָה) főfogalma alá esik. — Öt fejezet a tulajdonképi szóképzéstannak van szentelve; első sorban fejtegeti bennök Abulvalíd a névszó képzésének elveit (10), a névszók egyes mintáit, még pedig először teljes számban a hárombetűs gyökökből képzett névszókat (11), azután a négybetűsöket (12) és az ötbetűsöket (13). Érthető a következő (14) fejezetnek terjedelmessége: az igeragozás képezi tárgyát, de a fennnt említett okból a gyönge- és kettőzött betűs igék elmellőzésével. Az utóbbi fejezetekkel természetes összefüggésben áll a most következő, mely a torokhangzók a névszó és ige alakjaira gyakorlott befolyását fejtegeti (15). A névszó és ige tanához tartozik a további kilencz fejezet is, tartalmuk: a bennható és átható igéről (16), a névmásról, különösen a névmási ragokról, a kötőszócskáról (18), a status absolutus és constructusról (19), a pauzális alakokról (20), az ı : raggal képzett és származást jelentő névszokról (21): a három utóbbi fejezet a vonatkozás vagy összefüggés és azoknak ellentétei főfogalma alá soroltatván; egyenlő vagy hasonló

¹⁸⁰⁾ Jedája Penini azt említi, R. Salamon b. Adréthhez írt ismert levelében, hogy Abulvalíd a Riķma elején oly tételeket is hozott, melyek »a természetből« (מִן הַטֶּבֶל) vannak véve. Ez bizonyára nem így magyarázandó, mint Munk (Notice, 3) teszi: »la nature de sujet«, hanem Jedája czéloz Abulvalíd fiziologikus fejtegetéseire a betűk kiejtéséről.

¹⁸¹⁾ Munk e fejezetről ezt mondja: On y trouve beaucoup d'explications qui, dans les temps modernes, ont été produites comme des nouveautés. (Notice, 113).

¹⁸²⁾ Szemügyre veendő, hogy Abulvalíd, mint általában a régi grammatika, mikor a magánhangzokról beszél, a hangzók maszóretikus jeleiből indul ki, valamint a mássalhangzókra nézve a betűkből.

betűk asszimilációjáról (22) és az asszimiláció elmaradásáról (23), a névszók többes és kettős számáról (24).¹⁸³⁾ A következő tíz fejezetet bátran az *anomalíák* fogalma alá esőnek tekinthetjük, ámbár a sajátképi, nyelvtani anomaliának csak két fejezet van szentelve (30, 31), melyek közül a második az anomalia jelentését állapítja meg. A többi fejezet tartalma: hiányos kifejezésmód, akár szók kihagyása által, ellipsis, akár betűk kiesése által (25);¹⁸⁴⁾ pleonastikus kifejezésmód, mely vagy mondattani és retorikai természetű, vagy szükségtelen (paragogikus) betűk által létesül (26); ismétlések, melyek vagy az értelem által megkivántatnak, vagy szükségtelenek (27); valamely szónak használata, hol más szót szándékozott használni az író (28): ez azon hires fejezet, mely ellen merészségei miatt különösen Ibn Ezrá oly hevesen kikelt, mely azonban nagyobbára a retorika tanait a tropusokról a szentírásra alkalmazza; az egyes szám használata a többes szám helyett és megfordítva (29); az áttétel, mikor vagy a szóban a betűk, vagy a mondatban a szók helyet cserélnek (32); a *hysteron proteron* vagy *interversio* (33);¹⁸⁵⁾ mondatok vagy mondatrészek vonatkozása távolabb esőre, a közelebb való kizárásával, más szavakkal a mondat szerkezet félbeszakítása *parentézisek* által (33).¹⁸⁶⁾ A következő fejezetek szólnak a kérdő mondatokról és a kérdő szócskáról (35, 36), a határozott és határozatlan beszéd-ről, különösen a határozó *ן* használatáról vagy nemhasználatáról (37). Hat többnyire rövid fejezet értekezik a nyelvtani nemről, még pedig a nem jelölésére szolgáló alakokról és ragokról (38), a hím-nemű alak használatáról a nőnemű helyett és megfordítva (39, 40), a mind a két nemre alkalmazott névszókról (41), a nőnem haszná-

¹⁸³⁾ A fejezet kezdetén megjegyzi Abulvalíd, hogy a többes számról részint már fentt, a 17. fejezetben, értekezett, részint még alább, a 38. fej., fog róla értekezni.

¹⁸⁴⁾ Munk, 119, n. 1, felfoghatatlannak találja, hogy Ewald, *Beiträge* I, 145, e fejezet tartalmát így adja elő: »über den Gebrauch der Partikeln.« De ezt nem nehéz megmagyarázni: Ewald nem a fejezet tartalmával ismerkedett meg, hanem csak feliratával, mely így hangzik: *באב מה אסתעמל פיה אלהרה*. Szerencsétlen tévedéssel *אלהרה* helyett ezt olvasta: *אלהרה*, és ezt természetesen »Partikel« szóval adta vissza.

¹⁸⁵⁾ L. Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus, 134. l., 24. j.

¹⁸⁶⁾ Derenbourg, *Op.* XCIII—CIV, ad kivonatokat a 25—34. fejezetekből, melyek szerint »la partie la plus curieuse et la plus intéressante de l'ouvrage.« A 28. fejezetről l. alább a második rész 1. fejezete végén.

latáról, mikor az egy hozzágondolt nőnemű főnévtől függ, körülbelől más nyelvek semleges neme (42), az אֶלֶף nőnemű ragról (43) Végre az utolsó három fejezet a számnevekről beszél (44), azoknak összeköttetéséről a határozó אֶלֶף-vel (45)¹⁸⁷ és sajátosságairól a hím- és nőnemű alakok képzésében (46). Az utolsó 11 fejezet mintegy független, melyben Abulvalíd mindazt, mit könyvének korábbi részeiben nem fejtegetett, vagy csak mellékesen érintett, összefoglalni kívánja. Ha ezen függeléktől eltekintünk, nem lehet a Kitáb al-Luma^c-tól bizonyos szisztematikus elrendezést elvitatni. Tartalma kényszer nélkül három főcsoportra oszlik: a betűkről való tan (2—9), a névszóról és igéről (10—24), az anomáliákról (25—34). Különösen az utolsó csoportban a tárgyalt anyag messze túl megy a szorosabban vett nyelvtan határain, és a mondattanhoz, a retorikához és a hermeneutikához értékes adalékokat nyerünk, a legkülönbélebb exegetikus részletek bősége mellett, mert Abulvalíd, a mit jól kell szemmel tartani, első sorban a szentírásmagyarozatát tekinti föladatának és nem annyira grammatikai tankönyvet, hanem általánosabb segédkönyvet akart nyújtani a szentírás teljes nyelvi megértéséhez.

8.

A főmunka második része : A szótár.

A »Gyökök könyvét«, a Tanķīlī második részét, külön bevezetéssel látta el Abulvalíd, melynek főpontjait itt összeállítjuk. Nincs szándékában, úgy mond, valamely gyök mindennemű jelentéséhez tartozó minden szóalakot fölvenni, mert akkor az egész szentírást fölvenné a szótárába; hanem a gyök mindegyik jelentéséből annyi szót fog példának idézni, a mennyit szükségesnek tart.¹⁸⁸) Ezután pontos útmutatást ad, mily módon találhatni meg szótárában valamely keresett szót, példa gyanánt véve ezt a szót: הַבְּקָרָה, Jerem. 52, 11.¹⁸⁹) A szótár használásának egyik okvetetlen föltétele a megelőző nyelvtani résznek pontos ismerete, már azért is, mert e nélkül az olvasó sokat hiába keresne a szótárban, a mi már a Luma^c-ban

¹⁸⁷) E fejezet föliratát: פִּי הָעֵרֶיף אֶלֶף Ewald helytelenül így fordítja : »über die Bedeutung der Zahl.«

¹⁸⁸) Sz. 3, 16—19.

¹⁸⁹) Sz. 3, 19—4, 21.

eldöntetett, p. o. ezt a szóalakot **באב**, Péld. 24, 5. ¹⁹⁰⁾ Most fejtegeti Abulvalíd azon általa, úgy látszik, először következetesen keresztülvitt módszert, melynél fogva az összes szóalakok, de kivált az igealakok, a **בגל** gyökből képezett szóalakokkal jelöltetnek. ¹⁹¹⁾ Mint újításra, mely szótárát korábbi e nemű munkáktól megkülönbözteti, utal az egyes cikkek föliratainak módjára. Ezen föliratot nem maguk a gyökbetűk képezik, p. **אבל**, hanem azoknak (arab) nevei, tehát: »Elif, Bâ és Lâm«; mert csak így foglalja magában a fölirat mind azt, mit a cikk tartalmaz, t. i. a három betűből álló gyök különböző jelentéseit egyaránt, míg szóalakká összekötve, **אבל** mindig ezen jelentéseknek csak egyikére mutat. A gyök betűi képezik a nemet, a gyöknek egyes jelentései e nem fajait. ¹⁹²⁾ Ezután hosszabb kitérés következik ¹⁹³⁾ azon szóról, melyek gyökei nem ismerhetők fel első pillanatra, így különösen a csak két betűből álló főnevekről; e szók közül némelyiknek nem birta Abulvalíd a gyökét meghatározni, »mert a nyelv titka itten elrejtve maradt előtte, azon hiányosság miatt, melyben ismerete ránk származott«; azért e gyököket két betűsök gyanánt hozza, de csak föltételelesen és nem biztos eldöntéssel. ¹⁹⁴⁾ Végre átmegy szótára elrendezésére: huszonkét szakaszra oszlik, az ábécze betűinek száma szerint. ¹⁹⁵⁾ Erre nézve is kiemeli munkájának oly tulajdonságát, melylyel az előbbi szótárak nem dicsekedhettek, t. i. az alfabétikus rend következetes keresztülvitelét a gyökök második és harmadik betűjére nézve is, »ugy hogy **אבה** nem áll **אבר** előtt, **ויתאבלו** nem áll **ויתאבבו** előtt.« ¹⁹⁶⁾ Csak midőn egy gyökben két

¹⁹⁰⁾ 4, 22—5, 25 (v. ö. R. 72, 9). Abulvalíd a Szótárban legalább 150-szer idézi a K. al-Luma'-t, sokszor a fejezetet pontosan megnevezi (l. fennt, 176. jegz.). Visszont a Luma'-ban talán 30-szor utal a Szótárra.

¹⁹¹⁾ 5, 3—7, 2.

¹⁹²⁾ 7, 3—8, 9. Végül utal Abulvalíd a Musztallihkban (l. Op. 11 s köv.) és a Tasvirban adott bővebb fejtegetéseire.

¹⁹³⁾ 8, 10—12, 5. L. még Sz. 60, 21—30; 286, 3—9; 421, 20—31; 505, 8—16.

¹⁹⁴⁾ 9, 36: **לא קאטעא גאומא בולך לבן עלי אלמכאן**. V. ö. még Sz. 263, 5—10; 266, 9; 386, 5; 517, 1—4; 599, 20.

¹⁹⁵⁾ Az egyes szakaszok, **מקאלה**, a föliratokban számozva vannak. Az egyes cikkeket, melyek a tárgyalt gyököknek megfelelnek, Abulvalíd maga **באב** czímmel idézi. A 11. szakasz (**ב**) után mind a két kéziratban olvassuk azon megjegyzést, hogy bevégeztetett a »Kitáb-al uszül első fele.«

¹⁹⁶⁾ 12, 6—12. Menachém b. Szárûk szótárában tényleg **אבה** (11b) áll **אבר** (12a) előtt és **ויתאבלו** (13b) **ויתאבבו** (45a **בך** gy. a.) előtt, a mi azonban

egyenlő betű áll egymás mellett, a gyökök belső alfabétikus elrendezésére nézve csak egyikök vétetik tekintetbe, úgy hogy נאֵל áll előtt, דָּ a ד־tel kezdő gyökök élén, הָהּ megelőzi הֵהּ-t, הָלֵל áll הֵלֵל előtt, בָּרָא előtt, בָּרָאֵל előtt, יֵין csak יֵין után, כֵּרֵי e kettő között: כֵּרֵי és כֵּרֵי.¹⁹⁷⁾ Az egyes cikkek alatt felsoroltatnak mind azon különböző szóalakok, melyek az illető gyök egyes jelentéseiből találtatnak.¹⁹⁸⁾ Ha néha a példák fölösleges módon összehalmazottaknak látszanának, közelebbi megtekintés mutatja majd, hogy a sok példa nem ok nélkül való, akár hogy a szó értelmének különböző árnyalatát tüntessék ki, akár hogy ráutaljanak a névszó vagy ige különféle alakjaira, vagy hogy kitessék, mily módon konstruáltatik az ige, vagy más hasonló okból.¹⁹⁹⁾ Végül van egy megjegyzés a nyújtóbetűk írásában követett eljárásra nézve; ezen betűket néha a gyakorlatlanok kedvéért oda is teszi Abulvalíd, hol a masszóra szerint nem iratnak.²⁰⁰⁾ És ezzel végződik a bevezetés, mely elegendő képét adja a szótár és cikkei elrendezésének. E kép kiegészítéseül magának a munkának megfigyeléséből vett még néhány részletet akarok fölhozni.

Egészen kihagyva vannak Abulvalíd szótárából a tulajdonnevek, akár személyek nevei, akár országok, városok stb. nevei. Csak két kivételt enged meg magának e tekintetben; ir ugyanis egy cikket הַפֶּדֶר-ről, a fentt említett okból,²⁰¹⁾ és egyet הַבֶּבֶר-ről (Num. 21, 14), nehogy azt higgye valaki, hogy e szót igének vette és feledés-

hamis gyökelnéletének következménye. Külömben Menachémnél sincs elhanyagolva a gyökök belső alfabétikus elrendezése.

¹⁹⁷⁾ 12, 12—13, 3. Menachém erre nézve a megfordított, azaz a tisztán alfabétikus elvet követi, tehát נאֵל es נָאָלá előtt állanak. דָּ csak דִּנֵּי után, הָהּ - הֵהּ előtt, יֵין - יֵין előtt, כֵּרֵי - כֵּרֵי előtt. Hájjúgnál is שִׁשָּׁה gyök áll שֶׁהָהּ után, míg Abulvalíd שִׁשָּׁה gyököt a שֵׁ szakasz élére, mindjárt שֵׁשׁ után, helyezi. Abulvalídnál p. o. תוֹתָהּ áll תוֹהּ és תוֹהּ között, ezen fölíráttal: אֵלֶּה אֵלֶּם מִצָּעֵהּ, a mint Sz. 760, 11 javítandó.

¹⁹⁸⁾ Sz. 313, 25—33 megmagyarázván, miért hozza mindig a Nifált a »nehéz« alakok előtt, hozzá teszi, hogy csak hanyagságból néha más rendet követ.

¹⁹⁹⁾ 13, 4—14, 18. V. ö. 22, 21 s köv.: a sok példa mutassa, hogy אָדָּר gyökkel minden fényes és gyönyörű jelöltetik.

²⁰⁰⁾ 14, 19—26. A bevezetés vége így hangzik: A mit itten fejtegettem, vedd minta gyanánt (נִמְוֶדָּה) minden hasonlóra, a mi (a Szótárban) előfordulhat és itten nem lett fejtegetve.

²⁰¹⁾ L. fentt, 24. l.

ből kihagyta.²⁰²⁾ Igen terjedelmesek és különös gonddal vannak dolgozva az önálló partikulákról való cikkek,²⁰³⁾ míg a partikulák jelentésével bíró betűkről már a nyelvtani részben értekezett. Néhány nehezebb szóalak alkalmat nyújt hosszabb grammatikai fejtegetésekre.²⁰⁴⁾ Sokkal gyakoribbak természetesen az exegétikus kitérések, melyekben Abulvalíd a szentírás egyes kifejezéseinek vagy verseinek értelmét igyekszik megállapítani. Mily mértékben volt Abulvalíd ilyenkor és általában is tekintettel elődeinek nézetére, azokat elfogadva vagy megczáfólva, azt jelen dolgozatom második részében, Abulvalíd forrásairól, adom elő. Abulvalíd szótára nem felel meg mind azon követelményeknek, melyeket ma egy szótárhoz kötni szoktunk. Eltekintve a már fent említett hézagoktól, melyeket szándékosan hagyott Abulvalíd, sok cikk hézagosnak látszik, a mennyiben Abulvalíd azzal éri be, hogy a gyökök különböző származékait különböző jelentéseik szerint följegyezi, a nélkül, hogy a gyöknek vagy származékainak arab értelmét megmondaná. Így p. o. לחם cikk nem áll másban, mint 11 bibliai mondat felsorolásában, melyben a gyök származékai előfordulnak. De mily gondosan és óvatosan járt el Abulvalíd a bibliai mondatoknak ilyen pusztá felsorolásában, mutatja az értelmezés, melyben szótára bevezetésében az említett cikket részesíti.²⁰⁵⁾ Abulvalíd olyanoknak számára írta szótárát, kik előtt nagyjában a héber szókincs nem volt idegen, kik ennél fogva nem minden szónál szorultak az arab fordításra. Munkája igen fontos pótlását képezik ez oldalról a roueni kézirat glosszái, melyek Abulvalíd munkáját a nyelvösszehasonlítás tekintetében is kiegészítik.²⁰⁶⁾

²⁰²⁾ Sz. 186, 17—21. Az oxfordi kéziratban, a ל betűig bezárólag, vagy 30 marginális jegyzetet találunk, Ibn Balaámból vett kivonatokkal, melyek Abulvalíd szótárát a tulajdonnevekre nézve pótolják.

²⁰³⁾ L. Derenbourg, Op. CVIII—CXI. Sz. 528, 12 mondja Abulvalíd: A partikulák sokféle jelentésűek, azon helyekhez képest, melyeken elődülnek.

²⁰⁴⁾ L. 22, 23—25, 8; 140, 10—28; 176, 32—177, 14; 189, 22—190, 2; 200, 17—28; 278, 24—279, 11; 341, 11—342, 9; 554, 11—24; 661, 4—31; 680, 15—31; 682, 1—10; 744, 4—25.

²⁰⁵⁾ Sz. 13, 20—14, 3.

²⁰⁶⁾ L. Hebr.-arab. Sprachvergleichung Abulwalíd's, 29. l. 4. j. Ezen glosszák, melyeket másutt bővebben tárgyalni szándékom, a Szótár cikkeinek nagyobb részére vonatkoznak, de a ל betű elején hirtelen megszakadnak. Száadja bennök névleg több mint 20-szor van idézve, azon kívül még csak Mózes Ibn Ezrá háromszor és Ábrahám Ibn Ezrá egyszer.

Mily helyet foglal el a nyelvösszehasonlítás Abulvalíd szótárában, két külön értekezésben mutattam ki. A munka igen kiváló jelességét képezi a gyök egyes jelentéseinek gondos szétválasztása; azokat néha egy alapjelentésre vezeti vissza. Etimologizáló szófejtegetései aránylag nem igen számosak.²⁰⁷⁾ A szinonimikának csak csekély hely jutott a szótár fejtegetéseiben, többnyire csak úgy, hogy Abulvalíd az egyik héber szót egy másik szinonim héber szóval magyarázza. Tárgyi (reális) fejtegetést a szentírás magyarázatához elég sokat nyújt a szótár, kiváltképen mikor megfontoljuk, hogy a héber szó visszaadására gondosan választott arab kifejezés, mely maga is sokszor értelmeztetik, gyakran magában tárgyi magyarázatnak vehető. Általában véve Abulvalíd szorosán feladata határain belül marad, hogy a szentírást nyelvi oldaláról megmagyarázza. De nem lehet az érintett, valamint más nem érintett pontokat itt bővebben fejtegetni és ezzel Abulvalíd héber szótárának jelentőségét kellő világításba helyezni; ezt szentírásmagyarázói érdemei külön méltatásának kell fenntartanunk.

9.

B e f e j e z é s.

Meddig élt még Abulvalíd főmunkája befejezése után, azt ép oly kevéssé tudjuk, mint halála évét. Mindenesetre még éltében terjedt el a műve. A כהן cikkhez irt pótló jegyzetben megmondja annak okát, hogy a מלכות-²⁰⁸⁾ ról szóló cikket, mely helytelenül következik a מלכות cikk után, nem teszi illő helyére, כהן után; ezt azzal menti, hogy a »diván régen elterjedt lovas követek útján és minden tartományban kívánják.«²⁰⁸⁾ Ebből a jegyzetből azt is következtethetjük, hogy még Abulvalíd munkája második kiadását rendezte, vagy legalább toldalékokkal látta el művét, melyek azután bele fűlvetettek. Azon példányban, melyből Ibn Tibbôn fordította a Szótárt, nem találta az említett jegyzetet. Legtöbb ilyen, még Abulvalídtól származó tolda-

²⁰⁷⁾ Összegyűjtöttem azokat, a mennyiben nem kerülték el figyelmemet, St a d e folyóiratában: Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft, V. köt., 138—151. II.

²⁰⁸⁾ Sz. 266, 10—18: אֵין אֲלֵדוּאָן בִּי הָרָא אֲלֻקָּתָ קֵד סֵאֲרָת בֵּה אֲלֵכֶנְבָּאן וְאַחֲתַרְעִי בִי אֲבִלְדָּאן. »Diván« szóval jelöli Abulvalíd két részből álló főmunkáját, I. fennt, 175. j.

lék van a roueni kéziratban, az eddig ismert két kézirat egyikében; tiz hosszabb vagy rövidebb darab az, mely sem a másik kéziratban, az oxfordiban, sem a héber fordításban nem találhatik.²⁰⁹⁾ Sokkal számosabbak oly toldalékok az oxfordi kéziratban, melyek sem a roueniban, sem a héber fordításban nincsenek meg; de azok közelebbről való megtekintése mutatja, hogy nem Abulvalídtól származnak, hanem hasonló jellegűek más ugyanannak a kéziratnak szélén álló glosszákkal. Ellenben van a héber fordításban némely oly részlet, mely a kéziratok egyikében sincs meg, de mégis méltán Abulvalídnak tulajdonítható. Egyébiránt a Kitáb al-Luma' arab eredetijében is vannak oly részletek, melyek Ibn Tibbôn fordításában nincsenek meg és szintén egy második kiadás céljából tett toldaléknak tekinthetők.

Azon tekintély, melyet Abulvalíd mint nyelvtudós és szentírásmagyarázó már életében élvezett, halála után is bőségesen megmaradt neki és dolgozatainak. Saragossai polgártársa és kortársa, a »Szivek kötelmei« hires írója, nyelvtudományi, a szentírás magyarázatára használandó munkák gyanánt a masszoréták művein kívül még csak »Ibn Ganâh könyveit« nevezi.²¹⁰⁾ Hogy Ibn Bálaám, a XI. sz. második felében Spanyolország legkiválóbb exegetája, Abulvalídnak a grammatika terén az elsőséget tulajdonítja, már fentebb láttuk.²¹¹⁾ Száz évvel Abulvalíd halála után dicsérrettel említi Ábrahám Ibn Dáúd a spanyol zsidóság diszei között, mint azt, a ki teljességre vitte, mit Jehúda b. Dávid Hajjúg kezdett.²¹²⁾ A XII. század végén Maimûni ismert tanítványa, József Ibn Aknîn a héber oktatás tankönyvei gyanánt Hajjúg iratain kívül az Abulvalídeit ajánlja, névszerint a »Luma', Uszûl és Musztalhiq« cz. könyveket, a melyekről

²⁰⁹⁾ L. Sz. 15, 5—8 (idézet Háiból); 23, 9; 26, 22; 37, 14 s [köv.; 436, 1—8; 493, 27—494, 5; 496, 8—11; 586, 10—13; 595, 26—596, 3; 616, 17—19, Neubauer illető jegyzeteivel. Talán ide való azon hely is, melyet Neubauer a 15. l. 12. jegyzetébe tett.

²¹⁰⁾ L. a Szivek kötelmei bevezetésének elején; arab eredetijét idézi Kaufmann, Die Theologie des Bachja ibn Pakuda, 5. l., 1. j. A kérdésről, vajjon Ibn Ganâh halála után írta-e Bachjá művét, l. u. o. 6. l.

²¹¹⁾ L. a. 17. l.

²¹²⁾ A Széfer Hakkabbálá végén: וְרַבִּי מַרְיָנוֹם בֶּן גִּנְתָּא גַם הוּא הֵשִׁיל כָּל מָה שֶׁהִתְחִיל רַבִּי יְהוּדָה בֶּן דּוֹד וְצִ"ל. Figyelemre méltó, hogy Ibn Ezrá, a Móznájim bevezetésében, ugyanazt az igét használja: הַשְׁלִים (ספריים), hogy jellemző módon jelölje Abulvalíd irodalmi tevékenységének irányát.

azt mondja: »hasznosak a nyelvtanra, a szókincs ismeretére és a szentírás magyarázatára nézve; a tanító ne hagyjon el semmit abból, mit Abulvalíd e tárgyról írt.²¹³⁾

Ábrahám Ibn Ezrának Spanyolországból történt elköltözésével kezdődik Abulvalíd befolyása az arab nyelvterület országain kívül lakó zsidókra is. Ibn Ezrá nem fordította ugyan műveit, mint Haggúgeit, de nyelvtani és exegetikus irataiban Abulvalíd sok nézetét és fejtegetését hozza olvasóinak tudomására.²¹⁴⁾ Jehúdá Ibn Tibbôn, Lunelben, 1171-ben héberre fordította Abulvalíd főmunkáját²¹⁵⁾ a héber nyelvtudomány néhány buzgó barátjának kíváratára.²¹⁶⁾ E fordításból a második rész, a szótár, még kiadatlan fekszik az Eskuriál és a Vatikán kéziratai között.²¹⁷⁾ Mint Ibn Tibbôn maga elbeszéli,²¹⁸⁾ már előtte Iszák Hallévi, szintén egyike a héber nyelvtudomány első terjesztőinek nemarab országokban,²¹⁹⁾ a XII. század közepe táján fordította kivonatosan a Szótár első felét. Pontosabb, de szintén elég szabad volt a barcellonai Iszák b. Jehúdá fordítása, a mely szintén csak a Szótár első felére terjed és a melyről ugyancsak Ibn Tibbôn által nyerünk tudomást. Ibn Tibbôn ismerte már Abulvalíd Szótárának harmadik héber földolgozását is, a melyet épen tíz évvel előbb (1161) Salamon Ibn Parchôn készített Salernóban az olaszországi zsidók számára, és igen jól jellemzi az önkényt, melylyel az, a ki külföldben nem fordítást szándékozott adni, eredetijével hánt.²²⁰⁾ Ibn Tibbônval egyide-

²¹³⁾ L. G ü d e m a n n, Das jüd. Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode, 55. l. és (az arab szöveg) 8. l. Maimûni maga idézi a Móreban (I, 43) Ibn Gânâh magyarázatát שָׁמַרְתָּ szóra (Jes. 30, 20), l. Sz. 325, 20 s köv.

²¹⁴⁾ L. Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus, 171—176. l.

²¹⁵⁾ L. Ibn Tibbôn Előszavát, R. II, 25—30.

²¹⁶⁾ L. M u n k Notice, 214, jegyz.

²¹⁷⁾ L. Munk jelentését, Notice 211—214. Neubauer e fordítást szorgalmasan használta az eredeti kiadásánál, még pedig az Eskuriál kéziratából, mely, mint N. velem közölni szíveskedett, a vatikáni kézirattal ugyanazon egy kéziratra megy vissza. Tényleg azon kivonat, melyet Munknál, Notice 214, olvasunk, azonos azzal, melyet Neubauer ad, Sz. 703, n. 88. Azon héber kivonatok Abulvalíd Szótárából, melyeket L u z z a t t o kiadott, Kérem Chémed V, 35—47, szintén Ibn Tibbôn fordításából valók, mint összehasonlításuk Neubauer kivonataival mutatja.

²¹⁸⁾ A Szótárhoz írt rövid Előszavában, Munk i. h.

²¹⁹⁾ L. R. II, 23—25.

²²⁰⁾ Abulvalíd kisebb iratainak héber fordításai közül ismeretesek: a

jüleg földije Kimchi József is buzgóan tanulmányozta Abulvalid iratait és gazdag anyagot merített belőlük saját nyelvtani és szentírásmagyarázati munkáihoz.²²¹⁾ E tekintetben is Kimchi József nyomdokaiban haladt fia Kimchi Dávid, kinek munkái, valamint hogy többnyire általuk terjedtek Abulvalid nézetei, leginkább okozták azt is, hogy a későbbi századok Abulvalidot inkább csak névről, mintsem műveiről ismerték. Ezeket csak a jelenkor tudománya helyezte vissza jogukba; és valamint kedvező sors által annak, a mit irt, legnagyobb része ránk maradt,²²²⁾ úgy nemsokára a tőle megmaradt művek mind azon nyelven lesznek olvashatók, melyen írta, biztos alapját képezvén szerzőjük behatóbb méltatásának és szilárd sarkpontul szolgálván a régibb héber nyelvtudomány és szentírásmagyarázat történetében.

Tanbíh és Taszvija fordítása, melyet 1254-ben Salamon b. József készített Beziersben (l. Op. CXXII, n. 2) és a Musztallik fordítása a 14. századból, szerzőjének neve Ó b a d j a (l. u. o. CXXIII).

²²¹⁾ L. értekezésemet: Joseph Kimchi et Aboulwalid Merwân Ibn Ganâh, Revue des Études Juives VI, 208—221.

²²²⁾ Á b r. I b n E z r á, a Jeszód Mórâ elején, Abulvalid tiz nyelvtani iratáról beszél, míg a Mőznájim bevezetésében csak h é t ily iratról van szó. Az e két adat közötti ellenmondás elhárítására nem kell M u n k k a l (Notice, 84) föltennünk, hogy Abulvalid három grammatikai művének még neve is elveszett, hanem nehézség nélkül hihetjük, hogy Ibn Ezrá az egyik adatban a Tasvîr cz., négy könyvből álló munkát csak egy könyvnek, a másik adatban pedig négy könyvnek számítja. Épen Ibn Ezrá az, a ki Sámuel Hannâgîdnak az egyik helyen csak e g y nyelvtudományi mánakjáról beszél, a másik helyen pedig huszonkettőről (l. fentt 18. l.). Ugyancsak Ibn Ezrá a Tankîh két részét, Nyelvtant és Szótárt két könyv gyanánt számítja mind a két helyen. Arra is emlékeztetek, hogy Ibn Koreis Riszáléjének harmadik részét külön könyvként ismeri és említi.

II.

Abulvalîd szentírásmagyarázatának forrásai.

1.

Bibliai kéziratok. A masszóra. A masszórai irodalom.

A szentírási szöveg olvasásának egyik sajátosságáról beszélvén, a miatti sajnálatának ad kifejezést Abulvalîd, hogy még nem talált a nyelvnek oly mesterére, kinek hagyományában tökéletesen bízhatott és kitől a szentírás helyes olvasását halló érzékével is megtanulhatta volna. Azért — így folytatja — kénytelen a helyes kiejtés megállapítására mindenekelőtt jó kéziratokra támaszkodni; két ily kézíratra tudott szert tenni, az egyik palesztinai, a másik babilóniai.¹⁾ Már első munkájában kimondja, hogy a szöveg helyes kiejtésének megállapítására nézve a legtöbbet bibliai kéziratokból merítette, minthogy hazájában és korában nincs mester, ki előszóval taníthatta volna.²⁾ Ugyanott az épen említett két kézíratra hivatkozik,³⁾ וַיִּקְרָא szó (Ezek. 6, 9) בֵּתֻיָּהּ betűjének, melyet dágess nélkül olvasott Həjjûg, dágessel való olvasását illetőleg. E két kézirat közül az egyikre vagy a másokra különben is hivatkozik Abulvalîd. A

¹⁾ R. 142, 14—16. מִקְרָא יְרוּשָׁלַיִת = מַצְחָה שְׂאֵמִי = כּוּפִי = בבִּלִּית, épugy R. 196, 15 s köv.

²⁾ Op. 108, 2. Az e helyen említett אִמָּה אֶלְתִּלְקִין ugyanazok, kik R. 197, 12 הַקְּבִלָה בְּעַל הַגִּירָסָה וְאִנְשֵׁי הַקְּבִלָה neveztetnek, vagyis az eredeti szerint: אֶלְתִּלְקִין וְאִנְשֵׁי הַקְּבִלָה. L. még Op. 283, 8, hol a hosszú kámecz után hallható nyugvó gyöngye mássalhangzóra nézve azt mondja azokról, kik előtt az ismeretlen: Ha valakit a nyelvértő s világosan és pontosan előadni tudó keletiek közül hallottak volna olvasni, akkor tisztán kivették volna ama hangzót.

³⁾ Op. 106, 9: עִירָאִי — פִּי מִצְחָפִין צִהִיחִין אֶחָדְהֶמָּה עִירָאִי וְאֶלְאֶכֶר שְׂאֵמִי, azaz babilóniai, ugyanaz, a mi az 1. jegyz. említett כּוּפִי, Kûfából való; ezt tehát Ibn Tibbón helyesen így fordítja: בְּבִלִּי.

palesztinai kézirat szerint דהן, Zsolt. 36, 13, az utolsó szótagon hang-sulyozandó (Hajjúg ellen);⁴⁾ belőle följegyzi ezen olvasatokat: מַחֲסִי, Jes. 62, 9, 5) és מַחֲסִי, Zsolt. 140, 9, 6) וְהִרְקָה-ról, Ez. 24, 10, azt jelenti, hogy a palesztinai kéziratban kámecczel van írva a ק alatt, a babilóniaiban pedig pátachchal.⁷⁾ A palesztinai biblia-kézirat, melyet Abulvalíd használt, még a XII. század végén ismeretes volt, mert Kimchi Dávid elbeszéli, alkalmasint jó hagyomány alapján, hogy azonos azon »jeruzsálemi kézirattal, mely sok évvel ezelőtt Saragossában volt.«⁸⁾ Egy harmadik, még pedig damaskusi kéziratot idéz Abulvalíd לַמֶּעֵת, Kóh. 3, 2, dágessel irt ג-jére nézve.⁹⁾ »Megbízható« biblia-kéziratokra hivatkozik, hogy קִיבֵּעַ és קִיבֵּעַ pontosítását megállapítsa Hajjúggal szemben, ki kámecczel olvasta e két szót.¹⁰⁾ Más helyeken is, de közelebbi megjelölés nélkül, hivatkozik a szentírás kézirataira.¹¹⁾

A szentírási szöveg megállapításának második forrása gyanánt, a kezdetben említett helyen, a tudósok iratait idézi Abulvalíd, a melyek közül különösen egy jeruzsálemi tudós iratait emeli ki.¹²⁾ Ez utóbbinak tekintélyére tényleg hivatkozik, midőn a בִּרְתִּי, Jerem. 46, 23, és מִשְׁכְּנִי, Ez. 33, 20, igék körüli vitában bebizonyítja, hogy az előbbi mult gyanánt, a másik pedig rövid kámecczel, parancsoló gyanánt, olvasandó.¹³⁾

⁴⁾ Op. 71, 4; v. ö. Norzi eh.

⁵⁾ U. o. 193, 2, l. Liber Jesaiae, ed. Baer, p. 81.

⁶⁾ Op. 325, 9. — ⁷⁾ R. 196, 15 s köv.

⁸⁾ Mikhlól 184b (ed. Fürth); l. Strack, Prolegomena Critica in V. T. Hebraicum, 45. l., 102. j. Mind Kimchi, mind Ibn Tibbón ירושלמי-nak nevezik a kéziratot, míg Abulvalíd az arab ereletiben שַׁמִּי-nak mondja. De tényleg שַׁמִּי, tulajdonképen Sziria, Palesztinát is jelöli; Abulvalíd maga Ez. 16, 29 כִּנְפָה szót שַׁמִּי-mal fordítja. Sz. 47, 30, és különben is ez utóbbi szót használja a szent föld megnevezésére, p. Sz. 29, 4, 5. S á d j á n á l (Jeczira kommentárja 4, 3, idézi Munk, Notice 14) a מִעֵרְבָא és מִדְּנֵהָA így jelöltetnek: אַהֲלֵ אֶלְעִירָאק és אַהֲלֵ אֶלְשַׁאם.

⁹⁾ R. 145, 11. מִצְחָהּ רִמְשִׁקִּי. Egy nevezetes eltérő olvasatot a pontos damaskusi bibliakéziratokból közöl Ibn Parchón (Machb. 31b); Ez. 17, 7, כִּנְפָה helyett áll bennök כִּנְפָה: a ki damaskusbeliek előtt כִּנְפָה-nak olvassa, azt kigúnyolják. Abulvalíd כִּנְפָה-t a babilóniaiak olvasása gyanánt [említi: קִרְאָה אַהֲלֵ אֶלְעִירָאק, Sz. 329, 15.

¹⁰⁾ R. 104, 32: בַּסְפָּרִים אֲשֶׁר רָאוּ לְבִטּוֹחַ בָּהֶם = מִצְחָהּ אֲלֻמּוֹתוֹק בָּהֶם.

¹¹⁾ R. 142, 41; 143, 7; 145, 10; Sz. 331, 24; 228, 14; 641, 19; 415, 13.

¹²⁾ R. 142, 17: וְקָדַרְכָּת מִנְהָא כְּתָבָא לְבַעֲיָן אֲלֻמְקֻדְסִין: l. alább 7. fej.

¹³⁾ R. 197, 6—11.

A szent szöveg megállapításának harmadik segédeszköze gyanánt végre a masszórára utal Abulvalíd.¹⁴⁾ Mily magasra becsülte ezt, kivált főmunkája bevezetésében láthatjuk, hol a nyelvtudomány lenézőit arra inti, hogy a masszóra szerzőit¹⁵⁾ vegyék mintául, kik szüntelen kutatással, rendkívüli gonddal és majdnem túlzott erőlködéssel iparkodtak a szók teljes vagy hiányos írásának följegyzésére és a hasonló hangzásu, de különböző hangsúlyu szóalakok megkülömböztetésére, sőt azt is megállapították, hány szentírási versben találhatók az összes héber betűk;¹⁶⁾ kik különben is mindenképen fáradoztak, hogy a szentírást külső alakjában hiven megírizzék, kikről tehát föltehető, hogy annál gondosabban mivelték a szentírás tartalmának megismerésére vezető magasztos tudományt, a grammatikát.¹⁷⁾ Ez utóbbi szempontból a masszóra bizonyos részleteit nyelvtani előmunkálat gyanánt tekintti, a mely az illető pontok ujonnan való fejtegetését fölslegessé teszi. Így utal a masszórára azon »hatásra nézve, melyet וּבְבֵל betűk az אֲדֹנִי isteni névnek א-jeére gyakorolnak,«¹⁸⁾ valamint a מָה kérdő szócska ה és ע előtti

¹⁴⁾ R. 142, 18: וְעַל אֲלֻמְסוּרָה אֵיצָא מֵעֵתְמִדִּי. Kuriózum gyanánt emlitem itt, hogy a Luma' B kézirata (1462 Neubauer) többször אֲלֻמְסוּרָה (vagyis אֲלֻמְסוּרָה) helyett így is írja a szót: אֲלֻמוּסוּרָה, a mi nem pusztá írói hiba lehet. Ezt az írásmódot D o s z á supercommentatornál (14. század) is találjuk, l. Neubauer közleményét, J. Letterbode, VIII, 14. Ennek az írásmódnak megfelel a szó arabosított alakja אَلْمَاسُورَة, melyet Dávid b. Ábrahámnál találunk, l. Die gramm. Terminologie Hajjūg's, 36. l., 1. j.

¹⁵⁾ אֲחֵהֶב אֲלֻמְסוּרָה; egyes számban is: צֵהֶב אֲלֻמְסוּרָה, Op. 33, R. 160, 12, Sz. 61, 27; és אֲהֵל אֲלֻמְסוּרָה, Sz. 365, 15. A terminológiához emlitem ezeket: מְקִידָה פִּי אֲלֻמְסוּרָה = מְקִידָה בִּמ', R. 135, 10; הֲצִרָהָ אֲלֻמ', Sz. 104, 12; מְחִצּוּרָה פִּי אֲלֻמ' = יְדוּעַ אֲצֵל בִּי הֵמ', R. 165, 27; מְחִצּוּרָה פִּי אֲלֻמ', Sz. 380, 10; מִסְטוּר פִּי אֲלֻמ' = נִכְתָּב בִּמ', R. 7, 7.

¹⁶⁾ Ilyen vers van 26; l. a masszórát Ezek. 38, 12-re, Frensdorf, Massora magna, 381b. V. ö. Mandelkern megjegyzéseit, Ha-Maggid, 1884. évf., 60. l. és Bacher Simon megj., u. o. 113. l.

¹⁷⁾ R. VI, 40—VII, 3.

¹⁸⁾ R. 7, 6, hol a fordítás e szavai: מִהֲמַעֲשֵׂה בְלִשְׁקֵן אֲדוֹנוֹת; az eredetiben így hangzanak: אֲדוֹנוֹת לִנָּה אֲלֻפָּתִי פִּי אֲלֻתְאֲתִיר. Értendő az א-nek vagy hangzó nélküli vagy ֿ, félhangzóval való olvasása, mikor אֲדֹנִי a nevezett négy betű egyikével van összekötve. A R. kiadója a Gen. 40, 1-hez való masszórára utal, hol azonban csak a ל-del való összeköttetés példái vannak följegyezve. Talán érti Abulvalíd a nevezett betűk összeköttetését az אֲדֹנִי-nak kiejtett tetragrammatonnal, a miről l. a masszóra helyeit, idézi Frensdorf, Massora magna, 332.

kiejtésére nézve.¹⁹⁾ A masszóra följegyzí az eseteket, melyekben a paúzális alakban czéré vagy szegól van.²⁰⁾ Mely אָרֵן mintájú névszóknál nem változnak a magánhangzók a paúzában, azt »a szófrim legkiválóbbjai« a masszórában jegyezték föl.²¹⁾ מֵלֵךְ-ről, vajjon dáges-sel irták vagy a nélkül, annyit irtak a masszóréták, hogy szükségtelen róla beszélni.²²⁾ A masszórára utal továbbá az ם- és ם- ragu és visszahuzódott hangsúlyu igealakokra néze.²³⁾ Nyelvtani tekintélyül idézi a masszórát még a következő esetekben: Hoğy עָמִי, II Sám. 22, 44, Zsolt. 144, 2, Siralm. 3, 14, többes szám és annyi, mint עָמִים, már a masszóra konstátálta.²⁴⁾ Hoğy תַּמִּים, Ez. 46, 6, ámbár többes számu alak, mégis egyes számu jelentésü, arra a masszóra is utal, midőn megjegyzí, hoğy e szónak nincsen párja.²⁵⁾ Hoğy הַחֲתוּנָה, Ez. 40, 19, és הַדְּיוֹנָה, II Kir. 16, 18, nem nőnemü alakok, hanem a ה tol-dalékos, a két szóhoz való masszórából bizonyítja.²⁶⁾ Hoğy meg van engedve a nőnemü alak helyett néha hímnemüt használni, erre nézve hivatkozik »azon hat helyre, melyen מִמֶּנּוּ áll מִמֶּנּוּ helyett.«²⁷⁾ A הָרִבִּי, Jerem. 2, 12, körüli vitában, ellenfeleit, kik הָרִבִּי-val, Gen. 8, 13, azonosítják, azzal a figyelmeztetéssel hallgattatja el, hoğy a masszóra a Jeremiás könyvében álló igealakot mint többé elő nem fordulót jelöli.²⁸⁾ Utal מֵלֵךְ és מֵלִי terminusokra, melyekkel a masszóra a majd hosszú ó-val, majd pedig rövid o-val olvasandó igealakokat megkülömbözteti egymástól.²⁹⁾

De a masszóra embereinek tevékenysége a helyes olvasás hagyományozásában nem mindig grammatikai megismerésen alapúlt. Ezt

¹⁹⁾ R. 7, 7. L. Frensdorf, Massora magna, 253.

²⁰⁾ R. 135, 9 s köv.

²¹⁾ R. 135, 15. אֶפְסָל אֶלְסוּפִים = חֲכָמֵי הַסּוּפִים.

²²⁾ Sz. 365, 15. L. Frensdorf, 252a.

²³⁾ Sz. 104, 12. L. Frensdorf, 268b (ה' מֵלִין מִיְהֲדִין מֵלֵךְ).

²⁴⁾ R. 160, 12, L. Frensdorf, 143a.

²⁵⁾ R. 169, 17 f. L. Norzi ezen h., a hol Abulvalíd is idéztetik.

²⁶⁾ R. 38, 9 s köv. Abulvalíd eredetije szerint a (kis) Masszóra mind a két szóra így szól: לֵית דְּכוּתִיה בַּשְּׁעֵמָה; a fordításban בַּשְּׁעֵמָה után még מֵלֵךְ is áll, a rabbinikus bibliában csak ezt olvassuk: לֵי מֵלֵךְ. A végelótti szótagon álló hangjel bizonyítja, hoğy a ה nem a nőnemet jelöli.

²⁷⁾ R. 229, 28. L. Frensdorf, 258b.

²⁸⁾ R. 197, 2 s köv. A Massora parva, Jerem. 2, 14: לֵי, Abulalid szerint: לֵית דְּכוּתִיה.

²⁹⁾ R. 165, 27 s köv.. L. Frensdorf, Bevezetés 8a.

hangsúlyozza Abulvalíd azon szabály alkalmával, mely szerint czérére visszavezetendő páthach a pauzában nem lesz kámecczé; az illető esetekeket fől sorolja ugyan a masszóra ³⁰⁾ a többi nem a pauzális nyújtás alá eső szók között, de a nélkül, hogy ennek különös okát ismerné, melyet először fől találni csak neki, Abulvalídnak adott meg. ³¹⁾

Olykor Abulvalíd nyelvtani föltevéseinek megerősítése végett, a masszórának analóg állításait idézi. A masszóra azon megjegyzése néhány szóra, hogy noha többes számuak, nem iratnak ם-dal a ך rag előtt, föl jogositja, hogy אבוכך szót is, 39, 9, plurálisnak mondja. ³²⁾ A két esethez, melyben a masszóra szerint לִי annyi, mint לָּ, t. i. I Sám. 2, 16 és 20, 2, Abulvalíd még egyet tesz hozzá: Ezek. 16, 15. ³³⁾

A masszórát továbbá arra idézi Abulvalíd, hogy helytelen, ámbár Hajjûg által elfogadott olvasatokat utasítson vissza. H. szerint ישיא irandó Jerem. 50, 11; a masszóra pedig tüzetesen meghagyja, hogy ה-vel irandó a szó. ³⁴⁾ H. azt mondja, hogy II Sám. 3, 35 להבריות Kethîb להבריות Kerî mellett; ezt a talmudnak egy helyén ³⁵⁾ alapuló adatot megczáfolja Abulvalíd a masszórának szószerint idézett mondatával a három szóról, melyben ך irtak, de ך olvasandó. ³⁶⁾ H. szerint ויקצו, Habakkuk 2, 7, a ך utáni métheggel olvasandó, tehát ויקצו-ból származik; ez ellen Abulvalíd jó kéziratok tekintélyén kívül a masszórát is idézi, mely métheg nélkül olvassa a szót. ³⁷⁾ H. szerint

³⁰⁾ L. a Massora finalis végén.

³¹⁾ R. 41, 21—24. L. B a e r megjegyzését, R. XIII, jegyz.

³²⁾ R. 128, 22—27. Abulvalíd hivatkozik a következő szók masszójára : מצותך, Zsolt. 119, 28; הסרך, u. o. 45; בדררך, u. o. 37; דברך, u. o. 16; ירך, Zsolt. 32, 4. Az utolsó két példa nem igen helyes, mert mind a két szóalak épügy egyes mint többes számot jelöl. מהחרך-ra nézve is (Zsolt. 45, 8) a hasonló, ך nélküli többes számu szókra utal, melyeket a masszóra föl jegyez. V. ö. Okhlá veokhlá, ed. F r e n s d o r f, 130. sz.

³³⁾ Sz. 347, 10—15. L. Okhlá veokhlá 106, N o r z i, Jes. 49, 5.

³⁴⁾ R. 45, 17: לית דכותיה וכתב היא. Ez nincs meg a kis masszórában. V. ö. N o r z i e. h., a ki Efödít idézi; emez azonban csak Abulvalíd véleményét ismétli (Máasé Éföd, 81. l.)

³⁵⁾ L. S t r a c k, Prolegomena 102; Grammatiche Terminologie 36. l., 1. j.

³⁶⁾ Sz. 112, 13—17, v. ö. 331, 24 s köv. E masszóra található Okhlá veokhlá, 150. sz. és más helyeken, melyeket F r e n s d o r f említ, Massora magna, 361a.

³⁷⁾ Sz. 641, 16—24; 294, 23—27. ויקצו masszóját, Abulvalíd szerint: לית כותיה הטך, nem találom. L. N o r z i e. h.

כל irandó Zsolt. 88, 9; ennek ellenében megjegyzi Abulvalíd, hogy a masszóra szerint éppen כלל, ו nélkül és א-fel, a helyes.³⁸⁾

A Kerî és Kethíbről³⁹⁾ Abulvalídnak az a véleménye, hogy a Kethíbben hagyományzott szóalaknak szintén kell, hogy valamely értelme volt volt a hébereknél; de minthogy a Kerîalak hagyományozói számra fölülmulták a Kethíhalakéit, emezt csak az írásra, nem pedig az olvasásra tartották meg.⁴⁰⁾ Miután Abulvalíd ily módon a Kethíb olvasásmódját voltaképen jogosultnak elismeri, jöllehet a szent szöveg megállapításánál a többség elve szerint második sorba szorítottatott, egyes esetekben tényleg tekintettel van reája.⁴¹⁾ Különösen követi a Kethíbet az egy szóban irt, de két szó gyanánt olvasandó szóalakoknál. Azért tekinti הלכה-t, Zsolt. 10, 8, egyes számnak a Kethíb szerint csak egy szót képező הלכאים-hoz, u. o. 10. v.⁴²⁾ Hájjûg szerint a e szót a Kethíb is kettőnek írja, de ez mindenestre helytelen; valószínű azonban, hogy itt másolói hiba van H. munkájában.⁴³⁾ לנאונים, Zsolt. 123, 24, פעלון minta szerint van képezve; »de a masszóréták más véleménynyel voltak, azon esetekhez számítván e szót is, melyek az egybe irt szót két szó gyanánt kell olvasni.«⁴⁴⁾ Másrésről azon föltevés ellenében, hogy אשרה, Deuteron. 33, 2, csak egy szó,⁴⁵⁾ a targum tekintélye mellett a masszórát is idézi.⁴⁶⁾

Néha Abulvalíd tüzetesen eltér a masszóra megállapította hangszólástól. בדין szót, Jerem. 48, 30, elválasztja a hangjel a megelőző בן וילא-tól, de az értelem szerint e két szóval egybekötendő.⁴⁷⁾ בהן, Ez. 21, 18, penultima hangjelű, de mégis a Puál multjának magyarázandó.⁴⁸⁾

³⁸⁾ Sz. 321, 9—12: לית דכותיה חסר, a Massora parva csak így: לית.

³⁹⁾ V. ö. Liber Responsionum ed. Stern, 64. l.; Hájjûg, a Grammatische Terminologie, 36. l., 1. j. idézett helyeken; Jehúdâ Ibn Bálâám a Neubauer, Notice 12. l. id. helyen.

⁴⁰⁾ Sz. 81, 4—6. E kifejezéshez: רואה אלקרî és אלרואה, Sz. 332, 28; 394, 32 és אלרואה אלצהיחה, Sz. 760, 6.

⁴¹⁾ L. Sz. 361, 6, e szóra מאיות, II Kir. 11, 4.

⁴²⁾ R. 80, 36: לאנה ואחר הלכאים אלמכתוב. Az utolsó szót a héber fordítás nem adja vissza.

⁴³⁾ Sz. 228, 10—22. — ⁴⁴⁾ R. 67, 26 s köv.

⁴⁵⁾ L. fénnt, 4. l. — ⁴⁶⁾ Sz. 70, 10.

⁴⁷⁾ Sz. 83, 15—17: ואן כאן בדין מנפצל באללהן.

⁴⁸⁾ Sz. 88, 15: ואן כאן מלעל. Néha hallgatag is eltér a masszórâi hangjelezéstől, l. Derembourg, Op. CV.

A Ben Ásér és Ben Naftáli közötti eltéréseket többször veszi Abulvalid tekintetbe. Így a következő szentirási versekhez: Ez. 19, 9; ⁴⁹⁾ Ez. 31, 7; ⁵⁰⁾ Ez. 35, 6; ⁵¹⁾ Hóséa 7, 14; ⁵²⁾ Zsolt. 62, 4. ⁵³⁾ בִּיקְרוּתִיךְ szóra nézve, Zs. 45, 10, Ben Naftáli olvasását érvényesnek mondja és hozzá még ezt a magyarázatot csatolja: Így jár el Ben Naftáli minden chirekkel kiejtendő -nál, mely előtt sevával ellátott betű áll; szerinte olvasni kell לִירָאָה, Deut. 28, 58, לִירָעָאֵל, I Kir. 4, 12, בִּירָעָאֵל, I Sám. 29, 1. ⁵⁴⁾

Röviden emlitem még a masszóra egyéb idézeteit Abulvalid-nál. A nagy masszórát idézi: azon szókról, melyeknek végén הָ áll הָ helyett; ⁵⁵⁾ a fölösleges א- fel irt szókról, mint באביר, Jes. 10, 1. ⁵⁶⁾ A kis masszórát a következő szókrra: מִשְׁהָתָם Exod. 40, 15; ⁵⁷⁾ עַד מִדְבָּא, Num. 21, 30; ⁵⁸⁾ דְּבִי, Jós. 14, 10; ⁵⁹⁾ הַשְּׁמִידוֹ, Jós. 23, 15; ⁶⁰⁾ הַבְּנִים, I Sám. 17, 4; ⁶¹⁾ קוֹבֵעַ, I Sám. 17, 38; ⁶²⁾ נְבֹהֵל, I Sám. 28, 21; ⁶³⁾ הָעוּרִים, II Sám. 6, 6; ⁶⁴⁾ עוֹבָה, II Kir. 8, 6; ⁶⁵⁾ מִקְנֵךְ,

⁴⁹⁾ R. 61, 29. בסוגר Ben Áser szerint מלרע, Ben Naftáli szerint מלעל. L. Norzie h. — ⁵⁰⁾ R. 28, 17—20; 171, 3—6. — ⁵¹⁾ R. 84, 28. — ⁵²⁾ R. 28, 15.

⁵³⁾ Sz. 182, 1—14, hol תרצחו-t mind a két olvasásmód szerint magyarázza; rövidebben Sz. 687, 18—23, R. 171, 1.

⁵⁴⁾ Sz. 293, 24—31. L. Ben Ásér ellenkező nézeteit a Dikduke Hateámim cz. művében (ed. Strack és Baer, 13. §).

⁵⁵⁾ R. 225, 13. L. Frensdorf, 328a, Okhlá veokhlá 42. sz.

⁵⁶⁾ R. 461, 3. L. Frensdorf 361a, Okhla veokhlá 103. sz.

⁵⁷⁾ Op. 33: תרין בתיין לישני.

⁵⁸⁾ Sz. 503, 14: עַד מִדְבָּא (más olv. דתחוי). וקאל צאחב אלמסורת פיה דהאוי דתחוי. Masszórai megjegyzésként ez alig érthető, ha csak föl nem tesszük, hogy האוי (= heber ראוי) egyértelmű e masszórai terminussal; סביר, סבירין, De talán tévesen áll itt אלמסורת e helyett; אלתרנום, és akkor עַד מִדְבָּא דהאוי targumi idézet. Megjegyzendő azonban, hogy mind a három targum itt אִשֵּׁר szócskát דסמיך szóval írja körül.

⁵⁹⁾ R. 136, 25: לִית דְּכוּתִיהּ וְכָל אַתְנָה וְסוּף פְּסוּק דְּכוּתִיהּ. Az első דכותיה megvan a R. arab eredetije mind a két kéziratában.

⁶⁰⁾ R. 190, 34: לִית דְּכוּתִיהּ, l. Norzie h. אותכם szóra, u. a. versben, Sz. 75, 15: לִית דְּכוּתִיהּ וּמְלִי.

⁶¹⁾ Sz. 91, 25 s köv.: תרין וחסרין. Nem világos, mit akar Abulvalid e masszórai megjegyzésből következtetni. — ⁶²⁾ R. 104, 37: וְלִית דְּכוּתִיהּ.

⁶³⁾ Sz. 85, 2: לִית דְּכוּתִיהּ פֶּתַח. L. Norzi, Példab. 28, 22.

⁶⁴⁾ R. 101, 12: וְפִי אֶלְמִסְרֵת הָעֵבְרִים קָמִין הָעוּרִים פֶּתַח. L. M. p. II Sám. 5, 6: כָּל סְמִיָּא פֶּתַח וְכָל יְהוּדִיָּא קָמִין.

⁶⁵⁾ Sz. 515, 21: יְשֻׁתִּים אֶת הָאֶרֶץ יְתוּמָךְ. יְשֻׁתִּים előtt R. kéziratban még עוֹבָה szó áll, de ez O. kézirat szerint kihagyandó, mert már a masszórai megjegyzés értelmezéséhez való.

Jes. 30, 23; ⁶⁶) יתאדירו, Jes. 44, 13; ⁶⁷) ואבסך, Ez. 16, 10; ⁶⁸) קובע, Ez. 23, 24; ⁶⁹) אֵל, Ez. 32, 21. ⁷⁰)

Névleg idézi Abulvalîd az Okhlá veokhlá könyvét, még pedig az egy szóban irt, de két szó gyanánt olvasandókról való szakaszt. ⁷¹) E munkából vett alkalmasint egyet mást az eddig említett masszórai idézetek közül is.

Abulvalîd, úgy látszik, Ben Ásér Dikdûkê Háteámim czimû művét is használta. A betûk kiejtéséről szóló fejezetben azt mondja, hogy ismert szabályokat nem fog ismételni; így azon szabályt, »hogy a יהוה betûk az utánuk következő כפ"ת betûket hehezetessekké teszik, néhány hagyományozott szó kivételével, mint ezt a szôfrim legkiválóbbjai fejtegették. ⁷²) Miután itt nem egyszerűen a masszórára hivatkozik, szabad föltennünk, hogy Ben Ásér nevezett munkájának illető fejezetére utal, melyben az említett kivételt képező tíz szó föl-soroltatik. ⁷³) A Takrîb-vataszhîlban azt mondja Abulvalîd, hogy a sevâ a szók elején azon szabályokhoz képest ejtendő ki, melyeket »a szôfrim legkiválóbbjai« és nyomukban Hajjûg is előadtak. ⁷⁴) Ezzel bizonyosan azon szabályokat érti, melyeket Ben Ásér munkájában találunk a sevâ kiejtéséről ⁷⁵) és melyeket Hajjûg ismételi a gyöngé betûs ismételt könyve bevezetésében. ⁷⁶)

Egy másik masszórai tartalmu, de arab nyelven irt munka, melyet Abulvalîd idéz, a »Hangzó könyve.« ⁷⁷) Erre hivatkozik, midőn a tiberiási kiejtés sajátosságait a ת-t illetőleg említi. ⁷⁸)

⁶⁶) Sz. 296, 26 : כל מלא. Ez így javítandó: לִי מלא: לית מלא =

⁶⁷) R. 198, 7 : לית דכותיה קמין

⁶⁸) Op. 342 : לית פתח בענינא

⁶⁹) Mint a 62. jegyz.

⁷⁰) Sz. 38, 26 : לית כת' חסר. Talán kell כת' helyett ezt olvasni : כותיה

⁷¹) Sz. 228, 15—19.

⁷²) R. 7, 1—3. הכמי הסופרים, mint fennt, 48. l., 21. j. — אלפאטא מחפוטא = מלות ידועות.

⁷³) L. Dikd. Hat. 29. §, 28 s köv. l.

⁷⁴) Op. 275, 6. ותקילהם helyett bizonyosan ותקידהם olvasandó, mint Derembourg maga a jegyzetben gyanítja.

⁷⁵) Dikd. Hat. 12. s köv. §.

⁷⁶) L. Ibn Ezrá fordítását, Dukes, Beiträge, 4. s köv. l. és Ibn Gikatilla fordítását Nutt kiadásában, 4. s köv. l.

⁷⁷) ספר הקולות, כתאב אלמצותא

⁷⁸) R. 7, 10. V. ö. Dikd. Hat. 7. §, 7. l.

A magánhangzók változásairól a status constructusban nem akar bővebben beszélni, mert a »szófrim« már elegendőképen értekeztek erről a Hangzók könyvében és más munkákban.⁷⁹⁾ Hogy e munka hosszabb exegetikus fejtegetéseket is tartalmazott, látjuk egy harmadik helyről, melyen Abulvalíd idézi, a Takrib vataszhil végén álló kitérésben.⁸⁰⁾ A ; rendhagyó pontozása וְאִמְרָתוֹ-ban, I Sám. 1, 10, a Hangzók könyve szerint arra czéloz, hogy a beszélő hazudott, mert tényleg Sault nem ő ölte meg, hanem Sául ölte meg önmagát. Ezen Abulvalíd által elég kemény módon visszautasított magyarázatból látszik, hogy a Hangzók könyve azon iratokhoz tartozott, melyekben a masszóra mivelői a szent szöveg bizonyos sajátosságait midrásszerűleg értelmezték;⁸¹⁾ hiszen különben is a halákhai épugy, mint az agádai midrás sok fejtegetése a szentirási szöveg masszórailag megállapított sajátosságaiából indult ki.

Még csak néhány szóval érintem Abulvalíd viszonyát a masszói szöveghez. Az eddigiekből elég világosan kiderül, hogy ebben a szent iratoknak hiven és pontosan hagyományozott szövegét látta, a mint szerzőik kezéből kikerült. A bibliai szöveg oly czélból való bírálatára, hogy annak eredeti alakját megállapítsa, elvileg nem gondolt. Azért nem is szabad, mint ezt Grätz teszi,⁸²⁾ egyszerűen »sok hely javításáról« beszélni. Ha nagy mértékben hasznát veszi a betük fölcserélésének és áthelyezésének, ezzel nem az eredeti szöveget akarja helyreállítani, hanem csak a héber nyelv által normálisnak tekintett tulajdonságát konstatálni. És ha sok szentirási hely értelmezésénél az egyik szót egy másiknak helyén állónak mondja, ezzel

⁷⁹⁾ R. 131, 3. הַסִּפְרִים = אֲלֻפִּיִּים וְלִי. Steinschneider, Hebr. Bibliographie, 1879. évf., 93. l., nem helyesen így fordítja ezt: »die Autoren oder Schreiber,« mig előbb, Jewish Literature, 139. l., jól fordította: »Sófrim.« סִפְרִים szóval Ben Asér is a masszóra tanítóit és hagyományozóit jelöli. — A tárgyhoz l. Dikd. Hat. 37. s köv. §, 36 s köv. l.

⁸⁰⁾ Op. 341 ; l. fennt, 15. l.

⁸¹⁾ L. Dikd. Hat. 63. s köv. §, 49—53. ll., a Kerí és Kethib eseteiről. Ibn Ezra pentateuchkommentárja bevezetésének végén említettnek טעמי הכתיב, a teljes és hiányos írásról. V. ö. Rosin, Reime und Gedichte, 46. l. Figyelemre méltó, hogy Bachjá Ibn Pakúdá, Abulvalíd kortársa, a grammatikai bibliamagyarázat példái gyanánt Ibn Ganáh könyveivel egy sorban említi a »masszóréták könyveit« (כתב מזהב אלמסורת), l. fennt, 42. l.

⁸²⁾ Kritischer Commentar zu den Psalmen I, 120, 2. j. Hasonlólag Brüll N., Jahrbücher VII, 40. Előbb helyesebben nyilatkozott Grätz e pontról, Geschichte der Juden, VI, 29.

nem azt akarja mondani, hogy az illető hely megromlottan, vagy önkényesen módosítva jött reánk, hanem ily szócseret, stilistikai sajátosság vagy tévedés gyanánt, magának a bibliai szerzőnek ír rovására. Nem tagadhatni ugyan, hogy Abulvalíd eljárása épügy kiinduló pontjára: a szentírás szövegbeli nehézségeire, mint eredményére: változások föltevésére nézve, találkozik a bibliai szövegkritika eljárásával; de korántsem gondol arra, hogy a szöveg integritásában kételkedjék, csak hermeneutikus úton iparkodik nehézségeit elhárítani. Ezen ragaszkodás a masszóriai szöveghez,⁸³⁾ még annak ferdeségeihez is, befolyással volt Abulvalíd grammatikai elmélkedéseire is, a mennyiben minden a masszóra által megállapított szóalakot vagy a nyelvszabályok keretébe illeszteni iparkodott, vagy pedig nyelvi anomália gyanánt fejtegetett.⁸⁴⁾

2.

A t a r g u m.

Az araméus bibliafordításnak igen bőséges hasznát veszi Abulvalíd, még pedig épügy a héber-araméus nyelvösszehasonlítás céljából, melyről másutt külön értekeztem, mint a szentírás értelmezése céljából. Itten mutatni kívánom, hogy használta

⁸³⁾ Ábrahám Ibn Ezrá annyira ment a masszóriai szövegben való hitében, hogy kedvéért nem csak — ismert támadásaiban — Abulvalíd, ellen, hanem maga a masszóra ellen is vitatkozik, l. művemet: Abr. Ibn Ezra's Einleitung zu seinem Pentateuchcommentar, 29—33., 84. ll.

⁸⁴⁾ Sok százat tesz a bibliai szövegvariánsok száma, melyeket Abulvalíd Szótárában találunk. De ezeknek tulnyomó részét a másolók tévedései okozták, részint a kiadás hibái, p. ha igen sokszor ב helyett כ áll és megfordítva, vagy י helyett ך és megfordítva. De ezen eltérő olvaatsok közül nem egyet máshol is találunk; így p. o. De Rossi variánsgyűjteményében az Abulvalíd Szótárában olvasható variánsokból a következőket találjuk: תעשה Exod. 25 31, תעשה helyett (650, 30); ימלך, I Sám. 8, 19, יהיה h. (318, 6); וכל ותף, Jes. 5, 12, תף h. (402, 31); גוים, Jes. 51, 4, עמים h. (666, 2); לכם Ez. 21, 19, להם, h. (212, 17); אל, Ez. 32, 18, את h. (394, 34); השאטים, Ez. 27, 26, השטים h. (709, 11); לא (így Javítandó לו), Ez. 47, 11, לו h. (685, 1); השטת, Mikhá 1, 5, במות h. (372, 5); מהם, Mikhá 1, 11, מכם h. (533, 32); לדבר, Zsolt. 78, 48, לברר h. (475, 9); בשדה, Ruth 1, 1, בשר, h. (705, 9); תבנו, Mal. 2, 15, ינו, h. (R. 84, 6). Különösen figyelemre méltó ירשוה, Czeфанjá 2, 4, ירשוה h. (R. 84, 31, hol szövegünk olvasása van ugyan helytelenül fölvéve, de hol az arab eredeti az összefüggés is kívánta eltérő olvasatot adja).

Abulvalid a targumot a szentírásmagyarázat segédeszköze gyanánt. Oly gazdag mértékben és oly különféle módon teszi, hogy a targum szentírásmagyarázatának egyik legkiválóbb forrásának tekinthető.¹⁾ Abulvalid kizárólag a hivatalosaknak mondható targumokat ismerte: a pentateuchhoz valót (az u. n. Onkeloszt) és a Prófétákhoz valót, tehát az utolsó feldolgozásukban Babilóniából származó és az ottani főiskoláktól elismert fordítás tekintélyével elterjedő targumokat. A palesztinai targumokat a pentateuchhoz és a hagiografákhoz egyszer sem használja, tehát bizonyosan nem is ismerte.²⁾ Abulvalid minden közelebbi megjelölés nélkül idézi a »targumot« (אלתרומ), vagy vonatkozással a fordított szövegre, így: »az ő targuma« (תרומה), vagy pedig, ritkábban, beszél a »targum szerzőjéről« (צאחב אלתרומ).³⁾

A targumi szövegnek, bár elvétele csupán, említi Abulvalid, a közönséges alakjától eltérő olvasatait, tehát a targum különböző példányait használta. Így említi, hogy ותור ברא helyett, a mi ותא (Deut. 14, 5) fordítása, ezt az olvasást is találni: ותורבלא.⁴⁾ צפתה (Gen. 41, 45) az ismert fordítást⁵⁾ idézi és hozzá megjegyzi,

¹⁾ V. ö. Berliner, Targum Onkelos, II, 178.

²⁾ Abulvalid fiatalabb kortársa, Ráši sem ismeri a hagiografák targumát, kivéve az Eszter könyveét. Többje b. Eliézer (a 11. században), a Lékach több szerzője, szintén csak a pentateuch bibliai targumait ismeri. Abulvalid elődje a nyelvösszehasonlításban, Ibn Koreis, hasonlóképen csak a pentateuch és a próféták targumát idézi A Riszále kiadásában, 23. l., találjuk ugyan, hogy e példához: תרגום צללים טולא az Énekek Éneke 2, 17 (הצללים) van forrásul idézve; de ez már azért sem lehet helyes, mert az Énekek Éneke targuma azt a szót nem is טולא-val fordítja, hanem csak körülírja. Ibn Koreis alkalmasint Jerem. 6, 4-re (צללי עיר) akar utalni. Tény, hogy az Előszóban (Riszále, 1, 10) csak az említett két targumot nevezi: תרגום אלכמסה ואלנביאים. — Egy helyen Abulvalid látszólag a pentateuch palesztinai targumát idézi, t. i. Sz. 142, 4 s köv., hol azt mondja, hogy ספין, Deut. 33, 21 targuma: גני; ezen fordítást csak a Pseudo-Jónathanban találjuk, míg Onkelosz és Jerusalmi így adják vissza a szót: קביר. De miután ezen példa egészen elszigetelve áll, bizonyára csak a rendes targumnak egy eltérő olvasatával van dolpunk, l. Berliner i. h. 2. j. Jelentékenyebb eltérő olvasatot a targumban gyanítottam fentt, 51. l. 58. j. Külömben is találni Abulvalidnál elég sok, de többnyire másunnan is ismeretes targumi variánsokat a pentateuch és a próféták targumához.

³⁾ Például Sz. 271, 11.

⁴⁾ Sz. 757, 17 (תור sajtóhiba תור helyett). V. ö. Berliner, Targum Onkelos II, 112, Levy, Chaldaisches Wörterbuch, II, 533 b.

⁵⁾ גברא דשמירן גלין ליה.

hogy »a mi vidékünkön« általánosan ezt ismerik; azonban egy babilóniai targumpéldányban fordítatlanul, csak magával a szöveggel visszaadva találta e két szót: צפנת פענה.⁶⁾

Itt-ott bíráló megjegyzéseket is tesz Abulvalid a targumhoz. Arra figyelmeztet, hogy נחשת II Kir. 25, 7, שלשל-nal, II Sám. 3, 31 pedig זקן-nel van fordítva.⁷⁾ האלה, Birák 6, 11, fordítása בוטמא, ugyanazon szóé, u. a. f. 19. versében אילנא; ez azért nem ellenmondás, mert אילנא »fa« csak a בוטמא »terebintus« általános fogalma.⁸⁾ גלילות, Jós. 22, 10, és הגלילה, Ez. 47, 8, így fordíttatnak a targumban: גליל, גליל, mig גלילות, Jósua 18, 17, fordítása: לגלילא; ez helyes, mert a targum szerint az utóbbi helyen álló גלילות azonos a Jós. 15, 7 említett הגליל-lal.⁹⁾ שדין szót három különböző módon fordítja a targum: רומה, Jós. 8, 18, מצחה,¹⁰⁾ I Sám. 17, 6, תריסן, Jerem. 6, 23; Abulvalid úgy találja, hogy e három fordítás között a második öszszehangzik az elsővel.¹¹⁾ Hogy a targum, Jes. 6, 3, אמות szót אלות szóval fordítja, Ez. 14, 10 pedig az amazzal egyjelentésű אילים-et איליא szóval, tehát ugyanazon szót egyszer hímnemű raggal, másszor meg nőneművel látja el, ezt azon föltevással magyarázza Abulvalid, hogy a targum szerzője az illető szövegbeli szó nemét követte.¹²⁾ Miért van האלה, Jós. 24, 26, אלותא-val fordítva, arról megvallja Ab.

⁶⁾ Sz. 595, 26—596, 4. A végső mondat teljesen romlott és Neubauer azon konjekturája által sem lesz érthetővé, hogy כופי helyébe קפטי teendő. כופי-nak itt is határozottan azon jelentése van, a melyet fentt, 45. l., 1. és 3. j. láttunk: babilóniai. Csekély módosítással így kell olvasni: [מצחה] פאני ראית פי כופי צפנת פענה גיר מתרגם מתרגם כאלרפט אלעבראני נאצה 'פ' nincs fordítva, hanem csakis magával a héber szóval visszaadva. A targum ezen idézett példánya szerint e hely azokhoz tartozik, melyeket a maszszórában קרא ותרגום alatt találunk összegyűjtve. L. Berliner, Massorah zum Targum Onkelos, 57—61.

⁷⁾ Sz. 428, 8. — ⁸⁾ Sz. 47, 3—6; l. fentt 7. l., 39. j.

⁹⁾ Sz. 136, 1—8. Targumkiadásainkban, a Reuchlinféle kodexben is, Jós. 18, 17 is így van fordítva: לגלילא.

¹⁰⁾ Ezen szó, úgy látszik, romlás útján lett מסחפא-ból, a héber szövegben ugyanazon versben álló מצחה befolyása alatt. Talán eredetileg így hangzott: מצהפא, (mi Kimchi kommentárjában, Szótárában is כיר sz. a., מהצפא-vá lett); ebből pedig könnyen lehetett מצחה.

¹¹⁾ Sz. 319, 1—6. Abulvalid szerint, és hasonlóképen Rasi és Kimchi szerint, מסחפא (מצהפא) lándzsát jelent, nem pedig paiszot. Másképen magyarázza Levy, Chald. Wörterbuch, II, 51a.

¹²⁾ Sz. 39, 15.

hogyan nem érti.¹³⁾ אַבְדִּינָה, אַבְדִּינָה (Bir. 3, 27) ford., jelentését nem tudja biztosan, de valószínű előtte, hogy az araméus szó a héberrel egyértelmű, ámbár nem származik úgy, mint emez, כִּדְרִי gyökből.¹⁴⁾

Sokszor Abulvalid magát az értelmezés céljából idézett targumot értelmezéssel látja el, a hol azt szükségesnek találja; vagy valamely más targumi helyre utal, melyen a magyarázandó targumi szó szintén előfordul, de a vele fordított héber szövegbeli kifejezés nyomán könnyebben érthető; ¹⁵⁾ vagy pedig rokon talmudi, akár ujhéber, akár araméus szóra utal, ¹⁶⁾ a melyet néha régibb tekintélyek fejtegetésével is ellát.¹⁷⁾ Gakran a targumi kifejezést arabra fordítja;¹⁸⁾

¹³⁾ Sz. 47, 12. Kimchi szerint ajtógerendát jelent e szó, v. ö. L e v y, u. o. I, 29a. Abulvalid eltérő olvasata אֵלִיתָא (אלתא helyett) talán אֵלִיתָא-ból, a többes számú alakból lett.

¹⁴⁾ Sz. 475, 33—476, 3.

¹⁵⁾ וְלֹא־תִקְרָא, Gen. 43, 18, magyarázva מִלֵּין תִּקְרָא, Deut. 22, 13, szerint, Sz. 444, 16 s köv. — וְאִתְרִכֵּיתָ, Jós. 15, 18, ugyanazon szó használata által, Gen. 24, 64, Sz. 614, 9. — וְנִעְצָתָ, Birák 4, 21, נִעְיִן által, Gen. 28, 12, Sz. 614, 5. — בְּהַתְתִּיךָ, Ez. 16, 36, בְּהַתְתִּיהָ á., Deut. 25, 11, Sz. 428, 19. — וְסִקְפִּיתָ, Ez. 41, 26, סִקְפִּיתָ á., I Sám. 5, 4, Sz. 497, 21. — יִיזוֹן, Náchum 1, 12, נָזוּ á., II Sám. 19, 18, Sz. 130, 30. — גִּיּוּץ-ra, Gen. 18, 6, azt jegyzi meg, hogy ugyanazon szóval fordítja a targum הָלוֹת szót is, Sz. 507, 29.

¹⁶⁾ וְנָא, Exod. 28, 34 — וְנָא שֶׁל בְּהֵמָה (Názir 6, 1), Sz. 578, 5—7. — הַחֹלִין, Jes. 13, 12 — הַחֹל, a macskának ismert neve a régiéknél, Sz. 74, 32. — כְּפִירוֹרִי, Jes. 30, 7 — פִּירוֹרִי, morzsák, Sz. 383, 28. — לֹא־תִקְרָא, Ez. 16, 4 — לִנְקֵי חֲצֵרוֹ, Chullin 41 b, נִקְרָא בֶּשֶׂר («a hus tisztítása a zsiradéktól»), Sz. 396, 2—7. (L e v y, Chald. Wörterbuch II, 127 a, szerint helyesebb לֹא־תִקְרָא, mint a Reuchlin-féle kódex is olvassa e szót, és a talmudi נִקְרָא-ra nézve is, ámbár az Árukhanban is נ-vel találjuk, a ד-vel való olvasást helyesebbnek mondja. Neuh. Wörterbuch III, 431 a).

¹⁷⁾ לִקְנָא, Birák 6, 38, alkalmából idézi S e r i r á magyarázatát a talmudi לִקְנָא-ra, Sabb. 12 a, Sz. 491, 9—11. עֵינֵי שֶׁפִּי, I Sám. 13, 12, alk. H â i magy. עֵינֵי שֶׁפִּי-ra, Kélim 13, 3, Sz. 252, 2—6. יִזְיָא, I Kir. 6, 5, alk. »a gáonim magyarázatát« (v. ö. Hâi kommentárját, Ohol. 8, 1) יִזְיָא-ra, Sz. 291, 31—33. חֵי הַיִּזְיָא, Jes. 30, 7, alk. S e r i r á magy. a hasonló misnai szóra, Sz. 152, 28. חֵי הַיִּזְיָא, Jes. 44, 12, alk. S e r i r á magy. e szóra, Sabb. 123 b, Sz. 541, 14. עֲבוּבֵיתָא, Jer. 17, 6, alk. S e r i r á magy. Sz. 557 b.

¹⁸⁾ Így a következő targumi kifejezéseket: חֵלִיל לְהוֹיֵן, Ex. 27, 8, Sz. 91, 2. דְּמִטְפָּח, I Kir. 20, 27, Sz. 255, 3. מִה לְכֵין כְּדוֹן, Jes. 22, 1, Sz. 564, 27. אֲתַמְסִיאוּ נִרְבִּי, Jes. 41, 7, Sz. 578, 17. אֲשִׁכְרִיעֵין, Jes. 41, 19, Sz. 74, 32. קוֹרְנָסָא, Jóel 1, 27, Sz. 501, 4—7. סַחֲסוּ, Ámós 3, 12, Sz. 84, 19. אֲסַפְמִיָּא, Óbadjá 1, 20, Sz. 496, 7. אֲזַמְלִיל-t, Jes. 44, 13, a hasonló hangzású és nagy kést jelölő arab szó magyarázata által értelmezi, Sz. 642, 18; קִמְטִיָּא, II Kir. 10, 22, arab

és olykor a targum magyarázata a szöveg targumbeli fordításának igazolásául szolgál.¹⁹⁾

A targumot Abulvalíd határozottan tekintélynek és a hagyomány képviselőjének tekinti. Száadja és Serirá gáonok azon nézetének, hogy ימים, Gen. 36, 24, annyit tesz mint öszvérek, ellenébe teszi a targum véleményét, de a nélkül, hogy világosan ezt a véleményt magáévá tegye.²⁰⁾ יהב, Num. 21, 14, szóra nézve a hagyomány mellett a targumot is idézi; mindakettő יהב, adni, igéből származtatják le e szót.²¹⁾ דישון, Deut. 14, 5, közönséges fordításának (zerge) czáfolgatásában a targumra hivatkozik, mely דימא-val fordít, ennek jelentése pedig: rhinoceros.²²⁾ A masszóra mellett a targumot is idézi annak bebizonyítására, hogy אשדא, Deut. 33, 2, két szóval magyarázandó.²³⁾ קישב, I. Kir. 18, 24, Abulvalíd szerint részesülő és az utolsó szótagon birja a hangsúlyt, tehát megkülönböztetendő קישב-től, II Kir. 4, 31; e mellett tanuskodik az előbbi helynek targuma is.²⁴⁾ Ezek. 44, 22 מכהן előtt a Kóh. 2, 25 is előforduló הין szócska pótolandó, hasonlóképen ממנו előtt, Birák, 11, 34. »Az egy papon kívül«, azaz a főpapon kívül vehetnek a papok özvegyet nőül. Ezzel össze-

קמטר, szekrény által, Sz. 360, 7, אסית, szót, Exod. 12, 22, אסר héber gyök azon jelentéséből, melyet Num. 30, 11, Ez. 46, 4, találunk, Sz. 19, 17—20; טופיא-ra nézve, Exod. 30, 39, utal Dániel 4, 31-re; Sz. 741, 5, מלוחים szót, Czufánja 2, 9, מלוח, Jób 30, 4, szerint magyarázza, Sz. 248, 3—6.

¹⁹⁾ פישדונה-t, Birák 4, 22, abból magyarázza, hogy a fordító e szót פיש-ből (trágya) és egy toldalékos ד-ből leszármaztatta, Sz. 596, 16 (helyesebb Rási és Kimchi nézete kommentárjaikban). מערה-t, Birák 20, 33, ערות-ből, Jes. 19, 7, származtatja le a targum, azért מישר-val fordítja, Sz. 548, 20. שנהבים, I K. 10, 22, a targum szerint összetett szó, azért שנהב-lal fordítja, Sz. 574, 9. העונה-t, Jes. 6, 12, צדיותא-val fordítja, mint שממה szinonimjét, Sz. 515, 26. מאהל, Ez. 27, 19, fordítása בשירותין, mely szónak jelentése vagy »karavánokban« vagy »utakon«, v. ö. Gen. 37, 27 targumát, Sz. 31, 4—6 (így Kimchi is a kommentárban és a Szótárban, l. Levy, Chald. Wörterb. II, 456 b, שר II, és 477 b, שר). הצרות, Ez. 46, 23, fordítása נדבכין, mert egyjelentésű מור szóval u. a. versben, Sz. 262, 30—263, 2. מישר פלוג דינא, mint עמק דודין, Joél 4, 12, fordítása, הצרת, I Kir. 20, 40, szerint magyarázandó, Sz. 250, 25. התקישו, Czuf. 2, 1, fordítása אהבנישו »gyülekeztek«, mert a targum szerint e szó קיש, tartózkodni, igéhez való, Sz. 649, 26 (v. ö. Rási és Kimchi komm.).

²⁰⁾ Sz. 284, 32. — ²¹⁾ Sz. 181, 5.

²²⁾ Sz. 158, 15—17. Sáadja is כירכין-nal fordítja דאם szót. L. Gesenius, Thesaurus 1249 a.

²³⁾ Sz. 70, 13 s köv., l. fenn, 50. l.

²⁴⁾ Sz. 650, 20.

egyezik mind a hagyomány,²⁵⁾ mind a targum.²⁶⁾ נגנו szónak azon különben jónak ítélt értelmezését, hogy נגנו-ból (levágni) származik, a targum kedvéért abban hagyja Abulvalíd, mert ebben így fordítatik נגנון »átkelnek.«²⁷⁾ זכח-nak, Zakh. 9, 6, talán más a jelentése, mint ugyanazon szónak, Deut. 23, 3, de amott is az utóbbi helyről ismert értelem szerint fordította a targum.²⁸⁾ Hogy יבול a. m. kos, e mellett a talmudon kívül Jósua 6, 4 targumát is idézi.²⁹⁾

Ha szükségesnek látja, még a h a g y o m á n y n y a l is szembe állítja a targumban kifejezett magyarázatokat. Azt mondja, hogy משקה, Ez. 45, 15, talmudi magyarázata³⁰⁾ megbízható ugyan, de a targumét is elfogadhatónak mondja.³¹⁾ Hasonlóképen konstatálja, hogy ועד כים זית, Birák 15, 5, a targumban másképp van fordítva, mint a talmud³²⁾ szerint kellene fordítani.³³⁾

A targum jelentősége Abulvalíd szentírásmagyarázatára nézve különösen ott mutatkozik, hol egyedüli tekintélynek idézi nehéz szó, vagy ritkább szójelentés magyarázatában.³⁴⁾ Ily szókra

²⁵⁾ L. Kiddúsin 78 b.

²⁶⁾ Ezen magyarázat csak a Luma' arab eredetijében (l. Op. LXVIII, n. 2) találtatik, még pedig két helyen, R. 152, 11 és 229, 23 után. Valóságban a hagyomány és a targum nem az Abulvalíd föltette okból magyaráztak így, hanem mivel מן szerintök partitiv jelentéssel bír (»a papok egy része«). L. R á s i és K i m c h i kommentárjait e. h.

²⁷⁾ Sz. 130, 27—81. — ²⁸⁾ Sz. 369, 21—24. — ²⁹⁾ Sz. 273, 8. — ³⁰⁾ L. alább, 73. l. — ³¹⁾ Sz. 743, 23 f. — ³²⁾ L. Bába meczia 87b. — ³³⁾ R. 160, 1—4.

³⁴⁾ Álljon itt az ekkép magyarázott bibliai szavaknak lajstroma. A rekeszben álló számok mind a Szótárra utalnak. אגורה, I Sam. 2, 37 (21, 2). ארת, II K. 4, 39 (29, 28). אשומים, I K. 6, 4 (36, 24—26). אלון, Gen. 13 18, Birák 9, 6 (47, 12 k.). אלה, Birák 6, 11, Jes. 1, 30 (47, 1—3). אלון, Jes. 6, 13, Ez. 27, 16 (51, 1 k.). אפר, I K. 20, 38 (66, 26). אש, Mikha 6, 10 (41, 9 k.). גה, Ez. 47, 18 (126, 2). דורים, II Kir. 10, 7 (154, 15). הוים, Jes. 56, 10 (173, 2). השיפי, I K. 20, 27 (255, 3). טירות, Ez. 46, 23 (262, 81). ויאל, I S. 17, 39 (273, 11). תתימרן, Jes. 61, 6 (285, 20, olv. נחוץ, II Sám. 21, 6 (294, 13). נפתוריה, Czef. 2, 14 (337, 6). תתפנקון, I Sám. 21, 9 (426, 9). נהשתך, Ez. 16, 36 (428, 19). נכאתו, II K. 20, 13 (436, 11). אסוך, II K. 4, 2 (477, 3). ספל, Bir. 6, 38 (491, 9). ענות, Gen. 18, 6 (507, 29). מעעד, Jes. 44, 12 (541, 14). תעריבות, II K. 14, 14 (547, 16). פורה, Jes. 63, 4 (567, 8). צמקים, I Sám. 25, 18 (613, 15). צפיעות, Jes. 22, 14 (618, 23). קלחת, I Sám. 2, 14 (635, 22). יקסס, Ez. 17, 9 (639, 2). מקצעות, Jes. 44, 18 (642, 18). איאל, Jes. 29, 1 (657, 21). ירד, Jes. 41, 2 (667, 1). ששיר, Jer. 22, 14 (693, 10). שנבים, Hós. 8, 6 (697, 15). שרמות, II K. 23, 4 (705, 15). שחלת, Exod. 30, 34 (714, 5). שחיה, Ez. 41, 16 (714, 20). שנהבים, I K. 10, 22 (743, 10). תהרא, Ex. 28, 32 (760, 20). תפל, Ez. 13, 10 (767, 30). — L. még R. 48, 39 : ויציקן, II Sám. 15, 24 és R. 137, 20 : האשורי, II Sám. 2, 9.

nézve a targumot mintegy a lexikális hagyomány egyedüli vagy kiváló képviselőjének ismeri el. Más kifejezéseknél, melyek kevesebb etimologiai nehézséget nyújtanak vagy különben is ismertebb jelentésűek, de mindazonáltal a hagyományos értelmezés támaszára szorúlnak, szintén a targumot idézi bizonyítékul a másunnan merített értelmezés mellett.³⁵⁾ Néha az összefüggésből következtetvén valamely szónak értelmét, ezt a vele összeegyező targummal erősíti.³⁶⁾

Ott is, hol nem ritka vagy nehéz szójelentések forognak szóban, hanem a szöveg másnemű nehézségei, szereti Abulvalíd magáévá tenni a targum magyarázatát.³⁷⁾ Gyakran, mikor saját magyarázatának összehangzása a targummal nem nyilvánvaló, bebizonyítja, hogy tényleg megvan ezen összehangzás. Lev. 14, 37, שקעיות jelentése némelyek szerint »vonalok,« mások szerint »bevágások.« Ámbár az első magyarázat bizonyítékául idézték a targumot (בהתן), mégis épen a másik helyessége mellett szól, mert בהתן származik בהת-ből, ez pedig a talmudi nyelvben csökkenést jelent és vele rokon בהת is, I Sám. 17, 9.³⁸⁾ Hogy בקעות, II Kir. 4, 39, és בקעים, I Kir. 7, 24, nem — mint rendesen magyarázzák — a vad uborka (coloquinta), hanem a gombák arabul is בקע szóval jelölt bizonyos nemének a megnevezése, ezt azzal is bizonyítja Abulvalíd, hogy מקלעות בקעים, I Kir. 6, 18, így van fordítva a targumban: ונלה היו ביעין, a mivel össze-

³⁵⁾ Csak a Szótár helyeire utalok itt, melyeken a targum ily módon valamely szójelentés bizonyosságául idéztetik: 36, 14; 69, 22; 69, 29; 69, 30; 114, 18; 149, 17; 153, 9; 214, 25; 216, 33; 226, 25; 227, 20; 239, 23; 250, 12; 253, 3; 269, 5; 273, 31; 282, 19; 288, 7; 320, 11; 332, 16; 342, 22; 360, 2; 371, 7; 383, 26—29; 391, 5; 395, 13; 396, 1; 429, 15; 438, 4; 444, 11; 451, 7; 452, 7; 477, 11; 502, 28; 480, 13; 498, 19; 501, 25; 507, 18; 510, 25; 513, 6; 515, 25; 519, 16; 568, 18; 579, 30; 595, 4; 606, 16; 614, 5; 619, 28; 626, 18; 632, 18; 638, 31; 641, 27; 645, 21; 652, 27; 668, 24; 670, 25; 723, 27; 736, 2; 738, 30.

³⁶⁾ L. a következő kifejezésekről: בידון, Jós. 8, 18 (318, 33—319, 1); טבור, Birák 9, 27 (260, 1 s köv.); חוחים, I Sám. 13, 6 (215, 3); באשמנים, Jes. 59, 10 (732, 21); האיתון, Ez. 40, 15 (41, 28 s köv.).

³⁷⁾ L. a következő szentirási helyekről: Gen. 5, 24 (358, 7, Abulvalíd a targumot így olvassa; ארי אמת יתה, l. Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus 13. l., 65. j. és 138. l., 14. j.); Exod. 15, 2 (415, 7) Exod. 22, 1 (R. 181, 36); Exod. 34, 19 (194, 24—26); Birák 5, 21 (164, 21); I Kir. 20, 33 (227, 30); Jes. 2, 6 (284, 6—8, v. ö. 741, 16); Jes. 14, 31 (288, 18—20); Jes. 31, 9 (485, 3); Jes. 57, 10 (227, 24); Ezek. 28, 13 (767, 23—27); Ez. 41, 22 (R. 180, 20); Mikhá 1, 7 (Op. 372); Zakh. 11, 13 (295, 21, épugy az arab eredetiben R. 28, 35-hez).

³⁸⁾ Sz. 755, 1—4.

hasonlítandó וִיפְתָה targuma, I. Kir. 7, 36; már most a gombok alakját alkalmazzák ugyan a festő művészet tárgyául, míg a vad uborkák alakját nem festeni, hanem relief faragványokul szokták használni.³⁹⁾ יִכְרִימְל בַּעֲקֻלוֹ, I Kir. 4, 42, értelme: a hüvelyében való, azaz hámozatlan dara; így a targum is: וּפִירוּכָא בַּלְבוּשִׁיהָ.⁴⁰⁾ Hogy אַם szócska, Jes. 24, 13, annyit tesz, mint »miután,« Abulvalíd az e vershez való targumból akarja bizonyítani, de helytelenül, mert אַם szóval כֹּלֶה -t adja vissza.⁴¹⁾ Másrészről כֹּלֶה אַם -ra, Ámosz 7, 2, való saját magyarázatát: »miután befejezte« így hozza összehangzásba a targuméval: עַד לֹא שִׁינִי, »mielőtt befejezte,« hogy אַם-et azon szókhoz számítja, melyek egymással ellenkező jelentéseket kifejezhetnek.⁴²⁾ Jerem. 21, 13, תִּיֶמֶק תִּיֶמֶק, távolságot jelent: oly helyet, mely magasságánál és meredekségénél fogva távol van és hozzáférhetetlen; ezt a magyarázatot a targumban is találja, mely תִּיֶמֶק-val fordítja a szót.⁴³⁾ A kicsinyeket jelentő צִעִירָה, Jerem. 48, 4, per antiphrasin a nagyokat jelöli, inuen a targum: שְׁלִמְנִיָּהוּ.⁴⁴⁾ Hasonlóképen לִקְלֵם, Ez. 16, 31, nem gúnyolást, hanem az ellenkezőjét, magasztalást jelent, a miből érthető a targum fordítása: דְּמַתְהִיָּא.⁴⁵⁾ צֹהַר, Ez. 27, 18, értelme »fehér«; a targum így fordítja: מִילָה כְּבִינָא; ez pedig a fehér gyapjút jelenti.⁴⁶⁾ יִיֶּז, Ez. 14, 18, annyi mint erő, vagyis a hely, hol a test legerősebb: nem ott — így szól a parancs, hanem feljebb övezzék magukat a papok; azért így magyarázza a targum: »nem a derekukon, hanem a szivükön.«⁴⁷⁾ Habakkuk 2, 4, תִּהְיֶה עִפְלָה így fordítja a targum: »ime

³⁹⁾ Sz. 583, 18 24. Abulvalíd szerint ugyanis mind מַקְלָעוֹת (Sz. 636, 11), mind וִיפְתָה (Sz. 594, 10) a festést (ar. נָקַשׁ) jelöli. A művészettörténetileg érdekes bizonyíték szószerint így hangzik: לֹא נִקְשׁ בָּל יִרְכֵּב פִּי אֶלְלוֹה פִּתְתַּעֲלֹק צוּרָתָה

⁴⁰⁾ Sz. 619, 9—11. Így Kimchi is, e. h. komm. Ezen fölfogás szerint, minthogy בַּלְבוּשִׁיהָ az egyes számu raggal van ellátva, nem פִּירוּכָא, hanem פִּירוּכָא olvasandó; így olvas tényleg Ibn Parchón, צִקֵּל cz. a. A közönséges olvasat szerint בַּלְבוּשִׁיהָ azon férfúnak ruháját jelenti, ki az ajándékokat hozta.

⁴¹⁾ Sz. 55, 6. — ⁴²⁾ Sz. 55, 7—10. — ⁴³⁾ Sz. 534, 32—34.

⁴⁴⁾ Sz. 616, 14. Hasonlóképen Kimchi: עַל דֶּרֶךְ גִּנָּי. Rási ellenben úgy magyarázza a targumot, hogy a kérdéses szó az uralkodók között a csekélyeket jelöli.

⁴⁵⁾ Sz. 636, 8. — ⁴⁶⁾ Sz. 606, 24—27.

⁴⁷⁾ Sz. 280, 19—21. Tényleg azonban a targum fordítása a talmud (Zebách. 18b) fejtegetésén alapszik.

a gonoszok mondják: mindez semmi»; Abulvalîd szerint e fordítás azon nézeten alapszik, melyet ő is vall, hogy עֲפֹלָה értelmé: »ő (t. i. a jóslat) emelkedett,« azaz távol van.⁴⁸⁾ נְטִילִי כֶסֶף, Ozef. 1, 11, a. m. נִשְׂאֵי כֶסֶף, tehát: az ezüst fejedelmei, előkelők, gazdagok; azért jól fordítja a targum: כֹּל עֲתִירִי נִכְסֵי⁴⁹⁾ הַנֶּעֱרָה, Zakh. 11, 16, származik נֶעֱרָה igéből, melynek értelme rázni, mozgatni, és a nyájától elszéledt, eltévedt állatot jelöli. Ugyanazon fölfogáson alapszik a targum fordítása: דְּאִיטְלִילֵי⁵⁰⁾

Elég gyakran ott is közli Abulvalîd a targumot, hol más, az utóbbtól eltérő fordítást mond helyesnek, vagy hol legalább más eltérő magyarázatot is idéz a targum magyarázata mellett.⁵¹⁾ Néha Abulvalîd saját nézete után a targumnak attól eltérő magyarázatát hozza föl, azon megjegyzéssel, hogy ez is elfogadható, így e szavakhoz: אֵיל, Gen. 14, 6;⁵²⁾ מַעֲרָה, Birák 20, 33;⁵³⁾ אֶחָדִי, II Kir. 5, 3;⁵⁴⁾ אֵיִם, Jes. 34, 14;⁵⁵⁾ Jes. 40, 1-hez.⁵⁶⁾ Néhány oly esetben is idézi a

⁴⁸⁾ Sz. 539, 13—15.

⁴⁹⁾ Sz. 431, 10—13. Másképp magyarázza a targumot Kimchi, kommentárjában: נְטִילִי כֶסֶף az ezüsttel terhelteket jelöli, v. ö. נָטַל, Péld. 27, 3. Szótárában, נָטַל cz. a., Kimchi először így magyarázza a héber kifejezést: מִשְׂאֵי כֶסֶף, ezüstterhek, azután másik magyarázatként ezt mondja: אֵין יְהִיָּה נְטִילִי כֶסֶף. A Liber Radicum kiadói ezt nem értették és מִשְׂאֵי helyett olvasandó נִשְׂאֵי, és מִשְׂאֵי nem egyéb, mint רוֹסָא אֶלְפַּצָּה (Abulv. a 11. sorban) fordítása. I b n P a r c h o n, נָטַל cz. a. (40 c) így olvassa a targumot: עֲתִירִי כֶסֶף.

⁵⁰⁾ Sz. 443, 5—7. Másképp R á s i; szerinte נֶעֱרָה a »fiatal«, tapasztalatlan állatot jelöli, mely nem találhatja az utat az akolhoz.

⁵¹⁾ L. 74, 32; 84, 18; 92, 18; 145, 10; 169, 13; 198, 23; 218, 2; 267, 18 k.; 291, 31 k.; 311, 14—18; 320, 24; 320, 25; 360, 7; 384, 9; 393, 31; 394, 23; 413, 15; 493, 20; 497, 2; 501, 4; 506, 19; 512, 14; 556, 8; 578, 17; 596, 17; 609, 17; 649, 26; 654, 1; 689, 2; 698, 21; 734, 16; 765, 1.

⁵²⁾ E szó Abulvalîd szerint hidat v. boltozatot jelent, קִנְטֵרָה, v. ö. I Kir. 6, 31; de lehet, hogy síkságot jelent, mint a targum fordítja, Sz. 39, 5—7, v. ö. 47, 17. אֵיל szónak első magyarázatát Menáchém b. Szárúknál is találjuk, אֵיל III, 22 b.

⁵³⁾ Abulv. szerint »oldal«, a targum szerint »síkság«, (I. fennt, 58. l. 19. j.) »a mi nem valószínűtlen.« Sz. 548, 19.

⁵⁴⁾ Abulv. szerint e szó értelme: czél, legvégső haszon, a targum szerint: üdv. Sz. 35, 6.

⁵⁵⁾ אֵיה, sakál; a targum szerint a. m. הַתּוֹלִין, macskák. »A sakál hasonlít a macskához.« Sz. 37, 30—33.

⁵⁶⁾ Abulv. lehetőnek mondja, hogy נַחֲמֵי a Kál parancsolója (v. ö. רַחֲקֵי, Ez. 11, 15), s akkor értelme: »vigasztalódjátok, nyugodjátok meg, עֲמִי pedig

targumot, mikor ezzel valamely, saját magyarázatától eltérő vélemény megerősítettetik.⁵⁷⁾

Végre arra is hozhatók fel példák, ámbár nem nagy számmal, hogy Abulvalîd a targum fordítását helytelennek mondja és vele szemben saját nézetét fenntartja. ערך, Birák 17, 10, a targum szerint a. m. egy pár (ruha); de a mondat tartalmának inkább megfelelő és magából a kifejezésből is leszármaztatható a szónak oly értelmezése, hogy vele azon ruhák összesége jelöltetik, melyek egy férfinak kellenek.⁵⁸⁾ A targum szerint עוֹרֵי, I Sám. 23, 26, a. m. leselkedni, de ez etimologiailag nincs megalapítva.⁵⁹⁾ בִּרְבוּיִם אֲבוֹסִים, I Kir. 5, 3, így van fordítva a targumban: »hizlalt madarak«. Erre ezt jegyzi meg Abulvalîd: Nem hiszem, hogy madarakat jelöl e kifejezés; mert אֲבוֹסִים jelző inkább marhára utal, mely a jászolnál, héberül אֲבוֹסִים, tartatik, jászol pedig csak négy lábuak számára való. Azonban lehet, hogy a kifejezés a szárnyasokra van átvive.⁶⁰⁾ דוֹמָה, Jes. 21, 11, Abulvalîd szerint Edómot, Rómát jelenti; ellenben a targum, úgy látszik Dúmára, Ismaél utódjára (Gen. 25, 14) gondol, mert fordítatlan hagyja a szót. »De akkor nem tudom mit jelentsen מִשְׁעֵר, hacsak a targummal nem mondjuk, hogy annyit tesz, mint »az ég felől«; de ezt nem fogadhatom el.⁶¹⁾ קֶסֶת, Ez. 9, 3, nem író táblát jelent, mint a targum fordítja, hanem téntatartót.⁶²⁾ אֲבֵל-t, I Sám. 6, 18, a targumtól eltérőleg fordítja Abulvalîd, de mégis magyarázatát más targumi helyekre alapítva⁶³⁾ Figyelmeztet azon

vocativus. De az is lehet, hogy a targum szerint a próféták a megszólítottak, אֲזוּתָן a Piél parancsolója és עָמִי tárgy. Sz. 424, 38—425, 7.

⁵⁷⁾ A következő szavakra: גִּרְפָּם, Birák 5, 21 (146, 22); כּוֹכֹר, Jer. 17, 2 (195, 26 s köv.); חֲפֵיץ, Ez. 27, 20 (242, 16); אֲמָצִים, Zakh. 6, 3 (57, 17).

⁵⁸⁾ S. 549, 2.

⁵⁹⁾ Sz. 518, 23.

⁶⁰⁾ Sz. 118, 3—6.

⁶¹⁾ Sz. 155, 19—25. A 24. sorban עָלֵי הָיָא אֶלְמַעֵי helyett a roueni kézrattal így kell olvasni: עָלֵי גִיר אֶלְמַעֵי. Kimchi Szótárában, דוֹם cz. a., vitatkozik Abulvalîd ellen és igazolja a targumot.

⁶²⁾ Sz. 639, 12.

⁶³⁾ אֲבֵל helynév első részét mindig מִישֵׁר, síkságot jelentő szóval fordítja a targum. Ugyanezt jelenti, Abulv. szerint, אֲבֵל az I Sám. i. h. is, ámbár a targum itt másképen fordítja (t. i. אֲבֵנָא-val. Ibn Parchon és Kimchi szerint azért, mert אֲבֵל-ben a ל áll; helyén). Sz. 17, 21—27.

ellenmondásokra, melyek a targumban találtatnak, צפחה szóra ⁶⁴⁾ és קיין szóra ⁶⁵⁾ nézve.

3.

A hagyomány irodalma.

Abulvalid talmudi ismereteit, fentt említett szerény vallomása daczára, nem szabad alábecsülni. A misna és a talmud szókincsét igen bő mértékben használta, hogy segítségével a szentírás szókincsét és nyelvhasználatát magyarázza és épugy fejtegetéseiben elég gyakran veszi tekintetbe a talmudi szentirásmagyarázatot. Jóllehet legalább részben másodrendű fordításokból vette alkalmasint talmudi idézeteit, azok nagyobb számát mégis saját kutatása által nyerte. Néha elég bátor valamely talmudi mondat vagy szó önálló fölfogását előadni. ¹⁾ Itten első sorban azon hagyományos munkák áttekintését adom, melyeket Abulvalid használ és idéz. ²⁾

A misnából több mint kétszáz idézetet vett Abulvalid, és annak csak kevés traktátusa használatlan maradt. Leggyakrabban idéztetnek a következő traktátusok: Berákhóth, Péa, Sabbáth, Ábóth, Chullin, Kélim. Az idézés módja, az általános kifejezésen kívül, melylyel a hagyományos irodalomból idéz («a régiek nyelvében»), ³⁾ sokszor pontosabban így szól: a misnában. Néha közelebb is megjelöli az idézett helyet. ⁴⁾

⁶⁴⁾ Sz. 617, 27—30. A targum ugyanis I Kir. 17, 14 és 19, 6 מֵאֵנָה-val fordítja a szót, u. o. 17, 12 pedig צְלוּחִיתָה-val. Így Abulvalid szerint; kiadásainkban, a Cod. Reuchl.-ban is mind a három helyen van צְלוּחִיתָה.

⁶⁵⁾ Sz. 631, 17—31. קיין szót háromféle módon fordítja a targum: II Sám. 16, 1 és 2 דְּבַלְתָּ, Ámosz 8, 1 סִיּוּפִי קִישָׁא, Jer. 48, 32 הַצִּירִךְ. Sz. 631, 30 בַּצִּירִךְ helyett olv. קַצִּירִךְ, mert ott nem Jerem. 48, 32, hanem Jes. 16, 9, van idézve.

¹⁾ L. p. o. Sz. 202, 8 s köv.; 745, 26 s köv.; 677, 8, 14.

²⁾ Néhány a Szótárban idézett talmudi hely kimutatását tisztelt kollégámnak, Bloch Mózes rabbi urnak köszönöm. Mily mértékben használta Abulvalid a hagyomány irodalmát a nyelvösszehasonlítás czéljaira, l. a legközelebb a bécsi cs. tudományos akadémia jelentéseiben megjelenő értekezésemet: Die hebräisch-neuhebräische und hebräisch-aramäische Sprachvergleichung Abulwalid's.

³⁾ לְנֶה אֱלֹהֵי אֱלֹהֵי אֱלֹהֵי, קוֹל, קוֹלָהּ, קוֹל אֱלֹהֵי אֱלֹהֵי, Sz. 65, 30. Ez utóbbi kifejezést találjuk a karaita Jéfeth b. Alinál is, Énekek Éneke komment. 7, 2 (ed. Bargés, 79 l.) אֱמֵן szó alkalmából.

⁴⁾ L. Sz. 134, 1: מִן מַסְכָּה אֲחֵלוֹת; Sz. 495, 13: קוֹל; אֲלֻמְשָׁנָה פִּי מִן מַסְכָּה עֵרְלָה.

A babilóniai talmudból vagy kétszáz idézetet vett Abulvalíd, szintén majdnem valamennyi traktátusból, de legtöbbet ezekből: Berákhóth, Sabbáth, Chullin. Az idézés módja néha így szól: »a talmudban«, ⁵⁾ Ritkán határozza meg pontosabban a helyet. ⁶⁾ A barájtáth, megkülönböztetésül a misnától, így idézi: ⁷⁾ *פי אלמתייהן*, de misnának is nevezi. ⁸⁾ Kétszer, pontatlanul, talmudbeli idézetet a misnának tulajdonít. ⁹⁾

A jeruzsálemi talmud két traktátusából idéz Abulvalíd helyeket, Berákhóthból ¹⁰⁾ és Péából. ¹¹⁾ Két helyen meg is nevezi e forrását: Palesztina talmudja. ¹²⁾

A tószeftából elég gyakran idéz. ¹³⁾ Néhányszor névvel is idézi; ¹⁴⁾ egyszer pontatlanul misnának mondja. ¹⁵⁾

⁵⁾ *אלתלמוד פי*, Sz. 133, 16; 747, 14. *משנה* — 460, 15; 482, 8; 620, 14; *גמרא* — *משנה*, 422, 18.

⁶⁾ L. Sz. 89, 2: *אלכותים פי קול אלהלכה פי*; érti a misnára Niddá 4, 1, vonatkozó kérdést: *הא איכא בחורים*, Niddá 33a. Sz. 191, 25: *פי פרק*; *פי פרק באיזה צד מן*; *הכל שוחטין מן מסכת חולין*, t. i. Chullin 7a. Sz. 291, 6: *מסלה טריפה פי*; *ברכות*, t. i. Berákh. 39a (*באיזה צד* = *ביצד מברכין*); Sz. 112, 18: *פיך כהן גדול מן מסכת סנהדרין*, t. i. Szanh. 20b.

⁷⁾ Sz. 136, 15, hol Rós Hassáná 27b van idézve, de így is: *קול אלבריתא*, 238, 8, hol R. H. 15b, és *פי אלבריתא*, 374, 19, hol Béczá 33b van idézve.

⁸⁾ L. Sz. 495, 15: *קול אלמשנה*, hol a baraithát, Bábá kammá 58, érti.

⁹⁾ L. Sz. 133, 15, hol *פי אלמשנה* az utána következő *אלתלמוד* *פי*-hoz ellentétet képez. Maga az idézett tétel: *כבן נילו* sajátságos fordítás útján lett ebből: *שומא מצויה כבן נילו*, Rábá tételében, Bábá mecziá, 27b. — Sz. 249, 18: »a misnában az ara *הירופה*-nak neveztetik«; ezézés Kiddusin 6a-ra. Ezen pontatlan megjelölést alkalmasint azon körülmény okozta, hogy misnai héber szók forognak kérdésben.

¹⁰⁾ R. 144, 3 (4d); Sz. 692, 18 (8c); 455, 9 és 609, 30 (12b).

¹¹⁾ R. 177, 20 (16a). — ¹²⁾ *תלמוד ארין ישראל* (Sz. 455, 9 és 692, 13).

¹³⁾ Tósz. Berákh. 2, 17 (*מבואות המטונפות*) idéztetik Sz. 265, 14, mert a baraitában, b. Berákh. 24b, *מטונפות* áll. — Kilájim 4, 12: Sz. 628, 11—14 (hol a mondat vége így hangzik: *עשו מקצתן*). — Sabbáth 7 (8), 13: Sz. 427, 24—27 (az idézet rövidebb ugyan a tószeftában olvasható mondatnál, de ehhez közelebb áll, mint a baraithához, Sanh. 65b alul). — Chagiga 1, 2: R. IV, 20 (l. művem: A babilóniai amorák agádája. 69. l., 24. j.). — Jomtób 1, 5: Sz. 696, 13—15. — Táanith 1, 3: 94, 29 s köv. — Kethubóth 5, 5: 329, 5—7. — Sebuóth 1, 7: 25, 7—9. — Zebáchim 7, 4: 379, 22—26 (a 23. sorban elmaradt *אצבעותיו* után az ugyan-ezen szóval végződő e passus: *והיה מותח צוארה* *ישתי רגליה בין ישרי אצבעותיו* *והיה מותח צוארה* *ישתי רגליה בין ישרי אצבעותיו* *על גבי אצבעותיו*). — Kélim 7, 7: 245, 5—7 (l. 15. j.).

¹⁴⁾ *פי אלמספה*: Sz. 379, 22; 628, 11. — ¹⁵⁾ Sz. 245, 5, hol nem a misnát, Kélim 17, 5 idézi, hanem a tószeftát, Kélim, Bábá mecziá 7, 7.

Egyszer, úgy látszik, a Kallá traktátust, a misna utáni u. n. kis traktátusok egyikét, használja.¹⁶⁾

R. Eliézer, galiléai Jósze fiának Harminczkét szabályából tüzetesen kettőt idéz Abulvalíd, a tizennyolczadikat¹⁷⁾ és a tizenkilenczediket.¹⁸⁾ A huszadikat nyilván használta, ha nem is hivatkozik reá.¹⁹⁾ E szabályok kilenczedikében használt egy terminust hagyományos gyanánt említ Abulvalíd, de más jelentésben, mint a milyenben ott találjuk.²⁰⁾

A tannaitikus midrásművek közül egyet sem említ Abulvalíd név szerint. De idéz néhány helyet a Leviticus midrásából (Sziifrâ,²¹⁾ kétszer a Deuteronomiumhoz való midrást (Sziifrê,²²⁾ egyszer a Mekhiltát.²³⁾

»Rabbi Hósája Berésithje« megnevezéssel idézi a Genesis rabbat, még pedig a 20. fejezetet.²⁴⁾ Ráutalás nélkül hozza a Tanchumá midrásának egy helyét.²⁵⁾

A Jeczirá könyvére gondol Abulvalíd, mikor a héber betűk fölosztását az öt organum szerint a régi bölcseknek tulajdonítja.²⁶⁾

¹⁶⁾ Sz. 232, 22: שוחטי הילדים עליו הכתוב אומר שחטו הילדים. Igy nem találjuk a mondatot sem a talmudban, Niddá 13a, sem a Masz. Kallá hasonló tételei között, de emezekhez mégis közelebb áll.

¹⁷⁾ R. 164, 11: תקול אלאואיל רצי אללה ענהם דבר שנאמר במקצת והוא נהוג בכל.

¹⁸⁾ R. 164, 21: קאלת אלאואיל ר' א' ע' דבר שנאמר בזה והוא הדין לחברו.

¹⁹⁾ R. 179, 9 azt állítja Abulvalíd, hogy Jerem. 33, 27 יעקב áll helyett, épügy mint az említett szabály.

²⁰⁾ R. 109, 7: A régiek (אללה רצי אלאואיל) a névmásokat דרך קצרה kifejezéssel jelölték. Ibn Parchón e kifejezést egyszer a tárgyagra alkalmazza, a mennyiben rövidítés a személyragozott tárgyszócskából (את), l. Machb. 10d, פירושו דרך קצרה כלומר, ברכנוכם, Zsolt. 118, 26, alkalmából: ברכנו אהכם.

²¹⁾ A Lev. következő verseire: 11, 25: Sz. 631, 7 (l. Sziifrâ, ed. Weiss, 51d); 13, 2: 491, 6 (60a); 13, 37: 520, 6 (66d); 19, 16: 533, 26 (89a); 25, 33: R. 156, 3 (109a v. ö. Ibn Ezrá és Nachmáni komm. e h.); 27, 10: 85, 25 (113b).

²²⁾ 12, 2—8: R. 214 s köv.; 24, 24: Sz. 212, 24.

²³⁾ Exod. 21, 11-re: R. 214, 23 (eltérő olvasatokkal, l. Friedmann, Mekhiltakiadása függelékét, 123b).

²⁴⁾ Sz. 168, 8. Ezen idézet, úgy látszik, a Halákhôth gedólôthból van véve: azonos azzal, melyet Zunz említ, Gottesdienstliche Vorträge, 174. l., a. j.

²⁵⁾ Sz. 748, 4—8. Ezen idézet nem a Genesis rabba 18. fejj. találtatik, hanem a Tanchumában, וישב sz. utolsó mondat sorozatában Kôh. 7, 26-ról.

²⁶⁾ R. 5, 23; l. Jeczira 11, 3.

Némely nyelvi bizonyítékot vesz Abulvalíd az Imák ből, melyeket többnyire ugyanezen kifejezésekkel idéz, mint a többi hagyományos irodalmat.²⁷⁾

4.

Abulvalíd viszonya a hagyományos szentírásmagyarázathoz.

Abulvalíd viszonya a talmudban és midrásban őrzött szentírásmagyarázathoz a dolog természeténél fogva ugyanaz, mint viszonya a targumhoz. Mind amazokban, mind ebben a hagyomány az, mely a szentírás igéjét magyarázván a biblianyomozó által igazságos és tekintélyes tanunak ismertetik el sokra nézve, mi nála nélkül a szentírásban megállapíthatatlan vagy kétséges maradna. Azonban Abulvalíd nem veti alá ítéletét eleitől fogva a hagyomány tekintélyének, szentírásmagyarázataiban ő a hagyományozott véleményekkel szemben teljesen önálló, mintegy saját jószántából ismeri el, s ha mikor elkerülhetetlen, ellenzi is azokat. Elvileg nem állapítja meg sehol fölfogását a hagyományról és annak viszonyáról a természetes értelelhez, mint azt későbbben Ábrahám Ibn Ezrá tette.¹⁾ De az elvek maguk, a melyeket e tekintetben követ, elég világosan fognak a következőkből kiderülni.

Különösen gyakran fölhasználja Abulvalíd a hagyományos magyarázatot, hogy ritka szókat, szokatlan szójelentéseket fejtegetsen, főleg ott, hol a szó megértésével egybe van kötve valamely valóságos törvény megértése. Ily esetben a hagyományos magyarázatot

²⁷⁾ 223, 20 : המלך המשפט אלאואיל פי קולהם פי אלצלחה פי זמאן מלצוין, v. ö. Berákhóth 12b). — Sz. 259, 20 אלצלחה... אלאואיל, t. i. טבע Piel alakú ige, az אמת ואמנה és עורת kezdetű imadarabokban. — Sz. 588, 5 קול (אלאואיל) a purimi megilla olvasását követő benedikcióiból, l. Megilla 21b). — Sz. 324, 32 : בערפלי טוהר az עליו לשבה-ból azaz az Ujévi musszáfima אהה כשם שעשית : (אלרעא) »Imából« Sz. 438, 26, az »Imából« כשם שעשית : (אלרעא) ; ez a Chanukka és Purim ünnepeken mondott imának vége, mely azonban mostani imakönyvünkben nincs meg, l. Baer imakönyvét, 101. s köv. 1. Az Imából vettnek mondja még ezt az idézetet : הרגילי... לדבר מצוה, R. 199, 24, v. ö. u. o. 31, 15. Így hangzik tényleg e mondat az esti ima eredeti alakjában, mint azt a talmudban, Berákhóth 60b, találjuk.

¹⁾ L. művemet : Abraham Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuchcommentar, 77—82. V. ö. Rapoport héber leveleit Luzzattóhoz (kiadta Gräber 1885), 1, 22 s köv.

vagy egyszerűen idézi és ezzel magáévá teszi, vagy pedig reá hivatkozik saját magyarázatának bizonyítékául. Így idézi a hagyományos irodalomban található magyarázatokat a következő szókra: דק, Lev. 21, 20; ²⁾ חל, Siralm. 2, 18; ³⁾ זג és הרצינים, Num. 6, 1; ⁴⁾ מחרות, Jób 38, 36; ⁵⁾ יובל, Jós. 6, 4; ⁶⁾ ילפת, Lev. 21, 20; ⁷⁾ כומו, Num. 31, 50; ⁸⁾ כסף, Deut. 22, 29 és 19; ⁹⁾ מלק, Lev. 1, 5; ¹⁰⁾ מרוח אשר, Lev. 21, 20; ¹¹⁾ מרחשת, Lev. 2, 7; ¹²⁾ נשף, I Sám. 30, 17; ¹³⁾ סנפיר, Lev. 11, 9; ¹⁴⁾ עמית, Lev. 18, 10; ¹⁵⁾ עישק, Lev. 19, 13; ¹⁶⁾ פצוע דכא, Deut. 23, 2; ¹⁷⁾ פרט, Lev. 19, 10; ¹⁸⁾ ציצית, Num. 15, 38; ¹⁹⁾ קף, I Kir. 10, 22; ²⁰⁾ קיקיון, Jóná 4, 6; ²¹⁾ שאור, Exod. 12, 19; ²²⁾ שחן, Lev. 11, 16; ²³⁾ תאשור, Jes. 41, 19; ²⁴⁾ תבלול, Lev. 21, 20. ²⁵⁾

²⁾ Sz. 663, 7. A hagyomány szerint e szó jelentése nappali vak, gyöngelátásu (אלמש). Ez utóbbi arab szóval fordítja Száádjá is דק-ot (nem pedig, mint K o h u t, Tawus, 345, mondja אשר מרוח-et). E szerint ily módon értették a Szifrában e. h. és Bekhóróth 38b álló magyarázatot: דק זה הרוק.

³⁾ Sz. 222, 24—223, 5, l. Peszáchim 86a.

⁴⁾ Sz. 188, 1 és 258, 11, l. M. Názir 6, 2.

⁵⁾ Sz. 261, 30—33, l. Rós Hassáná 21a.

⁶⁾ Sz. 273, 7—11, l. R. H. 26a.

⁷⁾ Sz. 284, 24 s köv., l. Bekhór. 41a.

⁸⁾ Sz. 322, 1—4, l. Sabbáth 64a.

⁹⁾ Sz. 327, 27—328, 2: כסף bizonyos pénznemet jelent, l. Bekhóróth 50b (M. Bekh. 8, 7).

¹⁰⁾ Sz. 379, 16—22, l. Tósz. Zebáchim 7, 4, v. ö. bab. Zebáchim 64b.

¹¹⁾ Sz. 392, 25—29. A misnában, Bekhór. 4, 5, adott mind a két magyarázatot közli, azon megjegyzéssel, hogy etimológiailag mind a kettő lehetséges, a bölcsek azonban nem az első szerint döntöttek (ואלאשתקאקאן סאינאן אלא אהם) (לא יקטעו באלאול).

¹²⁾ Sz. 677, 15—20, l. M. Menách. 5, 8.

¹³⁾ Sz. 464, 17—19, l. Berákh. 3b.

¹⁴⁾ Sz. 496, 4—6, l. M. Chullin 3, 7.

¹⁵⁾ Sz. 535, 27: » עמית עמיתך társad a vallásban, e mondás szerint: עמית עמנו. Ezen idézettel Abulvalíd csak a Sebuóth 30a álló mondatot értheti: עול אחרינו עמית בתורה ובמצות.

¹⁶⁾ Sz. 553, 22—27, l. Bába Meczia 111a.

¹⁷⁾ Sz. 579, 21—25, l. Jebám. 75a.

¹⁸⁾ Sz. 586, 26 s köv., l. M. Péá 7, 3.

¹⁹⁾ Sz. 608, 10—13, l. Menách. 24a, M. Sabbáth 19, 6.

²⁰⁾ Sz. 631, 7, l. Szifrá Lev. 11, 27-re (51d).

²¹⁾ Sz. 634, 26—29, l. Sabb. 21a. — ²²⁾ Sz. 696, 12—15, l. Tósz. Béczá 1, 5.

²³⁾ Sz. 714, 8—13, l. M. Negáim 9, 1. — ²⁴⁾ Sz. 74, 31, l. Rós Hassáná 23a.

²⁵⁾ Sz. 94, 13—15, l. M. Bekhóróth 6, 2.

A következő szentirási helyekre idézi Abulvalíd a hagyományos magyarázatot: Exod. 21, 11; ²⁶⁾ Lev. 15, 3; ²⁷⁾ Lev. 24, 11; ²⁸⁾ Lev. 25, 31; ²⁹⁾ Deut. 18, 8; ³⁰⁾ Deut. 21, 17; ³¹⁾ Deut. 24, 5. ³²⁾ A talmudból veszi a sékel súlymértékének megmagyarázását. ³³⁾ Lev. 19, 15-re ³⁴⁾ és Deut. 24, 6-ra ³⁵⁾ nézve ezen törvények ismert hagyományos magyarázatára csak utal, a nélkül, hogy idézné. — Elmésnek mondja Rábá magyarázatát להבירה-ra, II Sám. 3, 35, jóllehet csodálkozik, hogy ezen magyarázat oly Kethíben alapszik, melyet a masszóra nem ismer. ³⁶⁾

Néha Abulvalíd hagyományos magyarázatokat támasztásul és segítségül használ olyan állításokra, melyek amazokban nem tüzetesen foglaltatnak; vagy pedig halákhai határozatokból önállóan további következtetéseket von le. Az אס kötőszóról azt állítja Abulvalíd, hogy a szentírás több helyén (Gen. 47, 18; Exod. 20, 25; Lev. 2, 14; Jes. 4, ; u. o. 29, 16; Zs. 63, 7; u. o. 139, 19; Péld. 2, 3; 3, 31; 23, 18; 24, 11) nem oly cselekvést vezet be, mely föltételesen történendik, hanem ellenkezőleg valamely előzmény határozott bekövetkezését jelöli; e mellett a bölcsekre hivatkozik, kik Exod. 20, 25 és Num. 36, 4 hasonló módon magyarázták אס szócskát. ³⁷⁾ בני-בן-ban, Exod. 12, 1, ב jelentése: »előtt«, mi által oly módon magyarázza az illető törvényt, mint a hagyomány teszi אף szócska alapján. ³⁸⁾ A

²⁶⁾ R. 214, 21—26, l. Mekhilthá e helyre (eltérő olvasatokkal).

²⁷⁾ Sz. 256, 16—22, l. Szifrâ e. h. (75b) és Niddâ 43b.

²⁸⁾ Csak a nyelvtan arab eredetijében, a fordításban, את השם, R. 164, 17, után elmaradt mondatban, l. Szanh. 56a.

²⁹⁾ Sz. 526, 4—12, l. M. Menách. 11, 5.

³⁰⁾ Sz. 373, 31—374, 3, l. Szukká 56a, v. ö. Szifrâ e. h., 169. §.

³¹⁾ Sz. 563, 18—564, 2, l. Bábá Bathrá 122b s köv.

³²⁾ Sz. 212, 22—29, l. Szifrâ e. h. (271. §), v. ö. Szótá 44a.

³³⁾ Sz. 746, 28—31, l. Bekhór. 50a.

³⁴⁾ Sz. 756, 1, l. M. Kilájim 9, 8.

³⁵⁾ Sz. 206, 24, l. M. Bábá meciá 9, 13.

³⁶⁾ Sz. 112, 17—21, l. fentt, 49. l.

³⁷⁾ Sz. 53, 6—22. Az Abulvalíd idézte hagyományos tétel így hangzik: מזה אבנים יכול רשות ת"ל ואם מזה מלמד שעתיד לפסוק ולחזור וכן הוא אומ' ואם יהיה חיוב לבני ישראל מלמד שעתיד לפסוק ולחזור eredetét kimutatni. R. Ismáél ismert tétele a három nem — fakultatív אס-ról (l. művemet: Die Agada der Tannaiten, I, 248) elkerülte Abulvalíd figyelmét, ámbár ő is, mint R. Ismaél, példa gyanánt Lev. 2, 14-et is felhossa.

³⁸⁾ R. 35, 1 s köv., vonatkozással Peszáchim 5a-ra.

hagyomány szerint ³⁹⁾ וַחֲדָה ige, Lev. 22, 6, a nap megszűnését jelenti; ebből arra hiszi magát Abulvalíd jogosultnak, hogy Lev. 15, 13 is וַחֲדָה-t nem a rituális tisztulás, hanem a megszűnés értelmében magyarázza. ⁴⁰⁾ Hogy Lev. 9, 22 a וְהָיָה értelmébe »miután«, e vers talmudi magyarázatából bizonyítja. ⁴¹⁾ הָתָן דְּמִים, Exod. 4, 25 és köv., Abulvalíd szerint a gyermeket jelöli; ez a halál jegyesének nevezetik, mert a halál fenyegeti; ezen magyarázatban R. Nehemiára hivatkozik, ki szerint a kérdéses kifejezés szintén nem Mózeset jelöli. ⁴²⁾ Hogy בְּהֵמָה nem csak a fajt, hanem az egyes állatot is jelöli, azt következteti a bölcsek egy megjegyzéséből Lev. 27, 10-re. ⁴³⁾ מִיָּמִי, I Sám. 25, 11, annyit tesz, mint ha állna יָמִי; ezen magyarázat igazolására a מִים szó, I Kir. 18, 13, hagyományos értelmezéséből is hoz bizonyítékot. ⁴⁴⁾ A halákha azon tételéből, hogy csak két folyadéktól hozták a zsenge áldozatot, az olajtól és a bortól, következteti, hogy רַבִּישׁ, II, Krón. 31, 5, valamint Lev. 2, 11, a datolyamézet jelöli, mert a sajátképi méztől nem mutatják be a zsengeáldozatot ⁴⁵⁾ לֶאֱכֹרְתָהּ-tól, Num. 5, 26, הוֹכִירָן, u. o. 18, v., szinonimjétől, meg kell különböztetni לֶאֱכֹרְתָהּ-t, Lev. 24, 7, mely szó a valóban elégetett tömjént jelöli, tehát egyértelmű מוֹכִירִי igével, Jes. 66, 3. E fejtegetés támogatására idézi Abulvalíd az e tömjénről szóló misnát. ⁴⁶⁾

Különösen nevezetese az azon esetek, melyekben Abulvalíd a hagyományos magyarázatot nem csak egyszerűen elfogadja, hanem tüzetesen kimondja, hogy másképpen kellene magyarázni, ha a hagyomány nem ellenezné. Ezt főleg a halákhai exegézis példáinál látjuk. Exod. 34, 7 lehetne ezt a szólást: וַתִּקַּח לֵא יְקָה Jes. 3, 26 (וַתִּקַּח) szerint magyarázni: »nem végkép fog kiirtani«, de a bölcsek itten

³⁹⁾ L. Berákh. 2b. — ⁴⁰⁾ Sz. 261, 12—28.

⁴¹⁾ R. 22, 24—29, l. Megillá 18a.

⁴²⁾ Sz. 257, 7—13, l. Nedárim 32a, v. ö. jer. Nedárim 38b, Mekhilthá, Exod. 18, 3-ra (58a, ed. Friedmann).

⁴³⁾ Sz. 85, 25—28, l. Szifrá e. h. (113b), Tósz. Temurá 1, 7, bab. Temurá 9a.

⁴⁴⁾ R. 177, 17—21, l. je. Péá 16a.

⁴⁵⁾ Sz. 152, 20—27, l. M. Terumóth 11, 3.

⁴⁶⁾ Sz. 195, 12—16, l. M. Menáchóth 11, 7. — Kimchi, Szótárában וְכִי cz. a., ok nélkül polemizál Abulvalíd ellen, a kit, úgy látszik, félreértett. Emez nem a Lev. 5, 12, hanem a Num. 5, 26 álló לֶאֱכֹרְתָהּ szót »emlékeztetés« értelmében magyarázza; hogy pedig לֶאֱכֹרְתָהּ, Lev. 24, 7, jelentése nem emlékeztetés, hanem elégetés, füstölés, azt Abulvalíd ugyanabból az okból mondja, mint Kimchi maga.

נקה igét másképen fogták föl.⁴⁷⁾ והמשיחו-ban, Lev. 5, 14, látszólag többes számú ragnak egyes számú jelentése van, s így e szókban is: בעניו, Lev. 13, 37, בניו, Jós. 8, 11, valamint a nyelvtanban bővebben⁴⁸⁾ lett mutatva; de ezen magyarázat korántsem döntő erejű, mert van még והמשיחו szónak más, hagyományos magyarázat és az a helyes.⁴⁹⁾ A halákhai értelmezés,⁵⁰⁾ ámbár nem a nyelvhasználat alapján, בהמה, Lev. 11, 39, magában foglalja a madarat is.⁵¹⁾ מספה, Lev. 13, 2, és מספה, u. o. 6. v., rokonai: שפה, Jes. 3, 17, משפה, u. o. 5, 7, és jelentésök: bőrszenny; de ezen etimológiai értelmezéssel szemben áll az igaz hagyományé, mely szerint a két szó a fényes fehér varjnak (בהרת) egy nemét jelöli.⁵²⁾ הרם, Lev. 21, 18, és קלוט, Lev. 22, 23, szinonimek, és a levágott, csonka taguakat jelölik; még pedig az egyik kifejezés csak emberre, a másik csak állatra alkalmazható, a miben a nyelv egyik retorikai finomsága nyilvánul; de e fölfogást ellenzi a második szó hagyományos magyarázata, és ez utóbbi a helyes.⁵³⁾ ויטה-t, Lev. 22, 7, e gyök közönséges jelentésének (»tisztni«) első példája gyanánt idézi Abulvalid; de utólag említi e szónak ismert hagyományos magyarázatát és ezt más bibliai versben is alkalmazza.⁵⁴⁾ עבות szót, Lev. 23, 40 és Neh. 8, 15, egy sorba helyezi Abulvalid עבות-tal, Ez. 20, 28, Jer. 17, 9, ezzel a jelentéssel »sűrű lombozat«; de megjegyzi, hogy ez csak az etimológiából folyó magyarázat, míg az »igaz hagyomány« szerint az előbbi szó a font kötelet jelentő עבות-hoz (Jes. 5, 10, Birák 15, 13) tartozik.⁵⁵⁾ ונהל-t, Deut. 21, 4, völgynek lehetne magyarázni,

⁴⁷⁾ Sz. 452, 22—25. A Jómá 86a található magyarázatot érti.

⁴⁸⁾ L. R. 169, 1.

⁴⁹⁾ Sz. 236, 9—26, l. Bábá Kammá 108a.

⁵⁰⁾ מן טריק אלפקה לא מן טריק אללנה.

⁵¹⁾ Sz. 85, 14—18, v. ö. R. 183, 26. Nem tudom, hol találta Abulvalid ezen halákhai értelmezést; Chullin 70b nem találunk semmit ilyesmit. Hogy בהמה szó a madárra is alkalmaztatik, ennek további példáiként idézi még, R. 183, 27—29 a következő két versét: Exod. 20, 10 és Lev. 19, 19 (v. ö. Bábá Kammá 54b). Az előbbi versben álló בהמתך szó illetén magyarázatából, mondja ez alkalommal, következik, hogy madárnak levéllel való elküldése (tehát galambposta) szombaton megvan tiltva, mint a nyugalmi törvény megszegése.

⁵²⁾ Sz. 490, 30—491, 7, l. Sifrâ e. h., M. Negáim, 1, 1, Sebuóth 6b.

⁵³⁾ Sz. 248, 33—249, 4; l. Bekhóróth 40a. קלט cz. a., 635, 23—26, egyszerűen csak a hagyományos magyarázatot adja. Kiemelendő e kifejezés: מן טריק אלפישט, 248, 34; v. ö. 533, 26: מן אלפישט.

⁵⁴⁾ Sz. 261, 4—12. L. fennt, 70. l.

⁵⁵⁾ Sz. 501, 25, 30, l. Szukká 32b.

melyben nincsen viz (arab vâdî), v. ö. Gen. 26, 19, Jes. 57, 6, de az igaz hagyomány másképp magyarázza.⁵⁶⁾ Fiatalkorában Abulvalid אֶת־t, Deut. 34, 6, visszaható értelemben magyarázta: »eltemette önmagát«; de ezt a magyarázatot, a melyre azelőtt büszke volt, abban hagyta, midőn megtudta, hogy a misnában másképp magyarázzák a régiek.⁵⁷⁾ יֵית־ elött, Birák 15, 5, יָד־ szócskát pótolva, jó értelmet nyernénk, de a hagyomány más módon magyaráz.⁵⁸⁾ בְּוֶה־, I Sám. 14, 34, értelme »ott«, v. ö. Num. 22, 19, »de a régieknek erről más véleménye volt és ők jobban tudták.«⁵⁹⁾

Olykor saját nézete után idézi Abulvalid a hagyományos magyarázatot a nélkül, hogy ennek helyességét elismerné. Ezt a következő szók értelmezésénél látjuk: נִצְרָה־, Lev. 1, 16;⁶⁰⁾ תִּקְדֵּשׁ־, Deut. 22, 9;⁶¹⁾ קְטוּרוֹת־, Ez. 46, 22;⁶²⁾ הַזֵּיִים־, Zakh. 10, 1.⁶³⁾ Más esetekben iparkodik a saját magyarázatát és a hagyományos magyarázat között való ellensmondást kiegyenlíteni és különösen az utóbbit igazolni. Lev. 5, 2-hez azt állítja, hogy e versben a második és harmadik אֵם־ nem, mint rendesen, melléje van rendelve az első אֵם־nak; hanem בְּבֵל־ דְּבִי־ טָמֵא־ a tisztátalanság bizonyos nemét jelöli, azt t. i., mely valamely dologba behatol, érti a házakon mutatkozó bélpoklosságot.⁶⁴⁾ »De ez nem ellenkezik a mi magyarázatunkkal; az említett bölcs

⁵⁶⁾ Sz. 424, 20 s. köv. L. M. Szótár 9, 5 (45b) és Maimūnī kommentárját, továbbá ugyanannak Misné Tórát cz. művét, Hilkh. Róczéach, 9, 2 (אל־ נַחֵל־) (שִׁשׁוּמָה־ בַּחוּקָה).

⁵⁷⁾ Sz. 75, 21—27 (v. ö. R. 185, 18—21). L. M. Szótár 1, 9, hol יִקְבֵּר־ alanya gyanánt az Isten tétetik föl.

⁵⁸⁾ R. 160, 2—4, l. Bába meczia 87b.

⁵⁹⁾ Sz. 188, 6, l. Chullin 17b.

⁶⁰⁾ Sz. 447, 34—448, 1. A »hagyomány emberei« szerint nem tollat jelent e szó, hanem a madarak gyomrát אֶלְקָאֲנִיָּה־ vagy אֶלְקָאֲנִיָּה־, l. D o z y, Supplément, II, 411b). Abulvalid Abbá Jószé b. Chánin magyarázatát érti, l. Szipfrá e. h., Zebách. 65a alul. Miként igazítandó Sz. 447, 28, l. Z. d. D. M. G., 38. köt., 626. l.

⁶¹⁾ Sz. 628, 1—14. Abulvalid szerint פֶּן־ תִּקְדֵּשׁ־ így értendő: »nehogy tizedképessé legyen«, v. ö. וּמִקְדִּישִׁים־, Neh. 12, 47 és מִקְדִּשׁוֹ (= מַעֲשָׁרוֹ) Num. 18, 29. Ezen magyarázata után közli a hagyományos magyarázatot, a Tószefta szerint, Kilájim 4, 22.

⁶²⁾ Sz. 634, 17—25. Abulvalid szerint e szó annyit jelent, mint קְטוּרוֹת־, a misna (Middóth 2, 5) szerint annyit mint מִקְרִיֹּת־, begerendázva.

⁶³⁾ Sz. 218, 2—5. Abulv. szerint fény, villám az értelme; azután idézi a targum magyarázatát (»szél«) és a talmudét, Táanith 9b (»felhő«).

⁶⁴⁾ L. Tósz. Sebuóth 1, 7 (446, 24 ed. Zuckermannl).

csak a כִּבְיָ szót akarta ezzel megmagyarázni, mert a nélkül is elegendő lett volna כִּבְיָ בְּכָל (65)

Hogy a hagyományos szentírásmagyarázatot igazolja és ezáltal a magáét megóvjá azon vádtól, hogy amazzal ellenkezik, e czélból főleg azon föltevessel él Abulvalîd, hogy a szentírás igéjében többféle értelem rejlik s ennél fogva a hagyományos értelmezés mellett meg van engedve egy másik, a nyelvhasználaton alapuló magyarázat is. כִּבְיָ igének, Num. 4, 20, »lerombolni, fölbontani« jelentést tulajdoítván, megjegyzi hozzá: Ez nem mond ellene a hagyományozott nézetnek, mely szerint az ige jelentése »eltakarni«, (66) hanem ez csak a szónak más, szintén lehetséges értelme; a levitáknak megtiltatik, hogy a frigysátornak sem fölbontásánál, sem becsomagolásánál ne legyenek legyen. (67) כִּבְיָ, Lev. 13, 37, u. o. 5. v., igen jól úgy volna magyarázható, mint כִּבְיָ Num. 11, 7, Ez. 1, 16, Péld. 23, 31, II Sám. 16, 12, és akkor »állapot, minőség« értelemmel bírna; azonban a hagyomány szerint (68) כִּבְיָ העֵי כִּבְיָ kifejezéssel, Lev. 13, 12. »De nem lehetetlen, hogy a szónak egyszerre mind a két jelentést tulajdonítsuk, sőt ez, tekintetből כִּבְיָ-ra, Lev. 13, 55, szükséges is. (69) מִשְׁקָה, Ez. 45, 15, hármas magyarázatot tűr: a targumét, a hagyományét (70) és saját magyarázatát, mely szerint a nyájnak az a megnevezése, e gyökből שָׁקַ = שָׁקַ, szaladni, futkosni. Mindamellett ismételten erősíti, hogy a régiiek magyarázatához ragaszkodik. (71) Lev. 19, 16, a második tilalom értelme: »ne okozd ragalmaddal felebarátod halálát«; de a régiiek e mondatnak más jelentéseket is tulajdonítottak, a melyek azonban az elsőhöz vezetnek. (72) Deut. 12, 4, a hagyományos magyarázat szerint, (73) közvetetlenül megelőző versre vonatkozik; de elbir ezen vers egy másik »ehhez járuló« magyarázatot is, a mely szerint a 2. versben mondottra czéloz. A Lev. 19, 26-ban foglalt tilalom is (»ne egyetek a vérnél«) a hagyomány szerint hét különböző jelentés szerint magyarázható. (74) De azért — úgy zárja be Abulvalîd fejtegetését, — hogy Deut. 12, 4-et

(65) Sz. 24, 28—25, 15.

(66) R. Jehúdâ mondasát idézi, Jómá 54a.

(67) Sz. 97, 2—10. — (68) Szifrâ ezen h. 66d. — (69) Sz. 520, 2—14. — (70) Peszáchim 48a felül.

(71) Sz. 743, 23—745, 6; l. különösen 743, 28, 32 s köv., 744, 33 s köv.

(72) Sz. 533, 24—32, v. ö. Szifrâ e. h. (89a), Szanhedrin 73a.

(73) Szifrâ e. h. (61. §), v. ö. Sabb. 120b.

(74) Szanhedrin 63a.

a hagyományos nézet elismerése mellett saját fölfogásunk szerint is magyaráztuk, nem érdemlünk megrovást, mert hiszen maguk a rabbik mondták: Lehet a szentírás valamely versét több jelentés szerint érteni...⁷⁵⁾ Már most, ha Deut. 12, 4 a hagyományos fölfogás szerint a tiltó törvények sorába tartozik is,⁷⁶⁾ még sem lehetetlen, más tilalmat is találni benne, a nélkül, hogy ez által a vallástörvényhez meg nem engedett módon hozzá tétetnék valami; csak más, megengedett módja az az értelmezésnek, a melynek föltevése nem árt, valamint nem árt, Lev. 19, 26-ban hétféle jelentést találni, jóllehet azon mondat is csak egy tilalomból áll.⁷⁷⁾ A többféle értelemnek ugyanazon példájára hivatkozik még Abulvalîd, hogy vele בִּקְרָה, Lev. 19, 20, kettős értelmét fölfoghatóvá tegye.⁷⁸⁾

Hogy Abulvalîd a többféle értelmet nemcsak exegétikus módszer gyanánt, hanem a szentírási igének magában a nyelv természetében rejtő sajátosságaként fogta föl, azt legvilágosabban látjuk az אֶרֶץ szóra, Gen. 15 7, vonatkozó fejtegetésében. E szónak a »völgy« jelentését tulajdonítván, bizonyosan tekintettel a hagyományra, mely »tűz« jelentésében magyarázza, azt jegyzi meg: »Nem lehet ezen föltevést visszautasítani, hogy a héberek, אֶרֶץ כְּשִׂיִּים-ot mondva, két különböző jelentést akartak vele kifejezni, valamint hasonló szándékuk volt a בָּרָה שָׁבַע és egyéb kifejezéseknél.«⁷⁹⁾ A mi az első példát illeti, alkalmasint azon kettős etimologiai megokolásra gondol, melyet Gen. 21, 30 s köv. a בָּרָה שָׁבַע helynév számára ad a szentírás, s így módszerére mintegy klasszikus mintát idéz magából a szentírásból.

Nevezetes dolog, hogy Abulvalîd a többféle értelem ezen módszerét a misna magyarázatára is alkalmazza. Béczá 5, 3-ra vonatkozólag (. . . מִשְׁקָן וְשֹׁמֵט) ugyanis ekképen nyilatkozik: Valamint sok szentírási versnek több jelentése lehet, melyek részint nem egyeznek meg a régiek által elismert jelentéssel, épugy מִשְׁקָן szónak is, ámbár a talmud (Béczá 40a) »itatni« jelentésben veszi, más

⁷⁵⁾ L. Szanh. 34a.

⁷⁶⁾ לֹא תַעֲשֶׂן בָּן לֵאמֹר külön tilalomként szerepel a Halákhóth gedólóth lajstromában.

⁷⁷⁾ R. 214, 30—215, 23.

⁷⁸⁾ Wb. 106, 11—26. L. közelebből: Hebr.-neuhebr. Sprachvergleichung, a 2. szakaszban, בִּקְרָה cz. a.

⁷⁹⁾ Sz. 28, 33—35. V. ö. alább, 7. fejj., 12. j.

értelmet is lehet tulajdonítani, mely szerint ugyanazon gyökből származik, mint a fentt említett מִשְׁקָה, Ez. 45, 15, t. i. מִשְׁקָה-ból, mely a. m. מִשְׁקָה; a misna tétele ennek alapján így értendő: »Nem szabad a pusztában legelő állatokat levágásra a helységbe hajtani.« Ezzel מִשְׁקָה szónak a talmud által föltett értelme sincs kizárva, mert az állatokat, mint épen a talmudban olvassuk, a levágásra hajtás előtt itatni szokták.⁸⁰⁾

A többféle értelem módszere, mint az itt felsorolt példákban alkalmazva látjuk, érdekes kísérlet arra, mint lehet összeegyeztetni a szentírásmagyarázat önállóságát a hagyomány tekintélyének elismerésével. Ezen módszer még egy példájául szolgálhat még Abulvalid magyarázata Exod. 21, 7-re, a hol nem utal ugyan tüzetesen a szentírási mondat többféle értelmének lehetőségére, de elég világosan mondja: »Ezen jelentés (hogy t. i. תָּצַח a. m. időzni) különbözik az igaz hagyományban foglalt jelentésektől« — azaz hozzájuk járul.⁸¹⁾ Végre emlitem fejtegetését מִדְּרָגָה-ról, Num. 21, 14, a hol e szónak a targum és a hagyomány által adott, מִדְּרָגָה, adni, igéből való leszarmaztatással szemben oda nyilatkozik, hogy ezt nem kívánja alkalmazni, de miután ezen leszarmaztatás mellett csak a hagyomány tanuskozik, míg magából a szentírásból nem lehet azt bizonyítani, más magyarázatot kockáztat, azt t. i., hogy מִדְּרָגָה helynév.⁸²⁾

Csak két esetben utasítja vissza föltétlenül Abulvalid a hagyományos magyarázatot, de itt sem a nélkül, hogy valamely tekintélyre ne támaszkodnék. Eliézer és Akiba tannaiták vitakozván מִדְּרָגָה jelentéséről, Deut. 21, 12, az előbbi nézetét magáévá teszi, mert מִדְּרָגָה mutatja, hogy מִדְּרָגָה-val a körmök levágása jelöltetik; ellenben — így folytatja — a hagyomány Akiba nézetét fogadja el, mely szerint a kérdéses ige a körmök növesztését jelöli.⁸³⁾ Idézőn a talmud azon véleményét,⁸⁴⁾ hogy מִדְּרָגָה, Deut. 14, 13, egyjelentésű מִדְּרָגָה-val, Lev. 11, 14, elveti azt, ebben nem csak Sámuel b. Chofni gáónra támaszkodva, hanem belső okokból bebizonyítva ama vélemény helytelenségét.⁸⁵⁾ A régi, már a tannaitikus korban formulázott tételt az מִדְּרָגָה helyén álló מִן irányrgról, ő csak úgy idézi, hogy a »legtöbb ember« nézete, és egyszerűen visszautasítja.⁸⁶⁾

⁸⁰⁾ Sz. 745, 17—746, 9. — ⁸¹⁾ Sz. 291, 10—15. — ⁸²⁾ Sz. 185, 4—10.

⁸³⁾ Sz. 552, 19—23, 1. Jebám. 38a.

⁸⁴⁾ Chullin 63b.

⁸⁵⁾ Sz. 656, 19—657, 16. — ⁸⁶⁾ R. 38, 26, 1. Jebám. 13b.

Végül még a terminusokat említem, melyeket Abulvalíd használ, hogy a hagyományt és képviselőit jelölje. Két arab szinonimát alkalmaz a hagyomány jelölésére, ⁸⁷⁾ hangsúlyozva, hogy a hagyomány igaz, megbízható, ⁸⁸⁾ képviselőit pedig ⁸⁹⁾ kiválóan a »régiek, elődök« tiszteletes nevével nevezi. ⁹⁰⁾ Néha a hagyományra a fiqh kifejezést alkalmazza, mely az iszlám terminológiájából származik és az arabul beszélő zsidóknál a vallástörvény tudományát, a halákhát jelöli. ⁹¹⁾

5.

A gáóni irodalom.

A Halákhôth gedôlôth cz. munkából idéz Abulvalíd egy helyet, melyet némely grammatikus a nyelvtani helyesség szempontjából bírálat tárgyává tett. ¹⁾ Abulvalíd védi a megtámadott kifejezést, utalva a szentírás és a misna nyelvhasználatára. ²⁾ A Halákhôthból, de csak a munka szerzőjét nevezve, Jehúdâi gáont, két megjegyzést idéz Abulvalíd: hogy a talmudi זריק, Berákh. 32b, egyjelentésű a bibliai תל תל-הבצל-tel, Én. éneke 2, 1, ³⁾ és hogy יושנה alatt (Én. én. u. o.) a lilium, ar. כוסאן, értendő. ⁴⁾ Külömben is használja Abulvalíd a Halákhôth gedôlôth cz. művet, de a nélkül, hogy a munka

⁸⁷⁾ אלאחר, Sz. 163, 7; 94, 13; 291, 15; R. 22, 26. — אלנקל, Sz. 158, 8; 501, 27; 524, 21. אלכבר helyett, Sz. 185, 6, a roueni kéziratban: אלאחר.

⁸⁸⁾ אלצהיה, Sz. 236, 17; 491, 27; 524, 21. אלצארק, Sz. 501, 27; 185, 8. אלמעמד עליה, Sz. 476, 8; 746, 19; 553, 23.

⁸⁹⁾ אהל אלנקל, Sz. 25, 6; אצחאב אלנקל, Sz. 447, 32. R. 156, 3 אנשי אהל אלנקל pontatlan fordítása אלתפסיר הקבלה-nak.

⁹⁰⁾ אלאואיל, l. fennt 64. l., 3. j.

⁹¹⁾ אהל אלפקה, R. 164, 17 (csak az arab eredetiben). אתי בה אלפקה, Sz. 379, 17; 756, 1; 552, 20. זריק אלפקה, fennt, 71. l., 50. j. V. ö. Ma i m û n î, Buch der Gesetze, ed. Peritz 1881: פקה אלשריעה, 7. l., תלמודיים = פקהא = תלמוד, 12. l.

¹⁾ R. 234, 38. Az eredetiben: ופי כלאם צאחב אלהלכות שני אלפים אמה ויקד אנכי עליה דלך קום מן אצחאב אדקרוק. L. Halákhôth ged., Hilkhôth Erubin: ומאן דמסני טפי משני אלפים אמה בשבת מלקינן ליה.

²⁾ L. Hebr.-neuh. Sprachvergleichung, az 1. szakasz elején.

³⁾ Sz. 257, 20. L. még R á s i Berákh., i. h. Az Árukban névtelenül van e magyarázat, utalással a targumra. Ez, valamint a következő hely megvannak a Hilkhôth Berakhôth 6. fejezetében.

⁴⁾ Sz. 693, 8.

vagy szerzője nevét említené.⁵⁾ Egyszer talmudi idézet gyanánt hoz fel egy kifejezést, mely csak a Halákhóthban található.⁶⁾

Főmunkájához való bevezetésében különösen Serirá és Háigáonokat említi azon tekintélyek gyanánt, kikre ritka bibliai szavaknak a hagyományi irodalom hasonló szavaiból való magyarázatánál támaszkodik⁷⁾ és kiknek magyarázatát a »mértékek, súlyok, madarak, kövek stb.« bibliai elnevezéseiről szótárába fölveszi.⁸⁾ Serirá nevében az első osztályhoz tartozó szófejtegetéseket elég nagy számban idéz. Ezen idézeteknél vagy csak a gáon nevét említi, vagy azon munkája nevét is, a melyből vette. Így idéztetik Abulvalíd által: »a Sabbáth traktátus 13. fejezete szavainak kommentárja«,⁹⁾ »a Sabbáth kommentárja a 8. fejezetben«,¹⁰⁾ »Sabbáth szavainak kommentárja«,¹¹⁾ továbbá a »Gittin kommentárjának 5. fejezete.«¹²⁾ E

⁵⁾ L. fennt, 66. l. 24. j.; 74. l., 76. j.

⁶⁾ Sz. 625, 12—16 és 451, 22—25. Abulvalíd קדר gyöknek létezését, melyből ויקד, Exod. 34, 8, és ויקדו, Gen. 43, 28, származnak, a כלאם אלאואל-nak tehát talmudinak jelölt ezen szólással bizonyítja: בקדירת הרים ובבליעת נאיות. De ezen szólás nem a talmudban áll, hanem a Halákhóth gedólóthban, H. Erubin, 3. fej. (23c, ed. Bécs). Alapját teszi a misna, Erubin 5, 4: היה מודד והגיע לגיא. Hogy מקדרין (a mint Lowe misnaszövegében is olvassuk), jó olvasat, bizonyíttják Árukh קד I és a Rabbino witznál (Dikdúke Szofrim e. h. V, 232) idézett tekintélyek. Abulvalíd magyarázata eltér a közönséges fölfogástól, mely szerint itten קדר (קדר) annyit tesz, mint átfúrni, átlukasztani; de úgy látszik, összeegyezik a Hal. ged. fölfogásával, mert itt így hangzik a mondat: ומדירת אלפים אמה דקאמרינן בקדירת הרים ובבליעת נאיות הוואין אותן כאילו הן מישור. A Hal. ged. szintén, úgy látszik, lehajtani jelentésben vette קדירה szót. Abulvalíd, Sz. 451, 24, 625, 15, így magyarázza: »a képzeletben, a gondolatban lehajtva a hegyeket és egyengetve a völgyeket«. Ibn Parchónnal, קדר cz. a., 60d, ezt olvassuk: ורבותינו אמרו בקדירת הרים (sic) נמיכה. Lehet, hogy Abulvalídot a Hal. gedólóthban álló דקאמרינן szónak elhamarkodott és téves fölfogása arra vitte, hogy az ezen bevezető szó után álló szólást talmudinak idézze.

⁷⁾ R. VII, 15. — ⁸⁾ R. XII, 30.

⁹⁾ Sz. 57, 30 s köv.: רב שירא ד"ל פי שרחה לאלפאט פרק ר' אליעזר מן מסכת שבת. Az idézetben megmagyaráztatik אמרא, Sabb. 105a. V. ö. Sz. 220, 29. A következők szerint pótlendő Steinschneider jegyzete, Monatschrift, 1883. évf., 240. l.

¹⁰⁾ Sz. 158, 30: רב שירא פי תפסיר אלפאט שבת פי המוציא יין (תרנוול) רב שירא ד"ל פי שרחה לאלפאט פרק ר' אליעזר מן מסכת שבת. Az idézetben megmagyaráztatik אמרא, Sabb. 105a. V. ö. Sz. 220, 29. A következők szerint pótlendő Steinschneider jegyzete, Monatschrift, 1883. évf., 240. l.

¹¹⁾ Sz. 541, 14: רב שירא נאון פ' תפסיר אלפאט שבת (הצינא, Sabb. 123b).

¹²⁾ Sz. 71, 5: ר' ש' נאון ד"ל פי תפסיר אלפאט מי שאהוו קורדיאקום (בינא, Gittin 68b); 168, 9: hasonlóképen (דרדרא, Gittin 70a). A két idézet vilá-

két traktátus, Sabbáth és Gittin kommentárjából Serirának még más magyarázatát is idézi Abulvalíd, de a nélkül, hogy a munkát megnevezné. ¹³⁾ Oly módon idézi még Serirá magyarázatait: Béczá, ¹⁴⁾ Chullin, ¹⁵⁾ Bekhórôth, ¹⁶⁾ traktátusokhoz. A misnában, K é l i m 9, 6, álló egy szóra hosszabb h ó b e r idézetet találunk Abulvalídnál Serirá kommentárjából. ¹⁷⁾ Közvetetlen előbb a misna ugyanazon tételének egy másik szavára, מלמד-ra, idéz névtelenül egy »kommentárt,« mely Hâitól való. ¹⁸⁾ Ugyanettől való יונקות, M. Pára 11, 7, magyarázata, melynek forrásául Abulvalíd a »misna szavainak kommentárját« nevezi. ¹⁹⁾

A következő bibliai szavakhoz idéz Abulvalíd Serirá nevében talmudi analogiákat: האמר, Deut. 26, 17; ²⁰⁾ בולם, Ámosz 7, 14; ²¹⁾

gosabb és tüzetesebb, semhogy lehetne Serirá Gittinre való kommentárjának létezését kétségbe vonni.

¹³⁾ Sabbáth következő szavaihoz: misna 5, 2 (כבנות), Sz. 606, 24; misna 5, 1 (שר), 718, 10 s köv.; לקנא, 12b, 491, 9; גויש, 15b, 129, 26; עטיו, 55b, 517, 7; עיסה בלוסה, 76b, 96, 5; ישחור, 104b, 715, 10. — Gittinből: משהא דכפי, 69b, 329, 32 s köv.

¹⁵⁾ עכביות szóra, 34a, 557, 7. De talán Ukkezin 3, 2 értendő.

¹⁵⁾ כודניאתא szóra, 7b, 284, 31. Sabb. 110b, a hová Derenbourg Op. CVI, n. 1, szerint utal az idézet, nem áll ezen szó.

¹⁶⁾ A misnára 7, 1 (הטורת), 152, 29. Derenbourg szerint, az i. h., Sabb. 110b kommentárjából.

¹⁷⁾ Sz. 164, 3—8: וראית לרב ירירא גאון דרבין כמו מחט נסה חד שנותנין אותו במלמד הבקר בשעת הירשה שכל זמן שהוא הולך נכחו במעגלו אינו מכאיו וכל זמן שמתעקם יכנס בבשרו ומכאיו נמצא מפיק אותו לתלמו וזה הוא יששני מלמד שבולע את הדבין ובלשון ישמעאל קורין אותו בבבל מהמא; Derenbourg szerint itt ירירא tévesen neveztetik H â i helyett, de az utóbbi kommentárjában, 6. l., e magyarázatban csak kivonata olvasható.

¹⁸⁾ Sz. 164, 2 s köv.: וראית פי שרה מלמד בלישנא דרבנן פרשא. L. Hâi komm. Tohorôth-ra, קובין מעשה ידי גאונים (Berlin 1856), p. 6: מלמד פ' פרשא. פרשנא בלישנא דרבנן. פרשא talán helyesebb; Abulvalíd Bába meczíá 80a-ból ezt idézi: דניקט פרשא משלם. l. Levy, Chald. Wb. II, 303b.

¹⁹⁾ Sz. 148, 10: וראית פי שרה אלפאט משנה יונקות נבעולין שלא גמלו. דכתי' ילכו יונקותי. L. Hâi komm. 30. l.

²⁰⁾ Sz. 57, 30 s köv., v. ö. 220, 29 s köv.; אמרא-ról: a ruha szegélye, bordure, Sabb. 105a. L. Árukli אמר III (Ed. Kohut I, 127a): וכן פירש (ר' הא') בראש הניגה את ה' האמרת הטיבה אחת בעולם ציור אחד בעולם כלומר דבר הניכר שאין כמותו.

²¹⁾ Sz. 96, 5—9: עיסה בלוסה alkalmából, Sabb. 76b. Ezen kifejezés előli »a t észlát, melyben liszt vegyítve van korpával«; Ámosz is e kifejezéssel:

גוש, Jób 7, 5; ²²) דרדר, Gen. 3, 18; ²³) שחור, Siralm. 4, 8; ²⁴) ישרות, Jes. 3, 19. ²⁵) Serirá nevében idéz másnemű magyarázatokat is bibliai szavakhoz; ²⁶) különösen rá hivatkozik a targum néhány nehezebb kifejezése értelmezésénél. ²⁷)

Hâi g á ó n t ó l névvel a Sabbáth traktátus kommentárját idézi, ²⁸) és különben is említi Hâi magyarázatait ezen traktátus

עין רב שרירא azt akarja mondani, hogy a vad füge leveleivel vegyíti az abrakot. E magyarázat végén azt mondja Abulvalid, hogy Serirától származik: עין רב שרירא.

²²) S. 129, 16: Serirá גוש-t, Sabb. 15b, עפרא-val magyarázza és bizonyítékul hozza a Jöbban álló szót. L. Árukh, גוש I.

²³) Sz. 168, 9: Serirá azt mondja דרדרa növényről, Gittin 70a, hogy azonos a szentírásban előforduló דרדר-al, hogy Irákban (Babilóniában) כננר a neve, nő pedig rajta egy tövis, melyet meghámoznak s eszik a belsejét. כננר-t illetőleg megjegyzi Abulvalid, hogy az articsóka egy neme, melyet Spanyolországban קנאריה-nek neveznek. L. erről L ö w, Aramäische Pflanzennamen, 234. sz., 292—294. l.

²⁴) Sz. 715, 10—12. E szavak: כתב באבר בשחור, Sabb. 104b, magyarázatában azt mondja Serirá, hogy a kemenczekormot jelölik és utal a Siralmak e mondatára: השך משחור תארים: »sötétebb a koromnál.«

²⁵) שר, M. Sabb. 5, 1, azon gyűrűnek a neve, melyet a lovak az előlsó vagy a hátulsó lábon szoktak vinni. 718, 10.

²⁶) אשל, Gen. 21, 33, ugyanaz, mint בינא, Gittin 68b, arabul (בטיית) אתל, tamarisk (l. L ö w, Aram. Pflanzennamen 45. sz., 71. l.). Sz. 71, 5 s köv. — דוכיפת alatt, Lev. 11, 19, értendő a talmudban תרנגול ברא-nevezett madár, arabul Hudhud, banka. 158, 29 (l. Kimchi s. v.) — דרבן magyarázatát l. fennt, 78. l., 17. j. — ימים, Gen. 36, 24, = בודניאתא, Chullin 7b, öszvérek, 284, 31 s köv. — אשכל הכפר, Én. éneke 1, 14, a henna növénynek galya (Cyprus, Lawsonia alba, l. L ö w, id. h. 159. sz., 212. l.); v. ö. משחא דכופרא, Gittin 69b. (Jéfeth b. Ali is az Énekek énekében כפר-t így fordítja: אלהנא).

²⁷) L. fennt, 57. l. 17. j.

²⁸) Sz. 368, 15: קאל רב האיי פי תפסירה לשבת. Ez alkalommal idézi מור magyarázatát: לבני אלהבאן, jóillatu gyanta. Ezen magyarázatot alkalmasint Sabb. 30b kommentárjában adta, hol מור עבר, Én. én. 5, 5, említetik. אלהבאן helyett Kimchi, ki Szótárában מור sz. a. szintén idézi Hâi magyarázatát, azt mondja: אלהבאן, a mi a Szótár kiadói szerint (188. l., 1. j.) igéből származik és עובר fordítása. Azonban D o z y is (Supplément II, 514b) Ibn Beitârból ismeri ezt a kifejezést לבני אלהבאן (l. még Száadja Ibn Danân idézetét, Neubauer Notice sur la l. h., 213 s köv. l.). — Sz. 503, 1: פסר האיי פי תפסיר שבת, hogy t. i. ענור, Jer. 8, 7, egyjelentésű סנוניתא-val, arabul בטאף, fecske; ez Sabb. 77b-hez való. — Sz. 697, 16: ראת לרב האיי גאון דל פי תפסיר קול אלאואיל: vonatkozással a . . . רבי אומר בתחלה kezdeti mondatra, Sabb. 87a, melyben שמשבבין Hâi magyarázata szerint a. m. ששנבים-és וברין-mel, Hóseá 8, 6, hasonlítandó össze. Az Árukhban, IV, שב, névtelenül találjuk e magyarázatot.

szavaira.²⁹⁾ Néhányszor idézi Hâi magyarázatát a misna 6. részében előforduló szavakra, és ezen idézetek alapján pótolható Hâinak ránk maradt és ki is adott kommentárja e részre. Az illető szavak Kélim³⁰⁾ és Oholôth³¹⁾ traktátusaiban találhatók. Ugyane két traktátushoz idézi Abulvalíd egy »gáon« vagy a »gáonim« szófejtését, melyek tényleg Hâi kommentárjában vannak.³²⁾ Héber czimben említi Hâi egy munkáját: דקר בירושם לרבנו האי ז"ל, idézve belőle דקר szónak, M. Béczá, 1, 2, magyarázatát.³³⁾ Berákhóth 43b-hez is idéz egy magyarázatot Hâi nevében.³⁴⁾

A Kitáb-al Hâvî-t, a »Gyűjtő«-t, Hâi szótári munkáját, mely ugy mint Száadjá Agrônja és az arab szótárak módjára a gyökök végső

²⁹⁾ Sz. 699, 5 s köv., Ráb mondására, Sabb. 77b, e két szóról: שבלול («a rovarok egy neme») és כתית («kelés»). — 420, 5 s köv.: נורה, Sabb. 81b, a. m. הרישה, szántott, mint Jeremiás 4, 3-ból kiviláglik.

³⁰⁾ Sz. 252, 4 s köv., עושבו, Kélim 13, 3 magyarázata; a fejsze hátulsó, az élével ellenkező részét jelöli (להרה). Hâi kommentárjában a misna e helyére (9. l., 20. sor) hiányzik a magyarázat, úgy látszik a kommentár e helyen hézagos és מתרגמין előtt Abulvalíd idézetéből pótlendő. — Sz. 320, 26: כלוב, Kélim 23, 5, a kalit (arab קפין, l. Zeitschrift d. D. M. G. 38. köt., 621 l.). Hâi kommentárjában, 17. l., hiányzik כלוב magyarázata.

³¹⁾ Sz. 673, 20 s köv.: ירופפו Jób 26, 11, magyarázatánál idézi Abulvalíd Hâi magyarázatát רפפות-ra, Ohol. 13, 1, mely szóval azért jelölik a ventilátort, mert mozgásba hozza a levegőt. Ez megfelel a Hâi komm., 24. l. alul, alkalmasint csonkítva olvasható magyarázatnak.

³²⁾ Sz. 470, 3 s köv. idéztetik három gáon nézete נתר-ről, Kélim 2, 1, v. ö. Jer. 2, 22. Az első nézet, mely szerint a timsót (שב) jelöli, a Hâi é. l. komm., 3. l.; Maimûni a Kélimhez való kommentárban, mint értelem nélkül elveti. A másik gáon nézete, hogy נטרין, natron, szikso (l. jer. Sabb. 9. fej. vége felé 12b). A harmadik gáon szerint a. m. טפל, agyag, és így magyarázza Maimûni is. Sz. 428, 28: נהשתו של תנור, Kélim 8, 3, v. ö. Ez. 15, 36, a. m. תהיתו של תנור, a kemence alsó része, a gáonim magyarázata szerint, így Hâi is, komm. 5. l. — Sz. 653, 2: קקקותיהם-ról Kélim 2, 2, azt mondja Abulvalíd, hogy egy gáon kommentárjában »alsó résznek« találta magyarázva. V. ö. Hâi komm. 3. l.: תהית: הכלים שהוא למעלה מן השולים. Árukh és Maimûni שולים-mal magyarázzák. — Sz. 291, 31 s köv.: A gáonok kommentárjaiban (פי שריו ללנאונים) azt találta, hogy וזו, Oholôth 8, 1, וזו, (I Kir. 6, 10) targuma szerint magyarázandó, még pedig így: והוויין הן הקורות היוצאות מן הקור להוין; Hâi komm. 24 l.: (פי' יציע וזו והן הקורות הוין (היוצאין) מן הכותל להוין).

³³⁾ Sz. 77, 22 s köv.: Hâi azon magyarázatát דקר-re részben találjuk a Kélim 14, 3 komm., 10. l. Az Árukh, דקר I, דקר-vel idézi névtelenül.

³⁴⁾ Sz. 258, 1 s köv.: וז"ל פי נרקים דגניעותא אלניגוס וקאל: והו הכצלת השרין.

betűi szerint volt rendezve,³⁵⁾ kétszer idézi Abulvalîd Azonban az egyik idézet a Szótárnak csak a roueni kéziratában,³⁶⁾ a másik csak az oxfordi kéziratban³⁷⁾ találhatók; a héber fordításban mindakettő hiányzik.³⁸⁾ De nincs okunk föltenni, hogy Abulvalîd nem ismerte a híres gáón ezen munkáját.³⁹⁾ Ugy látszik, ebből vannak véve azon magyarázatok, melyeket Abulvalîd Hâi nevében idéz a következő bibliai szavakra: מעצד, Jer. 10, 3,⁴⁰⁾ סוגר, Ez. 19, 9,⁴¹⁾ הובנים, Ez. 27, 12.⁴²⁾

Sámuel b. Chofnit, H'i ipját, Száadjá mellett nevezi Abulvalîd a »pesát«, azaz a szentírás értelemszerű magyarázatának egyik képviselője gyanánt.⁴³⁾ Mindakettőre hivatkozik, hogy a grammatikai tanulmányok fontosságát bebizonyítsa és idézi Sámuel b. Chofni egy hosszabb nyilatkozatát, melyben ez a szentírás több mondatával (Jób 33, 3, Jes. 50, 4; u. o. 49, 2, Zs. 45, 2, Jes. 32, 4) megokolta a nyelv helyes megismerésének szükséges voltát.⁴⁴⁾ Azon

³⁵⁾ L. Kimchi Szótárát רצד ez. a., hol תרצדון, Zsolt. 68, 17, magyarázata (a mely egyébiránt a roueni kézirat glosszáiban, Sz. 686. 74. j. Száadjá nevében van említve) így idéztetik: ובאות הדלת לרבנו האי.

³⁶⁾ Sz. 15, 5—8: אבו, Jób 8, 12, a. m. gyökér: a régiek valamely dolog gyökerét אב-nak mondták. אב פי קילהם után, a 8. sorban, elmaradt a példa, talán אב מלאכה, vagy השוממה אב.

³⁷⁾ Sz. 404, 18: נניד az aram. ננר igéből (= héb. מניח, huzni, vezetni) származik; így neveztetik a fejedelem, mert vezeti a népet; v. ö. Dávid b. Ábrahám magy., id. Neubauer, Notice 131.

³⁸⁾ A másik helyről kimutattam Stadel folyóiratában (Z. f. d. A. T. W., V, 145), hogy nem Abulvalîdtól való, hanem idegen glossza. Tényleg maga a kézirat a Sz. ezen helyét a szövegbe fölvetett marginális megjegyzésnek, האשיה, jellemzi. Mind a két hely hiányzik a héber fordításban, mi azt bizonyítja, hogy az első sem volt meg a Sz. első kiadásában, l. fennt, 42. l.

³⁹⁾ Közelebb megokolás nélkül mondja Derembourg, Opuscules, CVI: Le Hâwî, ou Recueil des racines de Hayyâ Gâôn, est resté inconnu à Ibn Djanâh.

⁴⁰⁾ Sz. 541, 10—12. Abulv. fejszénének magyarázván מעצד-ot, és idézván a misnát, Arákhin 6, 3, azt teszi hozzá: Így magyarázta a szót Hâi gáon.

⁴¹⁾ Sz. 474, 31: Hâi az arab סוגר-ral (azon fadarab, melyet a kutya nyakára kötnek) magyarázta e szót.

⁴²⁾ Sz. 169, 12: הו אלכנס פי תנמה רב האי גאון.

⁴³⁾ R. VIII, 22, ארפשאיה = הפשטיים. L. Harkavy héber értekezését Sámuel b. Chofniról a Studien und Mittheilungen aus der K. R. Bibliothek zu St. Petersburg III. részében.

⁴⁴⁾ R. V, 19—VI, 4.

gáónok egyikének is nevezi Sámuel b. Chofnit, kiknek hagyományát követni fogja a szófejtegetésekben.⁴⁵⁾ Szótárának csak kevés helyén idézi Sámuel magyarázatait, így קִיקִין szóra, Jóná 4, c, melyet Sabb. 21a alapján a misna קִיקִי-jével azonosított és ricinussal magyarázott.⁴⁶⁾ A talmudi hagyomány ellenében Sámuel b. Chofnira támaszkodik Abulvalíd azon föltevésében, hogy דאה madár nem azonos דאה-val.⁴⁷⁾ A Sámuel irta Bevezetést a Talmudba idézi, hogy belőle vegye דרש igének azon magyarázatát, mely szerint annyit tesz, mint »nyilvánosan előadni.«⁴⁸⁾

Chéfecz b. Jaczliáchoť, a rós kallát, azaz a »tangyülekezet fejét« utolsónak nevezi Abulvalíd azon gáónok sorában, kiknek tekintélyét követi bizonyos bibliai kifejezések magyarázatában.⁴⁹⁾ Chéfecz könyvét a vallástörvényekről,⁵⁰⁾ a melyet Abulvalíd kortársa, Bachjá Ibn Pakúdá is kitüntetéssel említ,⁵¹⁾ tényleg többször idézi és belőle veszi a következő szavaknak magyarázatát: קציעה, Zsolt. 45, 9, v. ö. Kerithóth 6a, ambra;⁵²⁾ אֲשֵׁרֶה: a bálványként tisztelt fa, melynek leveleinek gyógyító erőt tulajdonítottak;⁵³⁾ בְּרִים, M. Kilájim 9, 2, vonatkozással Ez. 13, 18-ra és Gen. 31, 34-re;⁵⁴⁾ כִּרְכַּב, Exod. 27, 5, kiálló párkányzatféle, hivatkozással Zebáchim 62a-ra.⁵⁵⁾ Chéfecz nevében idézi Abulvalíd a דאה és דאה madárneveknek Chullin 63a-ra támaszkodó azonosítását;⁵⁶⁾ továbbá תתעמי, Deut. 21, 1, egy magyarázatát, mely a Szifrère (214 §), és a misnára Abódá zárá 11, 1, támaszkodik.⁵⁷⁾

⁴⁵⁾ R. XII, 30.

⁴⁶⁾ Sz. 634, 29. L. Harkavy, 59a. j.

⁴⁷⁾ Sz. 656, 24 (v. ö. feunt, 75. l.). L. Harkavy, 44. j.

⁴⁸⁾ Sz. 166, 23 s köv. L. Harkavy, 62. j.

⁴⁹⁾ R. XII, 31.

⁵⁰⁾ סֵפֶר הַמִּצְוֹת, כְּתָאב אֱלִישֶׁרֶאֱיִעַ. L. Munk, Notice sur Abou'l Walid p. 198, n. 1; Revue des Études Juives, V, 38 s köv.; Steinschneider, H. B., 1880, p. 8.

⁵¹⁾ L. Chóbóth Hallebábóth, a bevezetés elején.

⁵²⁾ Sz. 642, 29. V. ö. Ibn Parchon és Kimchi, s. v. קציע.

⁵³⁾ Sz. 73, 31 s köv. Abulvalíd, vagy talán még Chéfecz, bizonyítékul utal a misnára, Abódá zárá 3. 7.

⁵⁴⁾ Sz. 328, 6; 331, 7.

⁵⁵⁾ Sz. 337, 18—328, 14. Chéfecz magyarázatául שִׁירָב arab szót használja, melylyel a »szírek« az épület kiszökellő részét jelölik. Ezen adat tehát nem Abulvalíd magától származik, mint Dózy, Supplément I, 742b, mondja.

⁵⁶⁾ Sz. 656, 22. L. feunt, 75. l. — ⁵⁷⁾ Sz. 535, 14 s köv.

Más, kivált misnai szavaknak magyarázatát is idézi Abulvalíd a »gáónok« vagy egy »gáón« nevében, mely esetben, mint fentt láttuk, néha Hâi magyarázatai értendők. Így a következő szavakhoz: מְנוּחָה, Arákhin 6, 3, v. ö. II Sám. 12, 31, fűrészek; ⁵⁸⁾ סְמֵר, Baraitha, Bábá Kammá 58b, v. ö. Én. én. 2, 13, 15, a szőlő virágának a neve; ⁵⁹⁾ מַעְיִבָה, Bábá mecziá 10, 2, v. ö. וַיַּעֲבֹר, Neh. 3, 8. ⁶⁰⁾ Serirá azon nézete ellenében, hogy מַעְצָר a. m. הַצִּיָּא, egy gáónt idéz, ki e szót az arab קִרְיָא-szal magyarázandónak mondja; az fejszéhez hasonló szerszám és nem azonos קִרְיָא-szal, mely szó a misnában, Sabb. 12, 2, kalapácsot jelent. ⁶¹⁾ Hâi magyarázatához נִירָה misnai szóról Abulvalíd még egy másik gáónnak értelmező pótlékát idézi. ⁶²⁾ Egy kiváló tudós nevében idézi וְתוֹק וְכִוִּיָּה, Lev. 22, 24, magyarázatát. ⁶³⁾ Ide való alkalmasint a más adat nélkül idézett magyarázat שְׁלִיָּה misnai szóról, Niddá 3, 4. ⁶⁴⁾ A vallástörvény tudományának egyik fejről jelenti, hogy az helytelenítette לֹא־הָיָה kifejezést a misnában, Berákhóth 3, 3, mert נִבְרָךְ ige a tárgyesetet vonzza. ⁶⁵⁾ A gáónok között folyt egy nyelvtani vitát említ, mely a baraithára, Berákhóth 46a vonatkozott. ⁶⁶⁾

6.

Száadjá gáón. A bibliafordítók.

Száadjá gáónt Abulvalíd főmunkája több helyén név szerint idézi, ¹⁾ vagy pedig gyakrabban a »fajjúmi származásu iskolaelnök«

⁵⁸⁾ Sz. 131, 22.

⁵⁹⁾ Sz. 495, 14—19. Gesenius, Thesaurus 959b, idézi a helyet, de גִּאֹן-t helytelenül így fordítja: Saadja Gaon. Az idézett gáóni magyarázat héber nyelvé.

⁶⁰⁾ Sz. 516, 7—9, szintén héberül: אֹתוֹ הָיָה שְׂנוּתָן עַל הַתְּקִירָה וְעֵינָיו אֶתְּמוּלָה מִן זֶה הַמִּקְרָא וַיַּעֲבֹר יְרוּשָׁלַם. Majdnem ugyanazon szavakkal magyarázzák R á s i és M a í m ű n i.

⁶¹⁾ Sz. 541, 15—18.

⁶²⁾ Sz. 420, 6 (l. fentt, 29. j.): וְהָרָא פִּקְאֵל הָרוּשָׁה וְהָרָא נֶאֱמַר אֶלֶר בִּיאָא פִּקְאֵל הָרוּשָׁה וְהָרָא נֶאֱמַר אֶלֶר בִּיאָא פִּקְאֵל הָרוּשָׁה.

⁶³⁾ Sz. 468, 29 s köv.: בְּעִין אֶלְרוּסָא.

⁶⁴⁾ Sz. 725, 2: וְכִדְלָךְ פִּסְרָא בִּי אֶלְפָאט אֶלְמִשְׁנָה בִּי שְׁלִיָּה מִשְׁמִיָּה.

⁶⁵⁾ R. 13, 23: קֶצֶת רֹאשִׁי הַכְּמִי (הַכְּמִי) הַתְּלִמּוּד. בְּעִין רֹאשִׁי אֶלְפָקָה.

⁶⁶⁾ R. 207, 8.

¹⁾ Sz. 284, 30; 298, 17, gyakrabban R.-ban.

megjelöléssel.²⁾ Iratai közül említi könyvét a »Nyelvről«,³⁾ mint azon munkák egyikét, »melyekben Száadjá iparkodott és — a mennyire lehetett — sikerrel iparkodott, hogy a nyelvet fejtegesse, elveit előadja és szabályait meghatározza.«⁴⁾ Ezen munka, melyet Száadjá maga a »Nyelv könyve« cz. a. említ,⁵⁾ több részből állott, és ezeknek egyike a torokhangok 42 sajátosságáról értekezik.⁶⁾ Száadjának ez utóbbi értekezését már Abulvalíd csak a szerző idézetéből ismerte, a Jeczîra kommentárjában, melyből magunk is birunk róla tudomással. Ezt a könyvet, úgy mond, nem láttam soha, és nem is jutott soha Spanyolországba.⁷⁾ A Jeczîra kommentárját idézi Abulvalíd, midőn Száadjá ekintélyére hivatkozik a héber nyelvnek az arabbal való összehasonlításánál.⁸⁾ Mintául ritka bibliai szavaknak a misna és talmud kifejezéseivel való összehasonlítására nevezi Száadjá ily czimű művét: »Hetven szó magyarázata.«⁹⁾ Száadjá bibliafordításából szintén merit bizonyítékot a héber-arab nyelvösszehasonlítás jogsultsága mellett, a mennyiben e fordításban előszeretettel vannak a héber szavak hasonló hangzású arab szavakkal visszaadva.¹⁰⁾ Száadjá bibliakommentárjait, a Sámuel b. Chofniéi mellett, magasztalja Abulvalíd, a pesát, az értelemszerű magyarázat mintáiként.¹¹⁾ Azon kis számú idézetek közül, melyekben Abulvalíd tüzetesen említi Száadját,

²⁾ ראם אלמתיבה אלפיומי, Sz. 111, 4; 308, 5; 349, 7 (hol az egyik kézirat hozzáteszi: (רבינו סעדיה); 619, 7; 642, 24; 657, 19; 726, 32. R. 97, 30; 141, 11 (a héber fordításban itt סעדיה van hozzátéve).

³⁾ כתאב אללנה, héb. ספר הכמת הלשון, R. V, 23. Ibn Ezrá így nevezi: ספר לשון עברית, Moznájim, bevezetés. L. H a r k a v y, Mittheilungen aus Petersburger Handschriften I, 4.

⁴⁾ R. V, 20—23.

⁵⁾ כתאב אללנה, a Jeczîra kommentárjában 4, 3, idézi M u n k, Notice sur Saadja, p. 14, n. 1.

⁶⁾ Száadjá saját adata, idézi Munk u. o.

⁷⁾ R. 97, 30.

⁸⁾ L. Musztaljik, Op. 141; Sz. 130, 20.

⁹⁾ R. VII, 13. L. Die hebräisch-neuhebräische und hebräisch-aramäische Sprachvergleichung Abulwalid's, 1. szakasz.

¹⁰⁾ R. VII, 14—16. L. Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung etc. p. 5, 24.

¹¹⁾ R. VIII, 22. — Ibn Ezrá (rövidebb komm. Exod. 21, 8) szerint Abulvalid a szentírásban föltett szócseré értelmében Száadjá gáónra támaszkodik. L. erről bővebben művemet: Abr. Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuchcommentar, 29—32 1.

néhányan a pentateuch fordítására ¹²⁾ és kommentárjára ¹³⁾ utalnak, kettő a Jób kommentárjára, ¹⁴⁾ egy a Kóhéleth kommentárjára; ¹⁵⁾ végre egy a II Krónika könyvének egy szavát (צַחַח, 3, 15) illeti. ¹⁶⁾

De nem is szorulnánk ezen kevés névszerinti említésre annak bebizonyítására, hogy Abulvalíd Száadjának általa oly melegen ajánlott bibliafordítását szorgalmasan tanulmányozta és fölhasználta. Abulvalíd ugyanis igen sokszor a szentírás egyes helyeinek és kifejezéseinek névtelen fordításait idézi, és ezen idézetek tetemes része — több mint száz hely — Száadjára vihető vissza. ¹⁷⁾ Utalnak pedig ezen idézetek Száadjá fordításaira a pentateuch, ¹⁸⁾ Jesája, ¹⁹⁾ Zsoltár és Jób ²⁰⁾ és az Énekek éneke ²¹⁾ könyveihez. Köztük a legérde-

¹²⁾ Sz. 284, 30 : Gen. 36, 24 ; 642, 24 : Exod. 30, 24 ; 657, 9 s köv. : Lev. 11, 14 és Deut. 14, 13.

¹³⁾ Sz. 298, 17 : פִּי תַפְסִירָה צוֹ אֵת אֲדָרָן, hol Száadjá יִרְקִיק szót a sárga színre magyarázza. Miután צֵה heti szakaszban nem fordul elő e szó, hanem Lev. 13, 49 és 14, 37, szabad föltenni, hogy a Leviticus kommentárjának illető része a 6. fejezettel kezdődött. Száadjá kommentárját a »tóra harmadik könyvének második feléhez« ismeri a Fihriszt, l. Abraham Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuchcommentar, 22. l., 2. j. — 726, 32 : Exod. 4, 24—26.

¹⁴⁾ Sz. 349, 7 : Jób 3, 8, v. ö. Ewald és Dukes, Beiträge I, 80 ; 308, 5—9 : 15, 24.

¹⁵⁾ Sz. 111, 4—13 : Kóh. 3, 19. — ¹⁶⁾ L. 619, 1—8.

¹⁷⁾ Abulvalíd ezen névtelen idézetei közül néhányat Ibn Parchôn és Kimchi egyenesen a gáónnak tulajdonítják. L. az előbbinek szótárát, סֵפֶר חֵם cz. a. és v. ö. Sz. 488, 4 ; סֵפֶר חֵם cz. a., és v. ö. Sz. 621, 3 ; továbbá Kimchi szótárát, סֵפֶר חֵם cz. v. ö. Sz. 24, 11. L. még Geiger megjegyzéseit, Z. d. D. M. G. 27. köt., 202. l., 1. j.

¹⁸⁾ Használtam a konstantinápolyi kiadást a boroszlói rabbiképző könyvtárának példányában, melyet rendelkezésemre bocsátani sziveskedtek, és de Lagarde kiadványát: Materialien zur Geschichte und Kritik des Pentateuch's, 1. rész.

¹⁹⁾ Kiadta Paulus, Jena 1790—1791.

²⁰⁾ L. a kivonatokat Ewald és Dukes Beiträge cz. művében, I. köt. és (az első husz zsoltárra) : Margulies S. H., Saadja Alfajumî's arabische Psalmenübersetzung, Erster Theil, Breslau, 1884. A kimutatásokat, melyeket Stade folyóiratában Z. f. d. A. T. W., 1883, 204. l. adtam, még a következőkkel pótlom itt : Sz. 30, 22, hol Abulvalíd בִּאֲשֶׁר, Jób 31, 40, fordítását idézi, mely azonos בִּאֲשֶׁר, Jes. 5, 4, fordításával Száadjánál : Sz. 152, 19, hol לִבִּי, Zs. 28, 2, fordítása idéztetik : מִזֶּהֱנֶה, így pedig Száadjá fordította e szót ; Sz. 523, 31, 31 : Zs. 12, 7 ; 330, 15 : Zs. 37, 20 ; 279, 24 : Zs. 40, 3 ; 135, 24 : Zs. 83, 14.

²¹⁾ Kiadta Merx, l. Stade folyóiratát, az id. h. 204. s köv. II. A Merx kiadta szövegről megjelent Berliner Magazin-jában, 1883, Loevy Jákob

kesebbek azok, — harminczon felül vannak — melyekben Abulvalîd Száadjá fordítása ellen polemizál; még pedig bizonyítja ezen esetekben, hogy a fordítás a tartalomnak meg nem felelő, nem tárgy-szerű, ²²⁾ vagy hogy önkényes, etimologiallag igazolatlan. ²³⁾ Többnyire az arab kifejezést bírálta, melyet Száadjá a héber szó visszaadására választott, bizonyítván, hogy amaz nem felel meg ennek, miben jó hasznát veheti beható ismeretének az arab nyelvről. ²⁴⁾ Olykor bizonyítás nélkül is helytelennek mondja Száadjá fordítását. ²⁵⁾ Azt is találjuk, hogy igazolja Száadjá fordítását, ámbár nem teszi magáévá, vagy hogy a Száadjá választotta arab kifejezést megmagyarázza. ²⁶⁾ Másolói hibát is föltesz, hogy ezzel Száadját igazolja. ²⁷⁾

egy értekezése, melynek adatai megerősítik az általam, Stade foly., 207. l., kimondott nézetet, hogy ezen szöveg nem adja Száadjá fordításának eredeti alakját, melyben még Abulvalîd használta. Ugy látszik, hogy a karaita Jéfeth b. Ali, kinek fordítását és kommentárját az Énekek Énekére minap kiadta Bargés, szintén használta Száadjá fordítását, és általa megerősítettnek a Merx szövegétől eltérő idézetek Abulvalîdnál. Jéfethnél is מַעֲיִן 2, 9, így van fordítva: מַתְּשֵׁלֶּעַ, és אֱהָלוֹת 4, 14 így: צִנְאֵרִיל.

²²⁾ L. a következő kifejezések fordításainak czáfolatát: מַגְדָּנֹת, Gen. 24, 23 Sz. 362, 14—23; הַשְּׂמָאָה, Deut. 24, 4, Sz. 264, 30; מַמִּים, Exod. 30, 34, 485, 15—20; קָאָה, Lev. 11, 18, 623, 1—4; רָאָה, Deut. 14, 13, 656, 16—19; מַעֲשֵׂה, Jes. 3, 24, 552, 30 s köv.; סֵאֵן, Jes. 9, 4, 471, 20—24.

²³⁾ Ilyen מַתְּנָחָם, Gen. 27, 42, azon fordítása, mely szerint értelme »fenyegetni«, 425, 22 (v. ö. Ibn Ezrá komm. ezen helyre és Gen. 6, 6-ra); שֹׂאָה, Lev. 13, 2, fordítása, 496, 19, v. ö. 696, 17. הַיְכִיָּה ige azon fordítása, mely ellen Abulvalîd a Tasvîr ránk maradt töredékében (Op. LI) polemizál, szintén Száadjától való.

²⁴⁾ L. bírálatát Száadjá fordításához a következő szókra: אֵיָה, 37, 23—30, דִּישֵׁן, 658, 2—14, בּוֹס, 312, 30—34, מַסְפִּיא, 488, 3—489, 2, מוֹר, 368, 10—17, נִשָּׂה, 464, 8—10, קִדְקֵד, 652, 10—22. רִכּוּשׁ, 679, 17—34, שִׁקְעֵרוֹת, 754, 28—33, תּוֹפִיִּי, 768, 10—12.

²⁵⁾ E szavakra: יִשְׁבֵּי, Exod. 28, 19, 697, 26—29; תַּחֲשִׁי, Exod. 25, 5, 760, 14—18 (hivatkozással a hagyományra); סִדְיִ, Jes. 3, 23, 475, 26—28; צִי וְאוֹרִי, Jes. 5, 30, 619, 18; בִּכְרִי, Jes. 60, 6, 93, 5—7.

²⁶⁾ L. לִבְת־ra, Exod. 3, 2, 343, 16—20. עֵרֵב fordítását וְהִישׁ szóval, Exod. 8, 17, magyarázza Abulv. 547, 20—23; שֹׁנֵי, Exod. 13, 12 és Deut. 7, 13, ford. נִחָאֵן szóval, 703, 27—29; אֱהָלָמָה, Exod. 28, 18, ford. בְּרֵה־מָאֵן-nal, 228, 32 s köv.; בּוֹמוֹ, Num. 31, 50, ford. 322, 1—4; תָּאוֹן, Deut. 14, 5, ford. 757, 14—18.

²⁷⁾ Sz. 496, 12—19 bizonyítja Abulvalîd, hogy סוֹס (l. Paulus II, 107) nem lehet סִיפֵר Jes. 55, 13 fordítása, hanem סוֹאֲסִי helyett áll, akár a fordító

Külömben Száadjá fordítását idézi más fordítások, vagy a maga választotta fordítás mellett;²⁸⁾ vagy egyedül is, mint az egyetlen magyarázatot, melyet az illető szóról ad.²⁹⁾

Száadjá bibliafordítása használatának Abulvalídnál még számosabb példáját találjuk, ha azon fordításokat, melyekkel ő maga ellátja a szentírás egyes szavait vagy mondatait, összehasonlítjuk Száadjá fordításaival, a mennyire hozzáférhetők. Igen jelentékeny számú esetekben látjuk akkor a legpontosabb összeegyeztést, a melyet csak ritkán szabad véletlennek, vagy pedig ugyanazon szöveg ugyanazon nyelvbe való fordítás szükséges eredményének tekintenünk. Száadjá fordításainak birálatára és eredeti alakjuk megállapítására Abulvalíd kiváló fontosságú tanu, a ki csak száz évvel élt ezen fordítások keletkezése után. Ennek részletes fejtegetése tulvezetne e dolgozat keretén és külön tárgyalást érdemel. Csak a jegyzetekben utalok néhányra ezen megegyezések közül, melyeket Jóh könyve,³⁰⁾

hibája, akár a másoló tévedése következtében. Sz. 84, 29—33 azt bizonyítja, hogy ברה, Esther 1, 7, fordítása בלאח, nem בלח és hogy talán a másolók (סנא) az utóbbit irták amaz helyett.

²⁸⁾ Ezen és a következő jegyzetekben csak az eddig nem idézett fordításokat a pentateuchhoz, illesőleg Jesájához veszem tekintetbe. — Sz. 553, 27: Gen. 26, 20; 651, 24: Gen. 33, 19; 349, 25: Gen. 37, 25; 615, 23: Gen. 38, 14 és 19; 34, 22: Gen. 41, 2. — 477, 16: Exod. 2, 3; 173, 17: Exod. 29, 40; 431, 30: Exod. 30, 34; 749, 22: Exod. 31, 10; 651, 8: Exod. 37, 16. — 327, 15: Lev. 3, 4; 469, 1: Lev. 22, 24. — 24, 11: Num. 24, 6. — 277, 15: Deut. 18, 11. — 432, 19 és 683, 33: Jes. 3, 19; 518, 11: Jes. 3, 22; 137, 9: Jes. 3, 23; 17, 8: Jes. 9, 17; 764, 32: Jes. 13, 2 (34, 13); 231, 32: Jes. 14, 12; 685, 9: Jes. 14, 9; 609, 10: Jes. 18, 1; 674, 13: Jes. 24, 16; 749, 17: Jes. 44, 13; 163, 25: Jes. 66, 24.

²⁹⁾ L. Sz. 262, 7: Gen. 21, 16; 420, 19: Gen. 25, 34; 342, 28: Gen. 33, 14; 306, 20: Gen. 35, 16 és 48, 7; 29, 32: Gen. 43, 11; 224, 9: Gen. 49, 12 (Péld. 23, 29). — 547, 20: Exod. 8, 17; 385, 3: Exod. 28, 4; 443, 24: Exod. 28, 18; 739, 2 és 689, 26: Exod. 28, 20. — 561, 15: Lev. 7, 18; 99, 13: Lev. 11, 16 (Jes. 13, 2); 464, 18: Lev. 11, 1; 463, 25: Lev. 11, 13; 469, 10: Lev. 13, 30; 171, 4: Lev. 23, 40. — 596, 21: Jes. 3, 24; 412, 25: Jes. 7, 19; 26, 9: Jes. 13, 21; 156, 22 s köv.: Jes. 22, 18; 637, 20: Jes. 34, 13; 607, 5: Jes. 34, 14; 502, 27: Jes. 38, 14; 770, 23: Jes. 44, 14; 636, 32: Jes. 54, 12.

³⁰⁾ Ezeket illetőleg csak az Ewald és Dukesnél, Beiträge, I, 77—115, közölt kivonatokat használtam. Ezen kivonatok szerint találni megegyezéseket Abulvalíd és Száadjá között a következő versekben: 6, 19, l. Sz. 202, 5 s köv.; 6, 25, l. 393, 11; 8, 11, l. 473, 28; 9, 9, l. 521, 12, 327, 9 és 319, 11; 10, 22, l. 475, 30 itt Száadjánál צנה javítandó צפה-ra, mint Abulvalídnál olvassuk סדרים (fordítását); 11, 18, l. 242, 1; 15, 3, l. 372, 23; 15, 33, l. 234, 12; 18, 13, l. 82, 9; 23, 9, l. 518, 5; 28, 18, l. 575, 11; 34, 26, l. 491, 21; 39, 9, l. 657, 32.

a Zsoltárok első könyve, ³¹⁾ Jesája könyvének egy része ²²⁾ és Mózes első könyve ³³⁾ fölmutatnak.

De Száadjá nem egyedüli arab fordítója a szentírásnak, kit Abulvalíd idéz, használ, és a hol szükséges czáfol; egyáltalában, mint az eddigiekből kiderül, a gáónt csak kivételképen idézi névszerint, különben pedig a nála talált fordításokat az idézés módjában nem különbözteti meg más idézett fordításoktól. Abulvalíd Száadjá fordítása mellett más bibliai fordításokat és kommentárokat is használt, melyeknek szerzőit a gáónnal egyetemben »a szentírásmagyarázat embereinek«, »szentírásmagyarázóknak«, »fordítóknak« ³⁴⁾ mondja. Említi megegyezésüket bizonyos szavak visszaadásánál, mely esetben, mint a legtöbb példánál kimutatható még, Száadját követték a többiek, ³⁵⁾ de említi a más esetekben mutatkozó különbségeiket

³¹⁾ Szintén csak a kivonatok szerint: Beiträge I, 9—34. A következő versekre: 2, 12, l. 675, 12; 6, 8, l. 556, 12; 16, 3, l. 366, 16; 17, 14, l. 397, 6; 18, 2, l. 676, 5; 18, 19, l. 38, 6; 18, 48, l. 152, 5; 20, 4, l. 167, 12 s köv.; 21, 13, l. 722, 11; 35, 19, l. 649, 20; 41, 10, l. 543, 29.

³²⁾ A következő versekre: 1, 11, l. 391, 21; 1, 14, l. 268, 1; 2, 16, l. 689, 29; 2, 20, l. 242, 1; 3, 9, l. 435, 21 (itt Paulus helytelenül ezt adja: פראקה az Abulvalídnál olvasható פראסה helyett); 3, 16, l. 748, 1; 3, 18, l. 699, 18 és 705, 33; 3, 20, l. 92, 13 és 352, 22; 3, 22 l. 267, 19; 5, 14, l. 578, 26; 6, 1 l. 709, 33; 9, 10, l. 495, 4; 10, 10, l. 386, 29; 14, 4, l. 153, 18 (Paulusnál אלגבאיה lett אלגבאיה- ből); 16, 3, l. 571, 24; 17, 11, l. 717, 29 s köv.; 18, 4, l. 28, 21; 19, 10, l. 482, 18; 21, 11, l. 253, 11; 22, 18, l. 614, 16; 24, 20, l. 528, 16; 26, 12, l. 552, 15; 26, 16, l. 352, 17.

³³⁾ A következő versekre: 1, 1, l. 659, 5 s köv.; 2, 12, l. 705, 31; 3, 12, l. 467, 19; 3, 19, l. 316, 5; 6, 2, l. 49, 14; 6, 14, l. 143, 14; 8, 11, l. 269, 3 s köv.; 8, 21, l. 343, 13 (V. ö. Frankl P. F., Monatschrift, 1874. évf., 421. l.); 9, 23, l. 722, 9; 11, 3, l. 235, 19; 18, 12, l. 647, 19; 18, 21, l. 320, 34; 18, 23, l. 43, 4; 19, 31, l. 165, 15; 20, 11, l. 688, 13; 23, 9, l. 375, 30; 24, 49, l. 299, 21; 25, 18, l. 576, 4; 26, 19, l. 221, 26; 30, 32, l. 263, 27; 30, 38, l. 668, 33; 31, 25, l. 150, 22; 37, 3, l. 576, 29; 37, 25, l. 436, 10; 39, 11, l. 279, 21; 40, 13, l. 312, 5; 41, 24, l. 258, 16; 41, 47, l. 552, 6; 41, 57, l. 47, 30; 43, 4, l. 197, 29; 43, 18, l. 135, 14; 43, 30, l. 322, 9; 44, 28, l. 42, 27; 47, 7, l. 114, 3; 49, 19, l. 127, 10; 50, 11, l. 17, 7.

³⁴⁾ אהל אלמפסין, אלמתרומן, אלמתרומן תפסין. — אלמתרומן תפסין többnyire a biblia fordítását jelöli; Sz. 312, 30 az oxfordi kéziratban megfelel אהל אלמפסין a roueni kéziratban álló אהל אלמפסין-nak, hasonlóképen áll az oxf. kéziratban 552, 31 אלמתרומן, a roueniban אלמפסין. Az utóbbi kifejezésnek megfelel Menáchem b. Szárūk nál: אנשי הפתרון. Azonban néha Abulvalíd idézetei kommentárokból vagy szótárakból valók.

³⁵⁾ Így a következő szók fordításában: קרט: אהו, Sz. 34, 22; כבירה, Gen. 35, 16, 48, 7: מיל, 306, 20; קת: מספוא, 488, 3; מראה, Lev. 1, 16: הוצלה,

is.³⁶⁾ Fölhoz oly fordításokat, melyekben a »legtöbb magyarázó« egyetért,³⁷⁾ egyszer a »magyarázók fejeiről« beszél.³⁸⁾ Néha az idézett fordítás szerzőjére pontosabban utal ily megjelölésekkel, mint: »egyike a magyarázóknak«, »más valaki«, »némelyek«, és akkor sokszor Száadját érti.³⁹⁾ Külömben Abulvalíd az idézett magyarázatokat és fordításokat a legáltalánosabb módon vezeti be: »fordította«, »magyaráztatott«, »mondattott« s hasonló.⁴⁰⁾ Ezen idézetek tulnyomó többségénél a szentírás egyes szavainak és kifejezéseinek fölfogása és fordítása forog szóban, ritkán egész versek vagy versrészek magyarázata és fordítása. Tényleg Abulvalíd, mint főmunkája bevezetésében kiemeli,⁴¹⁾ elődjei, különösen a gáónok tekintélyét, de a bibliafordítókét is,⁴²⁾ első sorban ott veszi igénybe, hol »a mértékek, súlyok, madarak, kövek s effélék neveit« magyarázza, tehát általában oly kifejezéseket, melyek megértése inkább hagyományos, mint etimologiai fejtegetésen alapulhat. Ezen hagyomány képviselői gyanánt a bibliai szókincs ismeretére a bibliafordítókát is tekintette. Sajnos, hogy Száadjá művein kívül nem maradt ránk egy sem azon régi arab bibliafordítások közül, annál hálásabban vesszük azoknak Abulvalíd által ránk maradt, bár csekély nyomait és maradványait. Ezekből némi fogalmat alkothatunk ezen fordításokról, melyek a spanyol-arab zsidóság számára, legmagasabb virágzása kezdetén, közvetítették a szentírás ismeretét. Néhányszor arról tudósít Abulvalíd,

656, 8; מטהו, Gen. 21, 16: גלוח, 262, 7; כוס, Lev. 11, 17: בוס, 312, 30; מלילות, Deut. 24, 26: פירך, 374, 19; תופיני, Lev. 6, 14: רכה (Száadjá: רפכה), 768, 20; נעצוין: סדר, 442, 5 stb. L. még különösen, mit Jes. 9, 4-re nézve mond Abulvalíd (471, 21 s köv.): »Bár mennyi fordítását e helynek láttuk a fordítóknál, mind e két szót: סאן סאן a mértéket jelölő סאה-tól származtatják le . . .«

³⁶⁾ אגמון-ról, Jób 41, 12, eltérnek egymástól a fordítók véleményei (אכתלה) azután a szónak háromféle magyarázatát közli. Sz. 19, 32—20, 6; ודורותיה-ról, II K. 8, 12, 181, 9 s köv.; נוף-ról, Zs. 48, 3, 418, 7 s köv.

³⁷⁾ אלתפסיר אהל אכתל. L. Sz. 70, 33, אשל-ről Gen. 21, 28, hol Száadját is érti; 312, 13: בין, Ámosz 5, 26; 619, 17: Jes. 5, 30 (Száadjá is).

³⁸⁾ מקוה מים, מעין, בור, רושא אהל אלתפסיר, 87, 26, e szinonimekről.

³⁹⁾ Példák: בעין אלמפסיר, 469, 1 s köv., l. Száadjá, Lev. 22, 24; גירי, 652, 11, l. Száadjá, Gen. 49, 26, גירנא, 523, 32, l. Sz. Zs. 12, 7 (Beitrage I, 19); קום, 674, 13, l. Sz. Jes. 24, 16. L. még Z. f. A. T. W. III, 205.

⁴⁰⁾ קיל, פסר, תרגם.

⁴¹⁾ R. XII, 27—33.

⁴²⁾ אצחאב אלמפסיר = בעלי הפירושים.

mi volt a szentirásmagyarázat némely pontjaira nézve honfitársainak általános véleménye.⁴³⁾

Hogy a Száadjá és Abulvalíd között lefolyt században a bibliafordítás mestersége, ha szabad azt úgy nevezni, tetemes haladást tett, és hogy Abulvalíd maga ezen mesterségnek sok gondot és figyelmet szentelt, azt Szótárának számos helye mutatja. »A fordítónak — úgy mond egyszer⁴⁴⁾ — kell ily nyelvi finomságok ismerete, hogy fordítása építve legyen az ékesszólás alapjain és támaszkodjék a diszes beszéd oszlopaira.« נמר ige alkalmával mondja ezt, melynek értelme »fölgzatva lenni«, de elszáradni jelentésben is találhatik (Sir. 5, 10): és e két jelentést magában egyesíti הוא arab ige is. A két rokon nyelv ezen, ugyszólván, bensőbb összehangzását kimutatni, Abulvalíd egyik főtörekvése volt összehasonlításukban, mint másutt számos példával feltüntettem.⁴⁵⁾ A nyelvösszehasonlítás nála a szentirásmagyarázat, de főleg a bibliafordítás szolgálatába áll; azon analogiák, melyeket a héber és arab között fölmutat, arra szolgál, hogy lehető legpontosabban adhassa vissza a héber szót. Továbbá ő maga is követi azon minden arab bibliafordításnál mintegy magától kinálkozó és Száadjá által is követett módszert, hogy a héber szót lehetőleg hasonló hangzású arab szóval adja vissza, de nem tekinti jogosultnak ezt a módszert ott, hol alkalmazása a fordítás helyes voltát károsítja vagy a rokonhangzású arab szónak használata nincs igazolva.⁴⁶⁾ Külömben is gondosan iparkodik a héber

⁴³⁾ Sz. 394, 31: »Ezen ország emberei (אהל הדא אלסקע) hibásan ממשכו-t, Ez. 32, 10, hosszú kámecczel olvassák, mert (olv. א, א, helyett) mult alakúnak hiszik e szót, a hagyományt nem ismerve« — 115, 33: I Sám. 4, 1 az első mondat nem azt akarja kifejezni, hogy Sámuel az izraelitákat elintette a harcztól, mint az emberek vélekednek. — 573, 14: ויהא, Birák 13, 18, nem a névre שמי vonatkozik, mint az emberek hiszik. L. még R. 14, 32, Jerem. 29, 26-ról; R. 218, 7 (v. ö. Derenbourg, Op. CIV, n. 1), Exod. 3, 12-ről (הדמון = אלגמהה). Sz. 279, 29 s köv. ויע, Ez. 44, 18, és ויעה, Gen. 3, 19 szokat fejtegeti, mert »az emberek« e szók iránt zavarban vannak.

⁴⁴⁾ L. Sz. 322, 12—22.

⁴⁵⁾ L. Die hebr.-arab. Sprachvergleichung Abulwalid's, 54—67. l.

⁴⁶⁾ L. u. o. 30 s köv. II. Hadd említsem még itten egy ott nem érintett példáját Abulvalíd kritikus pontosságának e tekintetben. Azt mondja, hogy héber נדע-t nem szabad arab נדע-val fordítani, mert az arabok ezen igével csak bizonyos testi tagoknak levágását jelölik, hanem inkább נדע-val, melynek jelentése »levágni« általában.

szó visszaadására legalkalmasabb arab szót kitalálni.⁴⁷⁾ Abulvalíd megkülönbözteti a szószerinti fordítást attól, mely hű az eredeti értelméhez, de számba veszi az arab nyelv szellemét is. Így Kóhéleth 3, 16—20 fordítását a következő szavakkal vezeti be: »Fordítása az arabok nyelvszokása szerint.«⁴⁸⁾ אֲבָקָה רֹחַל szavakhoz, Én. én. 3, 6, először az első szó etimologiai jelentésének megfelelő arab fordítását adja, azon megjegyzéssel: Ez a szószerinti fordítás, az értelem pedig: »a fűszeres kalmár kevert kenőcsei.«⁴⁹⁾ בָּאֵץ, Zsolt. 73, 2, értelménél fogva az arab كَاهِن igével fordítandó, de magának a szónak jelentése: mint semmi, azaz mintegy időmérték nélkül.⁵⁰⁾ הִבֵּשׁ, Ez. 34, 4, »a tiszta szójelentés« szerint: bekötni, de az értelme: (az eltört csontot) gyógyítani.⁵¹⁾ שָׁגַל legillőbb fordítása ugyan כְּרִיָּה, ágyas, de csak értelme, nem a héber kifejezés igazi szóértéke szerint.⁵²⁾ Oly fordítást, mely különösen a héber szó etimologiai jelentését veszi tekintetbe, szófordításnak jelöli.⁵³⁾ Más, a bibliai szöveg fordítására használt terminusokat lennt a jegyzetben állítom össze.⁵⁴⁾

A szótár természetéhez képest nem találjuk Abulvalíd Szótárában hosszabb bibliai szakaszoknak, hanem legfeljebb egyes versek

47) L. 496, 1—3, רֹל-מִנְחֵי, Én. én. 7, 9; 687, 27—29: וַיֵּצֵא, Exod. 21, 6; 267, 22: מַבֵּשׁ, Zs. 119, 70; 1. még a következő partikulák fordításáról: וַיֵּצֵא, 299, 11; וַיֵּצֵא, 289, 10; בָּל, 93, 12.

⁴⁸⁾ Sz. 108, 83 : תרגמה דלך עלי מא יכרג פי לסאן אלערב.

49) Sz. 18, 25 s k. . . . והללפת אלמעני

⁵⁰⁾ Sz. 39, 31 s k.

מהיין אללפטה מא לפפתם . . . ואלמעני מא גברתם. ⁵¹⁾ Sz. 209, 20 s k.

⁵²⁾ Sz. 703, 18 s k.: ואליו אתראגים אדא פי שגל סריה אלא אנחא ליסת V. ö. 69, 12: הקיקה לפטה עלי הקיקה אלעבראניה לכנהא פי מענאהא אישישים אנמא הי אסט.

⁵³) ת' אלא לפאט, תינמא אללפטא 1. 69, 84; 80, 10; 129, 7; 194, 30.

⁵⁴⁾ תפסיר אלפסוק, 182, 3, a. m. תרגמה אלפסוק, 252, 9 és más helyeken; az utóbbi helyett a roueni kéziratban, 354, 29 ez van: תאויל אלפסוק. תאויל אלפסוק: (Habakkuk 2, 4 fordítása alkalmából), 539, 17, ugyanaz mint עלי נסקה (Habakkuk 2, 4 fordítása alkalmából), 539, 17, ugyanaz mint עלי נסקה, 82, 32, mivel a szöveg egyszerű, de összefüggő fordítása jelöltetik, megkülönböztetésül a magyarázó parafrázistól; v. ö. Száadja pentateuchfordításának címét a Filhrisztben: תפסיר התורה נסקה בלא ישרה; továbbá Halqol Nsok, Maimonidánál, Guide des Égarés III, 22 végén és 23 végén; נסך בלאמה, Hajjûg munkájának szövegéről, magánál Abulvalidnál, Sz. 295, 2. A parafrázist így nevezi: תעמיק אללפט, 478, 11, mely kifejezés helyén az oxfordi kéziratban ez van: מעני אללפט ושרהה; továbbá: תפסיר אללפט, 95, 1 (opp. תרגמה אלפסוק, a 9. sorban).

vagy versrészek és többnyire csak szavak és szólások fordításait, a melyek egybeállítása azonban egy jó arab bibliafordításnak, mint Abulvalíd képzelte, legfontosabb elemeit nyújtaná. ⁵⁵⁾

7.

A nyelv tudósok.

Ezen bezáró fejezetben nem akarom Abulvalíd viszonyát a héber nyelvtudomány előtte élt vagy vele egykoru megalapítóihoz és képviselőihez előadni; annak pontos kimutatása, mily mértékben függött tőlük és mik az ő érdemei a héber nyelvtan és lexikografia terén, külön értekezés dolga volna, melynek az is lenne a feladata, hogy közelebbről megvilágítsa Abulvalíd viszonyát az arab nyelvtudományhoz is. ¹⁾ Itt csak néhány adatot nyújtok azon nyelvtudósokról, kiket Abulvalíd világosan idéz, hogy ezen adatokkal az eddigi fejezetekben tárgyalt, általa idézett tekintélyek sorát kiegészítsem és befejezzem.

Száadjáról, ki tudvalevőleg »a héber nyelv mesterei« sorában az első helyet foglalja el, már a megelőző fejezetben volt szó. ²⁾

Jehúdá Ibn Koreist, a gáon kortársát, Abulvalíd csak egyszer idézi névszerint. Azt mondja róla, hogy שנה héber gyöknek némely helyen (Péld. 5, 20, Zs. 7, 1) a »foglalkozás« értelmét tulajdonította s ebben a dánitára (Eldádra) hivatkozott, ki az ő héberségével azt mondta: יש לי שנה, mikor kifejezni akarta, hogy foglalkozása, dolga van. ³⁾ Ibn Koreis ránk maradt Riszáléjében az idézetnek csak első részét találjuk, ⁴⁾ a dánita nyelv szokására való hivatkozás hiányzik belőle. ⁵⁾ De Ibn Koreis ezen egyetlen hatá-

⁵⁵⁾ Hosszabb fordítási próbát, a 49. zsoltár 6—16. verseire, l. Sz. 32, 28—33, 10. Rímes prózában olvasunk parafrázist Jób 37, 20-ra, Sz. 96, 15—17.

¹⁾ Abulvalíd héber-arab nyelvösszehasonlításáról irt értekezésemben, 12—24 ll., csak azon nyelvi analógiákat állítottam össze, a melyekben Abulvalíd tüzetesen az arabra utal.

²⁾ Neubauer szerint, Notice 181, Abulvalíd Dúnás Ibn Támimot is idézi; de most látni Sz. 658, 39. j.-ből, hogy a vélt idézet csak az oxfordi kézirat szélén van.

³⁾ Sz. 702, 32—703, 2; Kimchi is idézi שנה cikk végén.

⁴⁾ Riszále, 90. l.; l. Frankl P. F., Monatschrift, 1873, 495. l.

⁵⁾ Az illető mondat valószínűleg kiesett. Frankl, az id. l. 496. l., fölteszi, hogy Abulvalíd idézete Ibn Koreisnak egy korábbi művéből van véve.

rozott említésén kívül Abulvalíd munkáiban elég nyomait találjuk annak, hogy a nyelvösszehasonlítás terén való legkiválóbb elődjének szerencsére, bár csonkán, ránk jött művét tekintetbe vette és fölhasználta, mit másutt bővebben kimutattam.⁶⁾

A héber szótárírók között legkiválóbb elődjét, Menáchém b. Szárûk-ot, háromszor névszerint idézi Abulvalíd. Őt mondja az e yetlen spanyolnak, ki a héber betűk két osztálya számára mnemonikus szokat alkotott.⁷⁾ Menáchém nevében idézi továbbá ezen Hájjûg által is elismert olvasatot: להבית, II Sámuel, 3, 45.⁸⁾ Végre őt »és követőit« azzal vádolja, hogy תבל, Lev. 20, 1., és תבליהם, Jes. 10, 25, szavakban az első betűt gyökbelinek tekintették, míg csak Menáchémet éri azon vád, hogy e két szónak ugyanazon jelentést tulajdonította.⁹⁾ Mindenesetre Menáchémre is gondol, midőn főmunkája bevezetésében azokra utal, kik Jehúdâ Hájjûg előtt nagy odaadással és dicsérendő buzgalommal a héber gyököket összegyűjtötték, ámbár ezek igazi minőségét nem ismerték.¹⁰⁾ Talán Menáchémet érti, mikor azon buvárokról beszél, kik nem akarják megengedni, hogy valamely szó áttétel útján egy másikból létesül, vagy hogy

Valóban Ibn Koreis, a Riszálében, 43. l., említi »első könyvét«, mely az idézet minőségéről ítélve, szótár volt; l. Pinsker, Likk. Kadm., 108. l., Neubauer, Notice, 158. l.

⁶⁾ L. Die hebr.-arabische Sprachvergleichung Abulwalîd's, 28—31, 35—40. II. Die hebr.-neuhebräische und hebr.-aramäische Sprachvergleichung, 1. és 3. szakasz. Hogy Hájjûg is idézte Ibn Koreist, kimutattam Grammatische Terminologie stb. czimű művemben, 40. l.

⁷⁾ R. 11, 28 ... וואחד ממן נמעה מן אהל בלדנא... L. Machbéreth, 1b.

⁸⁾ Sz. 331, 23, l. Machb. כ"י I (109b). Menáchém munkáját itt Abulvalíd az egyik kézirat szerint így jelöli: מצהפה; a másik szerint: מצפה; ez utóbbi inkább felel meg a héber מַחְבֵּרֶת-nak.

⁹⁾ Sz. 93, 33—94, 1. A Machbéreth előttünk való alakjából csak a második vádat igaznak ismerjük föl: mind a két szót Menáchém egymás mellé állítja ugyan, de nem תבל gyök alatt, hanem בל VI alatt, 45. l. Talán javítást tettek itt a Machbéreth szövegében, épen Abulvalíd bírálata következtében, valaminthogy p. Hájjûg bírálata következtében a hirhedt צירות (= ציירות) elmozdították belőle. Bizonyítékot látok erre abban a körülményben, hogy בל gyök VI. jelentése alatt Menáchém Szótárában תבל és תבליהם után idéztetnek לבלה, Ez. 23, 43, és יתבולל, Hóséa 7, 8, a folytatásban pedig csak az utóbbi két példa magyaráztatik meg, a miből következtethetni, hogy az első kettő nem volt ott eredetileg, hanem csak utólag תבל gyökből áthelyeztetett ide.

¹⁰⁾ XI, 32 s köv., XII, 10 s köv. L. még fentt, 38. s köv. lap, 196. és 197. j.

betűk fölcseréltetnek egymással.¹¹⁾ Nevezetes tény gyanánt kiemelem, hogy Abulvalíd Menáchémnek egy szómagyarázatát oly módon idézi, melyen különben a hagyományos irodalomból vett magyarázatokat szokott idézni, t. i. azon nézetet, hogy אור, Gen. 15, 7, a. m. völgy, mely nézet mellett בקעה, Gen. 11, 2, szól.¹²⁾ A két szótár behatóbb összehasonlítása bizonyosan még sok részletet eredményezne, melyekből Abulvalíd függése Menáchémtől kiderül, különösen a mi az egyes gyökön belül föltett jelentések elrendezését és egyes gyökök magyarázatát illeti; ezen összehasonlítást, a melynek azonban nem itt a helye, a két szótár különbözőségére is kiterjeszteni azért is érdekes volna, mert kézzelfoghatólag a legtágabb mértékben mutatná, hogy változott egy évszázadnál rövidebb idő alatt a bibliai nyelv megismerése a spanyolországi zsidóknál.¹³⁾

D ű n á s t, Menáchém ellenfelét, csak egyszer említi Abulvalíd, I b n L a b r ā t névvel, Menáchém ellen irt czáfoló, költeményének egyik versét idézvén.¹⁴⁾ Abulvalíd ez alkalommal Dűnás véleményéhez csatlakozik.¹⁵⁾ Az utóbbinak nézetét, hogy ד ו א szolgáló betűkhöz tartoznak, helytelenítőleg érinti.¹⁶⁾ Több ízben, a nélkül, hogy

¹¹⁾ R. 49, 38—50, 3 : וקום מן אהל אלנטר ישאֱהֹון פי אן תכון כלמה מא : מקלובה מן אכרי ואן יכון חרף מא (אות, עור. R.) ברלא מן אכר... L. Menachém nézetét arról, különösen אבה cz. a. (12a—13b), továbbá ezen cikkek alatt : אובל, 18b ; גב, 50b ; גל, 54b ; גר, 59ab.

¹²⁾ Sz. 28, 27—35 : אמא מאור כשרים פלא יחתמל מן אלמעאני סוי : אלמעני אלצהיה אלמאתור פיה ען אלואויל רצי אללה ענהם אן יתרגם מן ודהה... אלכסדאניין. Már most אור-nak az a hagyományos magyarázata, hogy tüzet jelent (l. Gen. rabbá, 44. fej.), Száadjá is így fordítja : אתון, mig az Abulvalíd idézte nézet, a bizonyítással, valamint az אור föltett jelentésére hozott többi két példával (אורים, Jes. 24, 15 és מאורת, 11, 8) együtt, majdnem szószerint Menáchémre, אר VI, 32a, megy vissza. Talán lehet a nehézséget a következő módon elmozdítani : Abulvalíd közvetlenül utána azt jegyzi meg, hogy a héberrek כשרים אור kifejezéssel egyszerre két értelmet akartak kifejezni (l. fennt, 74. l.), mely két értelem alatt csak az Abulvalíd által bizonyosan jól ismert hagyományos és a Menáchém szerinti érthető. Azért tanácsosnak látszik, a Sz. szövegében a 28. és 29. sor között egy hézagot föltenni, mely körülbelől így volna pótlendő : ענהם [אנה נאר ומעני אכר ודה] אן יתרגם...

¹³⁾ Menáchém egy versét idézi Abulvalíd, Sz. 586, 10, hogy פרהה, Jób 30, 12, jelentését megvilágítsa.

¹⁴⁾ Sz. 742, 17—23, v. ö. Dűnás vitairatát (ed. Filippowski, p. 3 és 20).

¹⁵⁾ L. Z. d. D. M. G., 36. köt., 405. l.

¹⁶⁾ R. 11, 30.

Dûnást megnevezné, oly költői szabadságairól, melyeket Menáchém tanítványai megtámadtak, bebizonyítja, hogy nyelvtanilag helyesek; ¹⁷⁾ másszor meg egy általa használt hibás szóalakot rosszal. ¹⁸⁾ Itt is némi érdeklődéssel járna, Abulvalîd viszonyát Dûnás véleményeihez, a Menáchém és tanítványainak véleményeivel szemben és megfordítva, vizsgálni; de ezen érdeket lényegesen leszállítja azon tény, hogy a Hájjûg megállapította új héber nyelvtudomány akkor már napi rendre áttért az ama vitákban tárgyalt kérdések és különbségek nagy része fölött. Mindazonáltal azt kell hangsúlyozni, hogy Dûnás a héber nyelv új megismerését egyes részletekben maga kezdeményezte, hogy közelebb állott hozzá Menáchémnél, és hogy p. o., mi különösen vonzhatta hozzá Abulvalîdot, nyomatékosan szót emelt a héber szókincsnek az arabbal való összehasonlítása mellett. ¹⁹⁾

A »héber nyelv mesterei« között Ibn Ezrá ismeretes lajstromában közvetlenül Száadjá után egy jeruzsálemi tudóst említ, »kinek nevét nem ismerjük és ki nyolcz értékes könyvet irt«. Ezzel azonos talán azon Abulvalíd idézte jeruzsálemi, kinek nevét szintén nem ismerte és kinek munkájából, melyet Jákób, a leóni zarándok hozott neki,²⁰⁾ egy sajátkezű példányból megtudta e két szónak helyes olvasását állapítani: ברתו, Jerem. 46, 23, és משבו, Ez. 32, 20.²¹⁾

¹⁵⁾ R. 9, 17—20; 11, 16—19; 106, 6 és 126, 37 s. köv. L. bővebben erről Z. d. D. M. G., 36. köt., 405—407. l.

¹⁸⁾ Sz. 600, 1 s köv. L. u. o. 405. l.

¹⁹⁾ Sz. 341, 29—32, Abulvalid az előtte volt grammatikusok -- קום מן אהל — vitájáról ír jelentést, מִסֵּבֶן szó מ betűjéről, vajjon gyökbeli az vagy sem. Érti M e n á c h é m és D ű n á s vitáját, l. Criticae Vocum recensones, 78. l.

²⁰⁾ L. megjegyzésemet: *Revue des Études Juives*, IV. 274.

²¹⁾ R. 196, 37—197, 14 (l. fennt, 46. l.). A héber fordítás szövege e helyen nagyon romlott; az eredeti alapján a következőkben igazítandó: בלשון, 197, 1, glossza a megelőző במבטא-hoz, az eredetiben csak ez van: אללפֿש. A 8. sorban פועל הולף után, hiányzik ezen mondat fordítása: ואן אקתֿין בה. Az ugyanott וְנִי helyébe a teljes idézet teendő. Az értelem ez: Jer. 46, 23 וְנִי a mult után áll, valamint 48, 15, míg másutt ezen próféta szólás csak a jövő hirdetései vagy intések után alkalmaztatik. A 9. sorban, בקבֿוֹיִן helyén az eredeti világosabban ezt mutatja: כַּעֵץ אֱלֵמִים. A 11. sorban בכנֿם-val új mondat kezdődik: . . . בפי מלֵךְ הָרָה. Még azt is megjegyzem, hogy a héber fordítás e szavainak: אֲנִי זֹכֵר שְׁמוֹ, a 6. sorban, az eredetiben csak az felel meg: לְאַחֲמֵדָה.

Más névteleneket is többször idéz Abulvalîd. A kisebb munkáiban említettekre ezen munkák megbeszélésénél már utaltam jelen dolgozat első részében. A főmunkának, a nyelvtannak valamint a szótárnak némely fontosabb névtelen idézeteit lenn a jegyzetben állítom össze.²²⁾

Már érintettem azon szentirási magyarázatokat, melyeket Abulvalîd tanítói nevében idéz;²³⁾ itten csak egy pár megjegyzést teszek még Abulvalîdnek tulajdonképi mesteréhez, J e h ú d á H a j j ű ğ h o z való viszonyára nézve, pótlásul a már az első részben erről mondottakhoz. Ha bátran mondhatjuk, hogy H a j j ű ğ iratai nélkül Abulvalîd munkái nem keletkeztek volna, másrésről tény, hogy amazok csak az utóbbinak sikeres munkálkodása és tisztító bírálata által jutottak teljes érvényre és hatásra. Ugy látszik, hogy Abulvalîd propagandájával, melyet nagy elődjének nyelvtani rendszere mellett kifejtett, bizonyos előítélet állott szemben; voltak olyanok, kik nem akarták megengedni, hogy a régibb nyelvtudósok, Száadjá, Menáchem, Dûnás tekintélyének a csak imént föllépett H a j j ű ğ új rendszere előtt kell meghátrálnia. Nyomatékos szavakkal utasítja vissza Abulvalîd ezen előítéletet, főmunkája bevezetésében:²⁴⁾ ha — ugymond — Abu Zakarijának, korának új volta daczára, az elsőséget adja e tudomány szak valamennyi régi mestere fölött, ebben nem vezeti egyéb, mint törekvése az igazság és jog után és annak a megismerése, hogy H a j j ű ğ rendszere és módszere világos és meggyőző erejű bizonyításon alapszik, őt azon elv vezeti, hogy mindenkinek megadassék, a mi megilleti.²⁵⁾ Ezen elvet Abulvalîd H a j j ű ğ gal szemben a legóvatosabb pontossággal követte. A héber nyelvtudomány mind azon részeiben, melyet már az utóbbi tárgyalt, ő, még pedig főmunkájában is, csupán pótlónak és, a hol kell, bírálónak kíván

²²⁾ R. 88, 1: A nyelvtan néhány mesteréről (ישורא מן אצחאב אלקדוק) említi, hogy az előimádkozóknál divó kiejtést: משיב, משיב helyett, rosszalták. — R. 199, 11: »Egyike a mestereknek« (בעין אלשיך) במצאכם szót, Gen. 32, 20, מצאך, II Sám. 3, 25, szerint magyarázta és אותי-t תפשוני igével pótolta. — Sz. 456, 15 s köv. egy tisztelt iskolafő (ר״ם גליל) munkáját idézi, ki a מישא kifejezés értelmezésében tévedett. Alkalmasint ugyanazt érti, kinek nevében 524, 15 s köv., egymás mellé teszi e két igét: ויהעיללו, Jer. 38, 19, és ויהעיללו, Bir. 19, 15.

²³⁾ L. fennt, 3. s köv. 1.

²⁴⁾ R. XIII, 24—31.

²⁵⁾ U. o. 29. sor: לכן יעני כל מא יסתחך.

föltünni. Birálatában is tiszteletét tanusítja és nem téveszti soha szem elől a kegyeletet és hálát azon férfiu iránt, kinek ő és tudománya annyit köszönt, de tartózkodás nélkül rója meg a hiányait és igazítja meg tévedéseit is. Azon ide tartozó nyilatkozatain kívül, melyeket Abulvalíd kisebb irataiban könnyen találhatni, a Szótárban is találunk néhány figyelemre méltó részletet. Hajjúg szokásának mondja Abulvalíd, hogy homályos szójelentéseknél kerüli saját véleménye nyilvánítását.²⁶⁾ Hajjúg egyik főhibáját látja abban, hogy valamely gyök különböző, de egymással rokon jelentéseit, elkülönítés és szétválasztás nélkül egymásba keveri.²⁷⁾ Oly gyakori ez a hiba, hogy Abulvalíd Hajjúgnak ide tartozó hibáit nem mind igazítja helyre, hanem a legtöbbnek igazítását az olvasó belátására bizza.²⁸⁾ A legkeményebb szó, melyet Hajjúg fogvatkozásaira alkalmaz: hanyagság, tévedés.²⁹⁾ Érezhető szeretettel védi igazságtalan és rosszakaratu bírálók ellen.³⁰⁾ Mindenütt észlelhetni, hogy áthatja azon meggyőződés, melynek első munkájában az épen ebben oly beható bírálat tárgyává tett mesterre nézve adott kifejezést: »Ha bírálni tudtuk, azt az ő tanításának és azon haszonnak köszönjük, melyet irataiból huztunk.«³¹⁾

²⁶⁾ Sz. 696, 22—24: **וְלֹם יַעֲלֶמְנָא אֲבוּ זַכְרְיָא אִי מַעֲנִי דְהַב בְּהָא עָלֵיהּ** עלי עארתה פי אלחרב מן כל מאוק V. ö. 138, 16: **עָלֵי עָאֲרָתָהּ פִּי אֶלְחָרִיב מִן כָּל מְאוּק** כעארתה פי כל לפטה נאמצה, vonatkozással **מִנְמַת**-ra, Hab. 1, 9.

²⁷⁾ Sz. 62, 17—19: **וְגִירֵי אֲבוּ זַכְרְיָא פִּי דְלֶךְ עָלֵי עָאֲרָתָהּ פִּי אֶלְמַעְיָא** ... **אֶלְמַתְקָרִיבָהּ מִן תֵּרֶךְ אֶלְתַּמְיִיז וְאֶלְתַּפְצִיל בִּינְהָא** Hasonlóképen Sz. 237, 15—17: **Tudd meg, hogy Abu Zakarija, mikor valamely gyökben egymással rokon jelentéseket talált, azokat különbség nélkül egybezavarta.** L. még Sz. 155, 7; 161, 11; 172, 14; 243, 15 (**בְּתִשׁוּיִשׁ וּבְגִירֵי תַחֲרִיר**); 244, 26; 245, 8; 287, 16; 375, 27 (**עָלֵי עָאֲרָתָהּ מִן אֶלְסַמְאָחָהּ פִּי כָּל לִפְט יִתְקָרִיב מַעֲנָה**); 472, 14—17; 473, 22 (**מִשׁוּשָׁה מְכֻלֻּשָׁה עָלֵי עָאֲרָתָהּ**); 599, 2 s köv.

²⁸⁾ Sz. 243, 28—244, 2; 452, 10—13.

²⁹⁾ **גַּפְלָה**, 1. Sz. 134, 31; 273, 25; 309, 5 (tüzetesen mondja, hogy **גַּפְלָה**, nem **גַּלְט**, tévedés); 400, 16 (**גַּפְלָה אִוּ וְהֵם**). Egyszer erősebben mondja: **גַּלְט**, 288, 8, **אֶכְטָא**, 415, 9. Könnyebb alakba burkolt feddések 1. 603, 2; 418, 17.

³⁰⁾ L. Sz. 281, 29—35; 339, 15—340, 4.

³¹⁾ Opuscles 4: **וְנָח וְאֵן רִדְנָא עָלֵיהּ פִּדְנָא אֲנִמָּא הוּא מִמָּא תַעֲלֶמְנָהּ מִנָּה** ונחן ואן רידנא עליה פידנא אנמא הו ממא תעלמננה מנה. **וְאֶסְתַּפְנָהּ מִן כְּתָאבֵיהּ** ואסתפננה מן כתאביה.

P Ó T L Á S.

A 26. l. 149. jegyzetéhez. Azon szerepet illetőleg, mely az Ábrahám áldozatáról való szentirási elbeszélésnek a muhammedán polemikában jutott, Goldziher Ignác barátomnak a következő fölvilágosítást köszönöm:

»A korán e helyét: 37. szúra 100 s köv. vv. — sok muhammedán theologus tényleg bizonyítéku idézi a mellett, hogy isteni törvények Isten által érvényteleníthetők (נסך אלהאכאם אלהאזהיה); sőt azon különös kazuistikus vizsgálódás is fűződik hozzá, vajjon ily érvénytelenítés — abrogatio — akkor is helyén van-e, mikor — mint a kérdéses esetben — az első parancs teljesítésének időpontja még nem következett be. A mu'taziliták ily esetekre is kiterjesztik az érvénytelenítés lehetőségét (F a c h r - a l - d î n A l - R â z î, Mafâtîh algejb cz. m., ed. Bûlâk, 1289, VII. köt. 156. l., v. ö. A l - S z u j û t î Bevezetését a koráni tudományokba, A l - I t k â n stb., ed. Cairo 1278, II. köt. 25. l.). Azon körülmény, hogy az elbeszélés az Ábrahámnak parancsolt áldozatról és ezen parancs módosításáról a tórában is előfordul, azt különösen alkalmassá tette arra, hogy az érvénytelenítés elméletének zsidó czáfolgatói ellenében bizonyítéku fölhoassék.«

TARTALOM.

	Lap
Előszó	III

I. Abulvalid élete és munkái.

1. Ifjúsága. Tanítói.	1
2. Tanulmányai	5
3. Első munkája	9
4. Három kisebb irat	13
5. Irodalmi harc Sámuel Hannággal	17
6. Életviszonyai és életfeladata.	23
7. Főmunkája. Első rész : A nyelvtan.	30
8. A főmunka második része : A szótár	36
9. Befejezés	41

II. Abulvalid szentírásmagyarázatának forrásai.

1. Bibliai kéziratok. A masszóra. A masszóri irodalom	45
2. A targum	54
3. A hagyomány irodalma	64
4. Abulvalid viszonya a hagyományos szentírásmagyarázathoz	67
5. A gáóni irodalom	76
6. Száadjá gáón. A bibliafordítók	83
7. A nyelvtudósok	92
Pótlás	98

Midőn az országos rabbiképző intézet tanári kara működésének nyolczadik évére visszatekint, megelégedéssel emelheti ki, hogy azon remények, melyeknek az előbbi években kifejezést adott, teljesültek. A hallgatók és tanulók száma tekintélyesen szaporodott; a lefolyt tanévben 94 iratkozott be. A neveket és a születési helyeket az A) melléklet sorolja fel.

A haza számos és tekintélyes községe ezen tanévben is felkérte a tanári kart, hogy érettebb hallgatóit ünnepi és alkalmi hitszónoklatok tartására kiküldje. Így szónokoltak a tanári kar által kijelölt felső tanfolyambeli hallgatók a nagy ünnepek, továbbá a Sabuoth-ünnep alkalmával és néhány szombaton a debreczeni, győri, nagy-abonyi, nagy-váradi és szolnoki hitközségek templomában.

Az 1884. szept. 2-án tartott értekezleten a tanári kar Bloch Mózes tanárt elnöknek, dr. Bloch Henrik tanárt jegyzőnek és dr. Kaufmann Dávid tanárt könyvtárnoknak választotta.

A vezérlő bizottságban való képviseltetésével az idén is Bloch M. és dr. Bánóczi József tanárokat bízta meg.

A tanári kar az iskolai év folyamában 22 értekezletet tartott.

Az idei írásbeli érettségi vizsgálat május 24., 25., 26., 27. és 28-án, a szóbeli a zsidó theologiai tantárgyakból május 18-án ment végbe; a szóbeli a gymnáziumi tantárgyakból nagyságos dr. Lutter Nándor, kir. tanácsos és főigazgató ur elnöklete alatt junius 30-án fog megtartatni.

Az 1883—84-ki tanév végén tartott érettségi vizsgálatot két tanuló kitüntetéssel, a többiek pedig jól állották ki.

Az alsó tanfolyam osztályainak évről-évi vizsgálatai a zsidó theologiai tárgyakból junius 23. és 24-én, a gymnasiumiaktól pedig junius 21-én tartattak meg. A felső tanfolyam másodéves hallgatóinak alapvizsgálata a vezérlőbizottság jelenlétében junius 22-én ment végbe.

Az alsó tanfolyam önképző köre az idén is folytatta hasznos
Értesítő.

munkásságát, mely az egylet, egyes tanárok és más pártfogók részéről kitűzött pályakérdések által még inkább fokozódott. Héber nyelvű ujságok kiadói ingyen-példányok küldése által e kört az idén is hálára kötelezték.

A homiletikai egylet, mely a felső tanfolyambeli hallgatók szónoki gyakorlottságát van hivatva fejleszteni, szintén sikeresen működött.

Az »Ecz-Chájim« segélyező-egyletnek mult tanévbeli működéséről a B) melléklet ad számot.

Az intézet könyvtára a lefolyt tanévben is vételek és ajándékok által tekintélyesen gyarapodott.

Az utóbbiakat a C) melléklet tünteti fel.

A rabbiképző intézet templomában az engesztelő napot és a Peszach-ünnepet megelőző szombatokon Bloch M. tanár, az ünnepeken és több szombaton meghatározott sorrendben az érettebb felső tanfolyambeli hallgatók tartottak szónoklatokat.

A koromlai báró Schey Fülöp-féle alapítvány esedékes kamataiból két a zsidó-theologiai tudományból vett pályakérdés tüzetett ki, és pedig a tavali még egyszer, mint uj a következő:

”שִׁשִּׁי וְעַנְי וּפִרְשֵׁי דִּינִים שֶׁל קִים לִיה בְּדִרְבָּה מִנֵּה לְבָאָר עַל פִּי מִקְוִים בְּתַלְמוּד.”

»Két büntetésnek egy elkövetett bűnre való konkurrencziájában a súlyosabb büntetésnek kimérése megsemmisíti az enyhébbet.« A talmud eme jogi tétele megokolásaival, elágazásaival és specziális esetekre való alkalmazásaival a források alapján fejtendő ki. (Héber és magyar nyelven.)

Az ujra kitűzött pályakérdésre nem érkezett be dolgozat, az ujonnan kiírottra pedig egy munka nyújtatott be. Az ítélet a legközelebbi értesítőben lesz közzétéve.

A tanártestület a zsidóság és a zsidó tudomány körül érdemet szerzett következő férfiakat üdvözölte jubilaemuk alkalmából: Zunz Lipót 90-dik, Montefiore Mózes 100-ik, Weisz J. H. Bécsben 70-ik évfordulójukkor, továbbá a vezérő bizottság tagját, Hochmuth Ábrahám főrabbit, a veszprémi izr. hitközségben való 25 éves működése alkalmából.

A tanári kar elnöke a lefolyt tanévben a legszükebb családi körben ülte meg 70-ik születése napját; a tanártestület, a vezérő-

bizottság, a felső tanfolyam hallgatói és az alsó tanfolyam tanulói ez alkalommal személyesen üdvözölték a jubilanst. — A párizsi »alliance-israélite-universelle«-nek 25 éves fennállása ünnepére a tanári kar üdvözlő sürgönyt küldött.

De intézetünk nagy veszteséget is szenvedett.

A vezérlőbizottság tanulmányi osztályának elnöke, Steinhardt Jakab főrabbi, meghalt. A tanári kar részvételének kifejezést adott az aradi izr. hitközség elnökségéhez és a megdicsőült özvegyéhez intézett sürgönyökben; a temetésnél képviseltette magát dr. Bánóczi József tanár által, ki a koporsó fölött a tanári kar háláját és elismerését tolmácsolta. A nagyérdemű tudós emlékére az országos rabbiképző intézet templomában külön gyász isteni tisztelet tartatott Friedmann M. ének-tanár közreműködésével. Az emlékbeszédet Bárány József, a felső tanfolyam hallgatója tartotta.

Az országos rabbiképző-intézet felső tanfolyamában az elmúlt tanévben a következő előadások tartattak:

1. **Szentírás magyarázata**: A Krónika és Ezrá könyvei. 2 óra hetenkint. Tanár: *Bacher*.

2. **A szentírásmagyarázat** és a héber nyelvtudomány története a zsidóknál. 2 óra hetenkint. *Ugyanaz*

3. **Exegetikus irodalom**: Targum és Ábrahám Ibn Ezrá kommentárja Mózes I. könyvének válogatott részeihez. 1 óra hetenkint. *Ugyanaz*.

4. **Talmud statarie**, Peszáchim 42—50 lapig; Kethubóth 29—39 lapig. 6 óra hetenkint. Tanár: *Bloch M.*

5. **Talmud cursorie**: Nedárim 67—91 lapig; Peszáchim 99—103 lapig. 3 óra hetenkint. *Ugyanaz*.

6. **Jeruzsálemi talmud**: Szánhedrin III. fej. 6. szakasztól kezdve a VI. fej. 3 sz.-ig. **Responzumok**: R. Jiczchak bar Séséth 104—134 f. 1 óra hetenkint. *Ugyanaz*.

7. **Sulchán Árukh**: Jóre Déá: 87—111. fej. 3 óra hetenkint. *Ugyanaz*.

8. **Midrás**: Pesziktá di R. Káhaná (ed. Buber). 1 óra hetenkint az első félévben. Tanár: *Bacher*.

9. **Apokryphák**: A bölcsesség könyve. 1 óra hetenkint a második félévben. *Ugyanaz*.

10. **Bevezetés a talmudba**: 1 óra hetenkint. Tanár: *Deutsch*.

11. Zsidók története: A zsidóüldözések az Almohadok alatt Afrikában és Spanyolországban. A zsidók Egyiptomban. Maimon b. József és Maimuni Mûsa életrajzai. A források és különösen Maimuni leveleiből vett szemelvények olvasása. 2 óra hetenkint.

Tanár: *Kaufmann.*

12. Történelmi gyakorlatok: 1 óra hetenkint. *Ugyanaz.*

13. Vallásbölcsészet: Ábrahám Ibn Daûd Emuna rama cz. munkájának kritikai tárgyalása a kéziratok alapján. 2 óra hetenkint.

Ugyanaz.

14. A zsidó vallásbölcsészet története: Szaadja Alfajjúmi vallásbölcsészeti rendszere és etikája. A Jezira-könyvhez való commentáriusának tárgyalása. Az Emunoth vedeôth tartalmának fejtegetése. A zsidóvallás bölcsészet története Haja Gaon-ig. 1 óra hetenkint.

Ugyanaz.

15. Homiletikai gyakorlatok: 1 óra hetenkint. *Ugyanaz.*

16. Héber gyakorlatok: Költészeti darabok olvasása az első félévben. Kimchi Dávid Mikhlólja a második félévben. 1 óra hetenkint.

Tanár: *Bacher.*

A theologiai oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

1. Szentírás: A) Mózes I. könyve kezdettől a 28. fejezetig. 2 óra hetenkint.

B) Mózes III. könyve. 2 óra hetenkint.

Tanár: *Deutsch.*

2. Szentírás: A) Jeremiás könyve, 1—45 fejezet. 3 óra hetenkint. Zsoltárok könyve, 1—22. fej. 1 óra hetenkint.

B) Izsája könyve, 40—66 fej.; Chaggái, Zekharjá és Maleákhi próféták könyvei. 2 óra hetenkint. Jósua könyve, különös tekintettel Palesztina földrajzára. 1 óra hetenkint.

Tanár: *Bacher.*

3. Talmud, statarie: Chullin 104—117 lapig. 6 óra het.

Tanár: *Brill.*

4. Talmud, cursorie: Béczá kezdettől a 6. lapig és 35. laptól végig. 3 óra hetenkint.

Tanár: *Deutsch.*

5. Héber nyelvtan: A) Alaktan. 1 óra het. *Ugyanaz.*

6. Áram nyelvtan: B) Alaktan. 1 óra het. *Ugyanaz.*

7. Zsidók története: A XVI. század elejétől a XIX. századig. 1 óra hetenkint. Tanár: *Bacher*.

A biblia tanításában az alsó tanfolyam tanulói 2 csoportban (A. és B.) vettek részt. Az A) csoporthoz tartozik az I. és II. oszt., a B) csoporthoz a III., IV. és V. oszt. A zsidók történetét a II.—V. osztályok együtt hallgatják. A talmudra nézve megjegyzendő, hogy a mely tanulóknak e téren haladottabb ismereteik voltak, a felső tanfolyam talmudelőadásában vettek részt.

A gymnasiumi oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

I. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Arany Toldijának részletes olvasása és fejtegetése. Ilosvai Toldija megfelelő részének olvasása s a kétféle földolgozás összehasonlítása. Arany Toldiját elejétől végig betanulták. — Poetika: verstan és költeménytan, különös tekintettel az eposra. — Segédkönyvek: Lehr Toldi kiadása. Greguss költészettana. 3 óra hetenkint. Tanár: *Bánóczi*.

Latin nyelv: Cicero, in Catilinam, I., II., III., IV. 5 óra hetenkint. Tanár: *Schill*.

Görög nyelv: Alaktan a perfektumig. Megfelelő gyakorlatok. Segédkönyvek: Hintner Schill: görög nyelvtan és olvasókönyv. 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Német nyelv: Válogatott fejezetek Heinrich német olvasókönyvéből. Goethe balladái. Havonként egy házi feladat. 2 óra hetenkint. Tanár: *Bacher*.

Történet: Az ó-kor története a római császárság keletkezéseig. Tankönyv: Mangold, világtörténelem I. köt. 2-ik kiad. 3 óra hetenkint. Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan: Az alapműveletek algebrai kifejezésekkel. A legkisebb közös többes és a legnagyobb közös mérték. A hatványozás és a gyökfejtés. — Házi és iskolai dolgozatok. 2 óra hetenkint. Tanár: *Bein*.

Természetrajz: Botanika: Az általános rész beható tárgyalása. — A részletes növénytan kiváló osztályai. 1 óra hetenkint.

Ugyanaz.

II. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Arany balladái nak fejtegetése. A balladákat mind betanulták. — Stilisztika vázlatosan. — Segédkönyvek: Greguss, Arany balladái; Torkos Próza i olvasmányok. 3 óra hetenkint. Tanár: *Bánóczy*.

Latin nyelv: Sallustius, Catilina. — Ovidius, Metam: I., II. — Írásbeli dolgozatok. 5 óra het. Tanár: *Schill*.

Görög nyelv: Alaktan a gyenge aorisztostól kezdve végig; Mondottan: az esetek használata. Curtius nyelvtana szerint; a megfelelő gyakorlatok Schenkl gyakorlókönyvből. Xenophon Chrestomathiájából vál. fejezetek. 3 óra het. Tanár: *Bloch H.*

Német nyelv: Közösen a III. osztálylyal 2 óra hetenkint. Tanár: *Kaufmann*.

Történet: A római császárság története. A középkor kezdettől fogva az interregnum koráig. Tankönyv. Mangold, világtörténelem I. és II. köt. 2 óra hetenkint. Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan. Algebra: Első- és másodfoku egyenletek egy és több ismeretlennel. A redukálható magasabb foku egyenletek. — Mértan: A síkmértan elemei. Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenkint. Tanár *Bein*.

Természetrájz: Zoologia: Általános rész. — Az anthropologia részletes tárgyalása. 1 óra hetenkint. *Ugyanaz*.

III. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: A kérők és Coriolanus beható olvasása és fejtegetése. — Aristoteles Rhetorikája Hunfalvy fordítása. 3 óra hetenkint. Tanár *Bánóczy*.

Latin nyelv: Livius, XXI. könyv. — Vergilius, Aeneis, I., II. — Kéthetenkint egy írásbeli dolgozat. 5 óra het. Tanár: *Schill*

Görög nyelv: Xenophon, Socrates memorabiliái. — Homeros, Odyssea, VIII., IX. ének. 3 óra hetenkint.

Tanár: *Schill*.

Német nyelv: Schiller: Jungfrau von Orleans. Gyakorlatok a memorálásban és a szavalásban. Havonkint egy dolgozat. 2 óra hetenkint. Tanár: *Kaufmann*.

Történet: A középkor története az interregnumtól kezdve végig. Az ujkor története kezdettől IV. Henrik, francia királyig. Tankönyv: Mangold, világtörténet II. és III. köt. 2 óra het.

Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan: Algebra: Határozatlan egyenletek, különös tekintettel a diophantesi egyenletekre. A logarithmus és annak alkalmazása. — Mértan: A sík trigonometria és annak alkalmazása. 3 óra het.

Tanár: *Bein.*

Physika: A mechanika alapfogalmai. A fontosabb statikai és kinematikai problémák tárgyalása. — Hydrostatika. — Aerostatika. 2 óra hetenkint.

Ugyanaz.

Természetrajz: Chémia: A vegyülés általános törvényei. — A szerves rész, különös tekintettel a fontosabb vegyületekre. — Mineralogia: Az ásványok megismertetése szemléltetés alapján. 1 óra hetenkint.

Ugyanaz.

IV. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Együtt a III. osztálylyal 3 óra hetenkint.

Tanár: *Bánóczi.*

Latin nyelv: Mint a III. osztályban. 5 óra hetenkint.

Tanár: *Schill.*

Görög nyelv: Homeros, Odysszéa I—V. ének. Platon. Az állam I. könyv. 3 óra het.

Tanár: *Bloch H.*

Német nyelv: Lessing: Emilia Galotti és Nathan der Weise. Havonkint egy feladat. 2 óra het.

Tanár: *Kaufmann.*

Történet: Az uj-kor története IV. Henrik francia királytól 1830-ig. Tankönyv: Mangold világtörténelem III. köt. 2 óra het.

Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan: Algebra: A haladványok és alkalmazásuk a kamatoskamat-számításra. — Mértan: Stereometria és sphärotrigonometria. — Analytika. — Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenkint.

Tanár: *Bein.*

Physika: Általános rezgéstán. Hangtan. Fénytan. A hőtan és a gázok elmélete. 2 óra het.

Ugyanaz.

Philosophia: Psychologia. — Descartes. Elmélkedések. — Segédkönyvek: Beck-Greguss és Alexander B. Filozófiai Írók Tára. I. 2 óra het.

Tanár: *Bánóczi.*

V. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Az irodalomtörténet fejlődése; szépirodalmi olvasmányok. — Segédkönyv: Beöthy Irodalomtörténete. I. és II. k. 3 óra het. Tanár: *Bánóczy*.

Latin nyelv: Tacitus: Agricola; Germania; Historiae, V. könyv. — Horatius, válogatott ódák és de arte poetica. — Kéthetenként egy írásbeli dolgozat. 5 óra het. Tanár: *Schill*.

Görög nyelv: Thucydides lib. II. Sophokles: Antigone. 3 óra het. Tanár: *Kaufmann*.

Német nyelv: Lessing: Laokoon (befejezés). Válogatott fejezetek a német irodalomtörténetből. Segédkönyvek: Kluge és Imelmann. Havonként egy feladat. 2 óra het. Tanár: *Kaufmann*.

Történet: Magyarország pragmatikai története. — Segédkönyv: Ribáry. 3 óra het. Tanár: *Bánóczy*.

Mennyiségtan: Permutációk és kombinációk. A Newton-féle hatványsor. — A matematikai tananyag átismétlése. — Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra het. Tanár: *Bein*.

Physika: Az elektromosság. A physikai tananyag átismétlése. 2 óra het. Tanár: *Bein*.

Philosophia: Közösen a IV. osztálylyal. 2 óra hetenkint. Tanár: *Bánóczy*.

Az éneket az alsó tanfolyam valamennyi osztályában Friedmann Mór énektanár tanította.

A.

A tanulók névjegyzéke.

Azon tanulók, kiknek neve csillaggal van jelölve, a tanév közben elmaradtak.

Felső tanfolyam.

Neve :	Születéshely :	Megye :
Barány József	Nádudvar	Hajdu
Blau Lajos	Putnok	Gömör
Elsasz Bernát	Érsekújvár	Nyitra
Feldmann József	Szamuszeg	Szatmár
Fischer Ede	Bella	Turóc
Fischer Gyula	Sár-Keresztur	Fehér
Flesch Ármin	Bács-Almás	Bács
*Fleischmann Sámuel	Budapest	Pest

Neve :	Születéshely :	Megye :
*Haas Simon	Turány	Turóc
Herzog Manó	Budapest	Pest
Kahan Sámuel	Marmaros-Sziget	Mármaros
Kohn Ármin	Szliács	Liptó
*Kohlbach Bernát	L.-Szt.-Miklós	Liptó
Kecskeméti Lipót	Kecskemét	Pest
Pinkusfeld Samu	Diós-Győr	Borsod
dr. Rosenstein Mór	Nagy-Megyer	Komárom
Schreiner Márton	Nagy-Várad	Bihar
Schwarz Miksa	Kis-Várda	Szabolcs
Steinherz Jakab	Nagy-Paka	Pozsony
Wiener Béla	H.-M.-Vásárhely	Csongrád

Alsó tanfolyam.

Neve :		Születéshely :	Megye :
Adler Vilmos	I. osztály	Paks	Tolna
Alexander Miksa	I. »	Kecser-Peklén (rendk.)	Sáros
Arnstein Jenő	I. »	Munkács	Bereg
Bauer Mór	I. »	Tata	Komárom
Bernstein Béla	III. »	Várpalota	Veszprém
Berger Gábor	II. »	Ó-Buda	Pest
Bichler Adolf	III. »	Priekopa	Turóc
*Bruck Juda	I. »	D.-Szerdahely (rendk.)	Pozsony
*Brieger Kálmán	I. »	Csökmő »	Bihar
Braun Salamon	I. »	Puchó	Trencsén
Büchler Sándor	I. »	Fülek	Nógrád
Diamant Gyula	III. »	Nagy-Várad	Bihar
*Eisler Antal	III. »	Galgócz	Nyitra
Eisler Mátyás	V. »	Páty	Pest
Fischer Emil	I. »	Makó	Csanád
Fischmann Miksa	I. »	Galgócz	Nyitra
Friedländer Ábr.	II. »	Héthárs	Sáros
Friedländer Lipót	III. »	Mokcsa	Ung
*Friedländer Mór	I. »	Olejnok	Sáros
Feuerlicht Mór	III. »	Erdőbénye	Zemplén
Frisch Ármin	I. »	Migléc	Abauj
Goldschmied Lipót	III. »	Losoncz	Nógrád
Goldberger Miksa	II. »	Abauj-Szántó	Abauj
Goldberger Zsigm.	III. »	Budapest	Pest
Gottesmann Ignác	I. »	Szalánfalva	Bereg
Graf Gyula	III. »	Gödöllő	Pest
Handler Simon	III. »	Aszód	Pest
*Hamburger Lipót	I. »	Tenke	Bihar

Neve :		Születéshely :	Megye :
Heller József	II. osztály	Várpalota	Veszprém
Herskovics Dezső	I. »	H.-Pályi	Bihar
Herskovics Mózes	I. »	Hadas	Szatmár
Hirschbein Lázár	I. »	Bán	Trencsén
Klein Arnold	I. »	Ungvár	Ung
Klein Ferencz	I. »	Pettyén	Szatmár
Klein József	I. »	Gyöngyös	Heves
Kraus Jakab	II. »	Nyitra	Nyitra
Kraus Jónás	IV. »	Zenta	Bács
Kraus Sámuel	I. »	Ukk	Zala
Kohn Izidor	I. »	Német-Lipce	Liptó
Lederer Ignác	II. »	Komlós	Abauj
Liebermann Jakab	I. »	Szikszó	Abauj
Lissauer Kálmán	I. »	Felső-Novaj	Abauj
Löwenrosen Manó	II. »	Nagy-Szombat	Pozsony
Löwy Ferencz	II. »	Kőrös-Ladány	Békés
Mandel Ármin	II. »	Vásárhely	Zemplén
Moskovics Ábrahám	I. »	Szolnocska	Zemplén
Neumann Gyula	V. »	Csenger	Szatmár
Neufeld Mór	I. »	Homonna	Zemplén
Neufeld Ármin	I. »	Sz.-Pattak	Ugocsa
Pillitz Sámuel	III. »	Veszprém	Veszprém
Pollak Miksa	II. »	Beled	Sopron
Rosenberg Ede	V. »	Balkány	Szabolcs
Rosenberg Izidor	II. »	Friedek	(osztr. Szilézia)
Rudolfer Antal	III. »	Galgócz	Nyitra
*Rubinstein Izrael	III. »	Dunapentele	Fehér
Schwarz Mór	I. »	Csáktornya	Zala
Schwarz Jakab	I. »	Héthárs	Sáros
Singer Bernát	II. »	S.-A.-Ujhely	Zemplén
*Schellnitz Márk	IV. »	Duda	Veszprém
Spira Jakab	III. »	Homonna	Zemplén
*Spira Salamon	IV. »	Homonna	Zemplén
Strasser Sámuel	II. »	Érsekujvár	Nyitra
Szöbel Márk	I. »	Bártfa	Sáros
Taub Manó	II. »	Tapolcsán	Nyitra
*Trepper Adolf	I. »	Gyöngyös	Heves
Venetianer Lajos	IV. »	Kecskemét	Pest
Weisz Izsák	I. »	Z.-Budka	Zemplén
Weisz Lázár	I. »	Szalonta	Borsod
Weisz (Fogel) Menyh.	I. »	Nagymon-Ujfalu	Szilágy
Weisz Heinrik	II. »	Abauj-Szántó	Abauj
Weiszbürg Jakab	IV. »	Erdőbénye	Zemplén
Winkler Sándor	III. »	Semjén	Zemplén

B.

Az „Écz-Chajim“-egylet kimutatása az 1884/5-ki tanévre.

Az »Écz-Chajim«-egylet bizottsága hálás köszönettel sorolja föl mindazon adományokat, melyek a mult tanévben az egylet javára befolytak. — Az alapszabályok értelmében tartott közgyűlés alkalmával Deutsch Sámuel, Gomperz Zsigmond, Müller Vilmos, Schweiger Márton, dr. Simon József, Spitzer D. H., Stern Bernát urak az egyleti bizottságba újra, a meghalt Heller Efraim helyére Bloch Mór úr ujonnan lett választva.

I. Bevételek.

a) Rendes tagsági díjat fizettek:

	frt	kr.
Adler Ádám fia úr Budapest	10	—
Adler Lajos » »	10	—
Adler Henrik » »	5	—
Ádándi izr. hitközség	5	—
Aradi izr. hitközség	25	—
Altmann B. úr Nagy-Abony	5	—
Dr. Bacher Vilmos tanár úr Budapest	5	—
Bacher Emil út »	5	—
Dr. Bánóczi József tanár úr »	5	—
Baumgarten Ignác úr »	50	—
Baumgarten Fülöp » »	30	—
Baumgarten Leo » »	10	—
Baumgarten Lajos » »	10	—
Baumgarten Móricz » »	10	—
Berger Henrik » Debreczen	5	—
Beer Salamon » Budapest	5	—
Beimel Jakab » »	5	—
Birnbaum Jakab » »	5	—
Bischitz Mór » »	25	—
Bloch Mór » »	10	—
Bloch Mózes tanár » »	5	—
Dr. Bloch H. » » »	5	—
Blau N. úr Nagy-Kanizsa	5	—

	frt	kr.
Bleier Albert úr Budapest	5	—
Braun Mór » »	10	—
Brill S. L. tanár úr »	5	—
lov. Brüll Miksa » »	10	—
Brüll Henrik és Fia úr Budapest	25	—
Busztin Adolf úr Nagy-Abony	5	—
Budai izrael. hitközség	10	—
Csillag Bela úr Budapest	20	—
ifj. Csillag Béla úr »	10	—
Czettel Ignác » »	5	—
Deutsch Henrik tanár úr Budapest	5	—
Deutsch N. úr Losonc »	5	—
Drucker Mór úr Budapest	5	—
Ehrlich Mózes úr Budapest	50	—
Engel József » Nyitra	5	—
Dr. Engländer » Budapest	20	—
Erber és Fleischmann urak Debreczen	5	—
Fischer Zsigmond és társa Budapest	5	—
Fürst Jakab úr Budapest	5	—
Fleischl Sámuel úr Budapest	5	—
Friedmann M. » főkantor Budapest	5	—
Frommer Albert » »	5	—
Gold Sámuel » »	25	—
Budai Goldberger Károly úr »	25	—
Goldberger S. F. és Fiai urak »	25	—
Goldmann Mihály úr »	5	—
Dr. Goldziher Ignác úr »	5	—
Gomperz N. L. » »	10	—
Gomperz testvérek »	10	—
Grosz Fülöp úr »	5	—
Grünn M. » »	5	—
Grünhut Henrik és Testvére »	5	—
Guttmann Ignác úr »	5	—
Győri izrael. hitközség »	50	—
Haas Adolf úr »	20	—
Hay M. L. » »	5	—
Hay K. » Nagy-Abony	5	—
Heidelberg Mór úr Budapest	5	—

	frt	kr.
Heidlberg L. V. úr Budapest	15	—
Heller Efraim » »	6	—
Heller Gábor » »	5	—
Herzfeld H. » »	5	—
Herzfeld J. » »	5	—
Hirsch Jakab » »	15	—
Holitscher Lipót » »	5	—
Kann Ármin » »	20	—
Kanitz Ignác » »	5	—
Dr. Kayserling M. rabbi úr Budapest	5	—
Dr. Kaufmann D. tanár » »	10	—
Kern Leo ur Budapest	15	—
Keppich Lipót úr Budapest	10	—
Dr. Kohn Sámuel rabbi úr Budapest	5	—
Kohn Arnold úr Budapest	5	—
Kohn Károly » »	5	—
Kohn Miksa » Nagy-Abony	5	—
Kohner Adolf és Fiai urak Budapest	30	—
megyeri Krausz M. és Fiai urak »	25	—
Kriegler D. úr »	5	—
Latzko és Popper urak »	10	—
Latzko testvérek »	5	—
Lindenbaum Mór úr »	5	—
Dr. Lévai úr »	5	—
Leipniker Manó úr »	5	—
Löwy Adolf » »	5	—
Lichtenstein Salamon úr Luki	3	—
Luki izrael. hitközség	5	—
Löwinger J. úr Nagy-Kanizsa	5	—
Lichtenstein Miksa úr Budapest	5	—
Machlupp Ede » »	10	—
Markbreit Adolf » »	10	—
Mauthner Lipót » »	5	—
Mauthner Mór » »	15	—
Müller Vilmos » »	10	—
Mohácsi izrael. hitközség	10	—
Modern és Breitner urak Budapest	5	—
Maschansker Mór úr Nagy-Kanizsa	5	—

	frt	kr.
Nagel Benő » Győr	5	—
Dr. Neumann Ede » főrabbi Nagy-Kanizsa	5	—
ifj. dr. Neumann Sándor úr Budapest	5	—
Neustadt Gusztáv » »	5	—
Neuwelt Ármin » »	10	—
Neuschlosz Károly és Fia urak »	10	—
Dr. Pillitz Benő úr Veszprém	5	—
Pintér Gyula » Nagy-Abony	5	—
Dr. Pollak Henrik úr Budapest	5	—
Pollak Mór » »	5	—
Popper Ármin » »	5	—
Porges B. » »	5	—
Lov. Posner K. L. » »	5	—
Dr. Pfeifer Fülöp » Győr	5	—
Pollák József » Budapest	5	—
Preger Izsák » »	5	—
Pozsonyi izrael. hitközség	15	—
Dr. Reich József úr Budapest	5	—
Dr. Reich Mór » »	5	—
Rosenbaum Adolf » »	5	—
Rosenfeld A. » Nagy-Kanizsa.	5	—
Rust Bernát » Budapest	10	—
Schill Salamon tanár úr »	5	—
Schlesinger Sámuel » »	10	—
Schwarz József » Nagy-Abony	5	—
tornyai Schossberger H. úr Budapest	20	—
id. Schulz József úr »	5	—
Dr. Simon József » »	5	—
Simon Jakab » »	5	—
Sváb Károly orsz. képviselő ur »	50	—
Singer Ede úr »	10	—
Sommer Gyula úr »	5	—
Singer Alajos » »	5	—
Sommer Ignác » Nagy-Kanizsa	5	—
Sommer Miksa és Sándor ur Nagy-Kanizsa	5	—
Zombori Stein Frigyes úr Budapest	10	—
Spitzer D. H. úr Budapest	5	—
Sterk Sándor » »	5	—

	frt	kr.
Singer és Neuwirth urak Budapest	5	—
Spitzer G. és társa » »	25	—
özv. Spitzer Gersonné Budapest	25	—
Stern Bernát úr Budapest	50	—
Stern Ignác » »	50	—
Stern Simon » »	20	—
Stern és Schmiedl urak Budapest	5	—
Stern Jakab úr Nagy-Abony	5	—
Stern J. M. és Fia urak Nagy-Kanizsa	5	—
Strasser Alajos úr Budapest	10	—
Szegedi Izrael. hitközség	50	—
Totis Adolf úr Budapest	10	—
Ullmann K. J. úr »	10	—
Veszprémi izrael. hitközség	25	—
Weisz Jakab úr Budapest	5	—
Weisz Zsigm. » »	5	—
Weisz M. és Fia urak Budapest	5	—
Weisz Henrik » Budapest	5	—
Weiszhut Al. » »	10	—
Weizsmann Mór úr »	10	—
Weltner József » »	5	—
Winter János » »	5	—
Winter Sándor » Ipolyság	5	—
Wolfner Gyula » Budapest	25	—
Wottitz Báruch » »	5	—
Zinsenheim Simon úr »	5	—
Összesen	1664	—

b) Alapító tagsági díjakat fizettek :

	frt	kr.
Kisteleki Léway Henrik úr Budapest, mint 1000 frtos alapítványának VI-ik részletét	100	—
Schweiger Márton úr Budapest, mint 1000 frtos alapítványának VI-ik részletét	100	—
Wahrman Mór úr, országos képviselő Budapest, mint 1000 frtos alapítványának VI-ik részletét	100	—
Wahrman Sándor úr Budapest, mint 500 frtos alapítványának VI-ik részletét	50	—
Összesen	350	—

c) *Alapítványok:*

	frt	kr.
Dr. König Mór úr, Budapest, alapítványa: a magyar jelző- logbank 2 drb 4 ^o / _o -nyi kötvénye	200	—
Összesen	200	—

d) *Rendkívüli adományok:*

	frt	kr.
Altstock Salamon úr Budapest	40	—
Dr. Herzog H. úr Budapest	10	—
Összesen	50	—

e) *A rabbiképző-intézet templomában befolyt adakozások:*

	frt	kr.
Dr. Bacher Vilmos tanár úr	1	—
Bloch Mózes » »	1	50
Dr. Bloch Henrik » »	2	—
Löwy B. úr	10	—
Fleischmann úr	1	—
Weisz J. »	1	—
Baumgarten »	2	—
Fischer »	2	—
Oblatt »	1	—
Flesch A. »	—	36
Löwy »	25	—
Ausspitz M. »	10	—
Rosenstein M. úr	1	—
Kohn úr	1	—
Drucker úr	1	—
Goldstein úr	—	50
Zeisl úr	1	—
Friedmann M. főkantor úr	2	—
Kohn A. úr	—	50
Dr. Kaufmann D. tanár úr	7	—
Klein úr	2	—
Szeicsek úr	5	—
Krakauer úr	5	—
Feifel úr	2	—
Löwy »	1	—

	frt	kr.
Herzog M. úr	1	—
Herzog úr	—	36
Hirsch »	1	—
Fischer E. A. főrabbi úr Makó	1	—
Csillag úr	5	—
Szabolcsi M. úr	1	50
Rosenberg úr	—	50
Kanitz úr	—	50
Ziegler »	—	36
Hofman »	1	—
Weisz Gyula úr	1	—
Bloch Lázár » Bródy	1	—
Bloch Adolf » Nowemiasztó	1	—
Bacher Lajos »	1	—
Elsasz rabbi » Rózsahegy	1	—
König úr	1	—
Pollacsek úr	1	—
Fischer Gyula úr	—	50
Dr. Lévai úr	2	—
Glück úr	1	—
Tisch »	1	—
Baumgarten úr	1	—
Schwarz M. »	1	—
Összesen	112	58

f) *A budapesti hitközség rombach-utcai templomában befolyt adakozások :*

	frt	kr.
Nagel Ármin úr	20	—
A templomi adakozások összege	132	58

g) *Szelvények és kamatok :*

	frt	kr.
Gelsei Gutmann Henrik úr alapítványának kamatja	23	25
A Heller- és a Landau-féle alapítványok és az egylet többi vagyonának kamatai	627	83
A magyar földhitelintézet által 1884-ki december óta meg- őrizett értékpapírosok kamatai	155	14
Összesen	806	22

h) *Más adakozások az intézet javára:*

A vallás- és közoktatási miniszter ur ő nagyméltósága az országos rabbiképző-intézet növendékeinek támogatására az izrael. iskolaalapból 1500 frtot engedélyezni méltóztatott.

A pesti izrael. hitközség előljárósága 2 a tanári kar által meghatározott hallgatónak 100—100 frtnyi ösztöndíjt szavazott meg

Steinfeld Antal úr Debreczenben alapítványának értelmében a tanárkarnak 100 frtot rendelkezésére bocsátott. Ezen összegből kapott két növendék 50—50 frtot ösztöndíjúl.

Bloch Mózes tanár 70 éves fordulójának alkalmából ajándékozott az »Ecz-Chájim«-egyletnek 50 frtot

Hochmuth Ábrahám, veszprémi főrabbi, az ő jubilaecuma alkalmából a veszprémi Chevra Kaddisa által tett 400 frtnyi alapítvány évi kamatait (20 frt.) az »Ecz-Chájim« javára beküldte azon nemes elhatározással, hogy ezentúl is ugyanezen célra fogja a kamatokat fordítani.

Az országos ösztöndíj-egylet részéről intézetünk négy hallgatója 100—100 és kettő 50—50 frtnyi ösztöndíjt nyert.

A bajai izrael. hitközség ezen tanévben is egy növendék számára 30 frtnyi ösztöndíjt a tanári kar rendelkezésére bocsátott.

Gomperz Zsigmond úr Budapest, az országos rabbiképző-intézet temploma számára igen becses תל קדש-t ajándékozott és pedig: בת' ש. יד

Özv. Horovitz Betty, Butschowitzból (Morvaország) az 1884-ki és 1885-ki évre 18—18 frtot (összesen 36 frtot) küldött be az örök lámpa (נר הנצח) fenntartására

A befolyt összegek összesége :

	frt	kr.
Tagsági díjak	1664	—
Alapító díjak	350	—
Alapítványok	200	—
Rendkívüli adakozások	50	—
Templomi adakozások	132	58
Szelvények és kamatok	806	22
Bloch M. tanár ajándéka	50	—
A Hochmuth-féle alapítvány kamata	20	—
Steinfeld-féle alapítvány	100	—
Összesen	3372	80

II. K i a d á s o k :

A nagyméltóságu vallás- és közoktatási miniszter ur által az országos rabbiképző-intézet növendékeinek támogatására engedélyezett 1500 frton kívül az »Ecz-Chájim« pénztárából támogatásokra még a következő összegek fordítottak :

	frt	kr.
Rendes havi támogatások- és ösztöndíjakra	867	—
A pesti izr. nőegyletnek étjegyekért	1126	—
Ugyanezen egyletnek a külön étteremért bérül	150	—
Az ünnepeken át való étkezésre	276	—
Az egyleti szolgának	80	05
Nyomtatványokra	18	75
Inkasso a templomi adakozásokért	12	70
A Steinfeld-féle ösztöndíj-kifizetése	100	—
Összesen	2630	50

A Heller- valamint a Landau-féle alapítványok kamatai az alapítók értelmében felhasználtattak.

Az »Ecz-Chájim«-egyleti vagyonáról való kimutatás (1885. június havában)

Kiadások:			Bevételek:		
	frt	kr.		frt	kr.
Havi segélyezés	867	—	Készpénzben 1884. szept. 1.	2919	32
Étjegyekre	1126	—	Értékpapirosok névértékben	13550	—
Bér az étteremért	150	—	Dr. König M. ur alapítványa	200	—
Ellátás az ünnepeken	276	—	Az 1885-ik márczius 24-én tartott köz-		
Az egyleti szolgának	80	05	gyűlés határozata folytán vett 5 ^o o-nyi		
Nyomtatványokra	18	75	m. kereskedelmi bank záloglevele	1000	—
Templomi adakozások után való inkasszo	12	70	Az 1884-ki szeptember óta befolyt összegek		
A budapesti kereskedelmi bank 5 ^o /o-nyi			összesége	3068	80
záloglevele	992	36			
Összesen	3522	86	Összesen	20738	12
Készpénzben	2465	26	Az értékpapirosok névértéke	14750	—
Értékpapirosok	14750	—	Kiadások	3522	86
Összesen	20738	12	Maradt készpénzben	2465	26

C.

Az ajándékozott könyvek lajstroma.

Alliance israélite universelle, Párizs.

Krochmal Ábr., סיעין תפלה, Lemberg 1885. 8°.

Rabbinovicz Raph., דקדוקי סופרים XIV. kt. Sebachim München, 1884. 8°.

Spitzer Sám. dr. Die Uhr. Ein Beitrag zur Culturgeschichte der Alten Essek, 1885. 8°.

Bacher Vilmos dr., tanár, Budapest.

Müveit: Die hebr.-arab. Sprachvergleichung des Abulwalid Mervân Ibn Ganâh. Wien, 1884. 8°.

Die Agada der Tannaiten, I. Bd.: Von Hillel bis Akiba. Strassburg, 1884. 8°.

Baerwald dr., Frankfurt a. M.

Einladungsschrift zu der . . . Prüfung der Real- und Volksschule der isr. Gemeinde zu Frankfurt a. M. u. o., 1885. 8°.

Bárány József, Budapest.

Értekezését: Nagy-Megyeri Besnyei György kézirati bibliafordítása. Budapest, 1885. 8°.

Bloch Mózes, tanár, Budapest.

Művét: סיעי תורת התקנות I. k. Przemysl, 1884. 8°.

Buber Salamon, Lemberg.

Isaac de Lattes שיעי ציון Jaroslau, 1885. 8°.

Kiadását: לקיטים ממדרש אבנר Wien, 1883. 8°.

Fischer Gyula, Budapest.

Prédikációját: Izrael szellemi szabadsága Sabuoth-beszéd. Budapest, 1884. 8°.

Friedlieber Ign. dr., hitszónok, Ungvárott.

Fordítását: Dr. Jellinek Adolf néhány . . . szónoklata; ezt megelőzi: מוסדות תבל Pest, 1869. 8°.

Pennerstorfer J., Unser Kronprinz. Wien, 1881. 8°.

Rosenfeld D., Mittel und Zweck der Erziehung. Galatz, 1883. 8°.

Rosenzweig V. Edler v., Joseph und Suleicha. Histor. romantisches Gedicht aus d. Pers . . . Wien, 1824. 2°.

Wechsler D., נבל הצדיק, Lemberg, 1874. 8°.

Weiss B., מלכי צדק ein hebr. dram. Gedicht. Csernowitz, 1880. 8°.

Friedmann Mór, főkántor és tanár, Budapest.

Havi folyóiratát: A hitközségi hivatalnok. Budapest I—II. 1883—4.

Friedmann M., Bécs.

Művét: דבר על אודות התלמוד אם יכול הוא להתרגם כל צרכו (Wien. 1885.) 8°.

A cs. k. hadügyminiszterium, Bécs.

Kiadványát: Mittheilungen des k. k. Militär-Geographischen Institutes IV. Wien, 1884. 8°.

Hamburger I. dr., ország-rabbi mecklenburgi Strelitzben.

Művét: Realencyclopädie für Bibel und Talmud 2. Aufl. I. Abth. I. H. Leipzig, 1884. °.

Die Nichtjuden und die Sekten im talmudischen Schriftthum. Vortrag. Neustrelitz, 1880. 8°.
u. a. 2. Aufl.

Harkavy A. dr., Pétervár.

Művét: Neuaufgefundene hebr. Bibelhandschriften. St.-Petersburg. 1884. 4°.

Hoffmann D. dr., tanár, Berlin.

Művét: Der Schulchan-Aruch und die Rabbinen über das Verhältniss der Juden zu Andersgläubigen. Berlin, 1885. 8°.

Horowitz M. dr., rabbi, Frankfurt a M. m.

Művét: Frankfurter Rabbinen IV. Frankf. a M. m. 1885. 8°.

Ozv. **Horovitz Józsefné**, Butschowitz, (Morvaország).

הגדה . . . מטה אהרן (s. t.)

הגדה על פסח עם ת"א . . . משה דעסוויא Wien, 1791. 4°.

מעלה בית הורין » » » » » 1801. »

סדר של פסח » » » » » Brunn, 1758. » 2. pd.

ס' מה דרור Prag, 1738. 4°, ezt mégelőzi :

קונטרס אהרן (def.)

Knoller Cháim, Przemyśl.

Művét: ס' פ"י חיים Przemyśl, 1883. 8°.

Krausz Jakab dr., tanár, Budapest.

Művét: Tanulmányok I. Budapest, 1884. 8°.

Lattes Elia ed Alessandro, Milano.

Miscellanea postuma del dott. Rabb. Mosé Lattes. Milano, 1884. 8°.

Lederer Ábrahám, tanár, Budapest.

Művét: Az ápolás módszere. Budapest, 1884. 8°.

Ledner Izsák, Budapest.

Die Neuzeit, 1884. 8°.

Mielziner M. dr., Rev., Cincinnati.

Művét: The jewish law of marriage and divorce in ancient and modern times and its relation to the law of the state. Cincinnati, 1884. 8°.

Perles József dr., rabbi, München.

Művét: Beitrage zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien . . . München, 1884. 8°.

Pesti izr. hitközség előljárósága, Budapest.

Klein M. B. אמרי נעים Wien, 1883. 2°.

Rubin S. dr. הק' אלה Die Ethik des . . . Baruch Spinoza hebr. überzetzt. Wien, 1885. 8°.

Pollák Eleázár, rabbi, Budapest.

[שמות התנאים] névjegyzék a talmudhoz [יברכנו] 2°. }
[» האמוראים] » » » [» אבא-גלילאה] 2°. } kézirati töredék.

Pozsonyi k. akadémia, Pozsony.

Ortvay Tiv. dr., Száz év egy hazai főiskola életéből. Budapest, 1884. 8°.

Quittner Ábrahám hagyatékából. Troppau.

אגרת אל העברים מאת פאולוס Berlin, 1858. 8°.

» » הרומים » » » 1823. »

אהל דוד . . . דוד דייטש Ungvár, 1867. 4°.

ארבעה ועשרים (מ"ך) Wien, 1814—5. (def.) 5 kt. 4°.

Singer P. ארבעים לבניה Wien, 1860. 8°.

בית שמואל Fürth, 1694. 2°.

חובת הלבבות » 1765. 4°.

חומש ויקרא Wien, 1809. 8°.

חכמת שלמה » 1812. 2°.

Homburg °/H חשן משפט (def.) 2°.

חמשה חומשי תורה עם ת"א ובע"ה Wien, 1794. 4°.

חורים Wien, 1810—13. 4 kt. 2°.

יורה דעה Fürth, 1759. 2°.

Wünsche A., יסודי המשיח oder die Leiden des Messias . . . Leipzig, 1870. 8°.

לחם הפנים על ש"ע Fürth, 1738. 2°.

לקוט צבי Wien, 1823. 8°.

מגני ארין Wien, 1836. 2°.

מילי דשמיא Wien (def.) 8°.

מעשה אבות . . . א' אל' פישקס Pressburg, 1856. 8°.

פעלי השליחים אשר ללוקס Berlin, 1867. 8°.

שמן דקה Prag, 1802. 2°.

ש"ס Wien, 1780—97. 2°. 12 kt.

תורת הבית האריך להרשב"א Wien, 1811. 2°.

Rosenstein Mór dr., Budapest.

Értekezését : Maimuni és az iszlám. Budapest, 1885. 8°.

Sidon Simon, rabbi, Nagy-Szombat.

Művét : I. שבט שמעון בית אבל } Bécs, 1884. 4°. 2 kt.
II. בית מישתה

Singer Izraél, Sátoralja-Ujhely.

Spencer Johann, de legibus Hebraeorum ritualibus. Tübinga, 1732. 2°.

Société des études juives, Páris.

Kiadványait : Annuaire de la société des études juives I—III. Páris, 1881—84. 8°. 3 kt.

Revue des études juives, VIII—IX. Páris, 1884. 8°. 4 füz.

Spitzer D. H., Budapest.

Paneth M., ס'מענלי צדק עהמ"ת Munkács, 1884. 4°. 2 kt.

» » יערי צדק עי"ד » 1883. 2°.

Stadler Károly Mtr., B. Magyar, Szombathely.

Joh. Simonis . . . Lexicon manuale hebr. et chald. ed. altera. Halle, 1771. 8°.

Steinherz Jakab, Budapest.

Értekezését : Dunás ben Lábrát. Budapest, 1885. 8°.

Szegedi zsidó hitközség előjárósága, Szeged.

Kiadványát : Löw Imm. és Kulinyi Zsigm.. a szegedi zsidók 1785-től 1885-ig Szeged, 1885. lex. 8°.

Tóth Gáspár, ügyvéd Selmeczbánya :

Művét : Vertheidigung der Ungarn gegen Prof. Dr. Joh. Sepps Angriffe.
Pozsony, 1884. 8°.

Az orosz zsidók felvilágosítására alakult Társulat, Pétervár.

Tschorny I. J., קקו, קקו, קקו, קקו St.-Péttersburg, 1884. 8°.

Wahrmann Sándor, Budapest.

Allgemeine Zeitung des Judenthums 1883—84. 4°.

Aruch completum ed. Kohut IV. 2. lex. 8°.

Greguss Ágost, Tanulmányai, Pest, 1872. I—II. 8°.

Magyar izr. tanítóegyesület értesítője VIII—IX. évf.

Wittmann Miksa, Ujpest.

ביצה Prag, 1830. 2°.

אדם חי Pressburg, 1845. 4°.

אדם חכמה Zolkiew, 1835. 2°.

חמשה חומשי תורה : ויקרא דברים Wien, 1794. 2°.

יוד חתם סופר Pressburg, 1811. 2°.

המגיד מגביאים אחרונים Sulzbach, 1763. 4°.

מצות השם . . . תר"ג מצות Pressburg, 1845. 8°.

קסת הסופר Ofen, 1835. 8°.

ש"ע א"ה Wien, 1810. 2°.

שמות עם נ' תרגומים Frankfurt a. O. m. 1781. 4°.

תורת ל"ע Wien, 1825. 8°.

תקן ל"ש ול"ל ה"ה Wien, 1831. 8°.

Stern A., Ehegesetzliche Zeit-Fragen. Pest, 1872. 8°.

» » Gesetz und Geschichte d. Leichenbestattung, Budapest, 1874. 8°.

» » Hamechaker, Zeitschrift I—III.

Adelung J. G. J., der treue Nothhelfer 6. Aufl. Nürnberg, 8°.

Biblia swatá, Prag, 1872. 8°.

Dessauer J., Perlenschatz. Budapest, 1880. 8°.

Galetti J. G., Allgemeine Weltkunde, Pest, Wien, Leipzig, 1834. 4°.

Geiger H., Lydia. 3 kiad. Esztergom, 1867. 8°.

Gerlóczy-Dulácska, a magyar orvosok . . . Budapest, 1878. 4°.

Josephus H., Geschichte des jüd. Krieges (Gfrörer-Hoffmann) I—II. Stuttgart und Leipzig, 1836. 8°.

Jahn G. A., Katechismus der Astronomie, 3. Aufl. Leipzig, 1859. 8°.

Margó Tiv., az egyetem multja és jelene, Budapest, 1880. 4°.

Pauler Tiv., a k. m. tud. egyetem története I. kt. 1—2. füz. Budapest,

Szarvas Gábor, magyar nyelvőr 3 kt. Budapest, 1874. 8°.

Szent Biblia, Pest, 1857. 8°.

Ujassi F., Geschichte der Juden. Pozsony, 1874—75. 8°.

Vereby S., a zsidókról, Esztergom, 1859. 8°.

Wolff A. A. dr., rabbi, Kopenhága.

Gyászbeszédét : Etaatsraad Isaac Wulff Heymann 1 1884. 8°.

Liesbye O., Om Leerernes forhold til.

Religions underwisningen, Kopenhága, 1880. 8°.